

AKADEEMIA

15. AASTAKÄIK

2003

NUMBER 10

-
- Kalju Eerme Muutumatu kliima tähendaks ajaloo lõppu
 Kaido Jaanson Küsimärk Venemaa?
 Seraina Gilly Psüühika struktuur Jungi järgi
 Marie-Louise von Franz Individuatsioon ja sotsiaalne suhe
 Tarab Tulku *Tendrel*
 Lene Handberg Ühtsus kahesuses
 Enn Lillemets Luulet
 Hartmut Tietjen Heideggeri "Aja mõiste"
 Eduard Parhomenko Ajast Martin Heideggeri mõtlemises
 Jaak Valge Uue majanduse lähteil
 Arvustused: Galina Ponomarjova, Jaan Ross, Tanel Kalmet

Meie vastus: Eduard Laamani päevik 1922–1940

Kolleegium:

Jaak Aaviksoo, Jaan Einasto, Jüri Engelbrecht, Tiit Hennoste, Kalle Kasemaa, Kalevi Kull, Piret Kuusk, Ülo Matjus, Eero Medijainen, Uno Mereste, Peeter Olesk, Juhan Peegel, Rein Raud, Jaan Ross, Hando Runnel, Jaan Sootak, Peeter Tulviste, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja . . . Toomas Kiho – toomas.kiho@akad.ee
tegevtoimetaja . . . Indrek Ude – indrek.ude@akad.ee
universalialia Jaan Kangilaski – jaan.kangilaski@akad.ee
humaniora } . . . Mart Orav – mart.orav@akad.ee
socialia }
naturalia Kalle Hein – kalle.hein@akad.ee
keeletoimetaja . . . Triin Kaalep – triin.kaalep@akad.ee
korrektor Kristin Sarv – kristin.sarv@akad.ee
sekretär Tiiu Jõgi – tiiu.jogi@akad.ee

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse address:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid: 07423146, 07423050

Fax: 07423146

E-post: akadeemia@akad.ee

Kodulehekül: www.akad.ee

Arveldusarve nr 221011384196 Hansapangas

© AKADEEMIA 2003

Trükk: AS Printall. Trükiarv 2000

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

15. AASTAKÄIK 2003 NUMBER 10 (175)

- Muutumatu kliima tähendaks ajaloo lõppu
Kalju Eerme 2051
- Küsimärk Venemaa? II
Kaido Jaanson 2087
- Psüühika struktuur Jungi järgi
Seraina Gilly 2104
Tõlkinud Ene Kelder
- Individuatsioon ja sotsiaalne suhe Jungi psühholoogias
Marie-Louise von Franz . 2110
Tõlkinud Ene Kelder
- Tendrel: Ühtsus kahesuses*
Tarab Tulku 2128
Tõlkinud Maret Kark
- Ühtsus kahesuses: Teooria, tähendus ja rakendus isiksuse
arengus ja psühhoteraapias
Lene Handberg 2145
Tõlkinud Maret Kark
- Luulet
Enn Lillemets 2174

Väljaandja järelsõna Martin Heideggeri ettekandele "Aja mõiste"	<i>Hartmut Tietjen</i>	2180
	<i>Tõlkinud Ivo Schenkenberg</i>	
Ajast Martin Heideggeri fundamentaalontoloogilises mõtlemises	<i>Eduard Parhomenko</i>	2184
Uue majanduse lähteil: Eesti sisemajanduse kogutoodang aastatel 1923–1938. I*	<i>Jaak Valge</i>	2202
Vene pagulaskirjandus Eestis. Аурика Меймре. Рус- ские литераторы-эмигранты в Эстонии 1918–1940. На материале периодической печати. (Tallinna Pe- dagoogikaülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid. Таллинский педагогический университет. Диссер- тации по гуманитарным наукам. 6.) Tallinn: TPU kir- jastus, 2001.	<i>Galina Ponomarjova</i>	2229
Piiriiriigist veel kord. Elmar Arro. <i>Vana aja muusikud.</i> Koostanud ja tõlkinud Heidi Heinmaa. Eessõna Hando Runnelilt, järelsõna Urve Lippuselt. Tartu: Ilmamaa, 2003.	<i>Jaan Ross</i>	2233
Kultuurijurisprudenti ja praktilise ajaloo käsiraamat. Pee- ter Järvelaid. <i>Õigus ja poliitika kultuuris.</i> Tallinn: Aka- deemia Nord, 2002.	<i>Tanel Kalmet</i>	2237
Abstracts		2243
Meie vastus: Eduard Laamani päevik 1922–1940. IV		2255
	<i>Akadeemia</i> honorar Eesti Kultuurkapitalilt.	

Lk 2086, 2103, 2127, 2173, 2201: Lembit Kүүütsi illustratsioonid

*Tärniga märgitud artikkel on eelretsenseeritud.

MUUTUMATU KLIIMA TÄHENDAKS AJALOO LÕPPU

Kalju Eerme

AKTUAALSUS

Sirvides avarama temaatikaga teadusajakirjade *Nature* ja *Science* viimaseid aastakäike, võib veenduda, et peaaegu igas numbris käsitleb mõni artikkel maakera kliimat ja selle muutumist. Lisaks sellele ja ka paljude erialajakirjade olemasolule näitab kliimaprobleemide aktuaalsust nende tõusmine rahvusvaheliste poliitiliste kokkulepete objektiks. Aktuaalne püsib kliima teema ka tavameedias. Paraku nõutakse tänapäeva meedialt järjest enam lihtsust ja löövust, sest lugejatel ei ole aega süveneda keerulistesse mõttekäikudesse. Kliima muutumine nagu ka enamik muid maailma asju on aga tegelikult just keeruline. Lihtsakoeliste ja ainult esmapilgul loogiliste käsitluste rohkus ei olegi võimaldanud üldsusel neist asjust eriti selget pilti kujundada. Keerulistest probleemidest lihtsalt ja arusaadavalt kirjutades või rääkides ei tohi laskuda tegelikkuse moonutamisse.

Käesoleva kirjutise eesmärk ei ole kuulutada ainuõiget tõde ega võidelda loodusteadusliku tõe väänajate vastu, vaid üksnes juhtida tähelepanu mõnede kliima muutumise seisukohalt tähtsatele asjaoludele, millest mööda vaatamine ei jäta võimalust kogu protsesside rägastikust adekvaatselt aru saada.

MINEVIKU TUNDMINE TOOB SELGUST

Planeet Maa, mille pinnal me elame, on üsnagi elusorganismi-sarnaselt funktsioneeriv süsteem. Ta küll ei paljune, kuid reageerib oma sisemuses ja välisümbruses toimuvatele muutustele

arvukate reguleerimismehhanismide abil nagu organismidki ning kohendab ennast pidevalt antud oludes optimaalsesse seisundisse. Kliima muutumine on alati olnud seotud kogu planeedi arengulooga. Osa tema reguleerimismehhanismidest kujundab kliimat vahetult, teised on sellega seotud kaudsemalt. Kliima kui allsüsteem on tervikuna funktsioneeriva suurema süsteemi osa ning toimib ülejäänuga seostatult. Muutused Maa olulistes funktsionaalsetes mehhanismides tingivad ka kliima muutumise. Praegu üldsusele pakutavates käsitlustes ongi eksitav see, et kliimat lastakse paista iseenesest muutumatuks ning muutuste ainsa põhjustajana rõhutatakse inimtegevust.

Kui teha tagasivaade paarisaja või isegi ainult paarikümne tuhande aastani, mille ulatuses kliima muutumise käik on küllaltki tõepäraselt rekonstrueeritud, veendume kohe, et üpris suure amplituudiga ja kiired kliimamuutused on aset leidnud ka ilma inimsekkumiseta. Pidev muutumine on kliima püsioomadus. Kui me praegu muretseme, et vesi maailmameres võib mõnekümne aastaga tõusta paarikümne sentimeetri ja edaspidi koguni mitme meetri võrra, siis meenutagem, et kõigest 20 000 aastat tagasi oli ookeani tase vähemalt 120 meetrit praegusest madalam (Lambeck, Chappell 2001; Houghton 2001). Enamiku ajast on meie planeet eksisteerinud oludes, kus pole olnud Antarktika ja Gröönimaa jääkilpide taolisi ookeani taset alandvaid moodustisi. Aga on olnud ka aegu, mil Maa on olnud suuremas jäävangis kui hiljutistel jääaegadel, näiteks üleminekul Vanaaegkonnast Keskaegkonda ligikaudu 250–300 miljonit aastat tagasi. Ookeani tase võis siis olla koguni 270 meetrit praegusest madalam. Tõsi, ka ookeani põhjareljeef oli siis hoopis teistsugune. Väga tõenäoliselt veelgi kurjem jäätumine leidis aset enne Vanaaegkonna algust, ligi 600 miljonit aastat tagasi (Crowley, Berner 2001). Siis võis maakera olla peaaegu üleni jääga kaetud (ingl. k *snowball Earth*).

Õigupoolest tuleb ka suhteliselt lühiajalise tagasivaate puhul nentida, et inimkonnal on kõvasti vedanud, sest loodus on talle kinkinud vähemalt kaheksa tuhat aastat erakordselt stabiilset kliimat. Vaevalt oleks meil ilma sellise kingituseta üldse õnnestunud tsivilisatsiooni luua ja kollektiivses arengus tänapäevasele tasemele jõuda. Ent nagu teada, ei ole ka need aastatuhandet möödunud päris muutumatu kliimaga. Kõik me oleme kuulnud “väikesest jääajast” aastatel 1570–1730, mil Euroopas oli eriti

külm. Osalt peetaksegi praegust kliima soojenemist jätkuvaks taastumiseks “väikesest jääajast” (Free, Robock 1999), kuid ilmselt ei puudu selles ka inimtegevuse panus. Lõplikult selged pole ka nende omavahelised proportsioonid. Enne “väikest jääaega” oli märksa meeldivama kliimaga keskaegne kliimaoptimum aastatel 900–1250, siis jällegi jahe periood 500. kuni 900. aastani. Meie ajaarvamise alguspunkti paiku valitses nn Rooma soe periood haripunktiga 100. aasta ümber. Ajaloolise aja alguse kliimat 5000–7000 aastat tagasi, nn Holotseeni kliimaoptimumi, peetakse kogu jääajajärgse aja sümfaatseimaks. Soojemate ja jahedamate perioodide vaheldumise kõrval on mis tahes paikkonna kliima puhul vähemalt sama suur tähtsus niiskemate ja kuivemate perioodide vaheldumisel. Need kaks tsüklit ei tarvitse kulgeda sünkroonis ega isegi eriti korrapäraselt.

Ebasoodsad ilmastikuolud ja kliimamuutused pole kindlasti möödunud ajaloosündmustele jälgi jätmata. Praeguse õnnetu Iraagi aladel olnud õitsva Akadi riigi (DeMenocal 2001) ja ka Induse oru Harappa tsivilisatsiooni (Staubwasser *et al.* 2003) kokkuvarisemine 4200 aastat tagasi langeb ajaliseltselt hästi kokku Põhja-Atlandi vete jahtumisest ja Aasia mussooni nõrgenemisest tingitud põuaga. Samamoodi varises tõenäoliselt 800.–1000. aastani kestnud kuiva perioodi tõttu kokku seni heal järjel olnud maiade riik (DeMenocal 2001). Mõnest mõnekümne aastani kestvaid põuaperioode on paljudes kohtades esinenud ka üsna hiljutisel ajal. Näitena võiks nimetada Ameerika Ühendriikide 1930. ja 1950. aastate põuda või paarikümne aasta tagust Saheli põuda.

Küllap võis ajal, mil inimest maakeral veel polnud, esineda ka hoopis pikemaid stabiilse kliimaga perioode. Meile pole paraku sellist ülirahulikku aega antud. Praegune jääaegade tsüklil kuulub pigem rahutute kui rahulike aegade kilda. Peame arvestama, et meie aja kliima ongi muutlik ja et märgatavaid muutusi võib toimuda isegi mõnekümne aasta jooksul. Praeguste muutuste võimendamist omalt poolt ei saa pidada kuigi mõistlikuks. Nii võivad väga halvad ajad meile hoopis kiiremini kätte jõuda, kui see muidu juhtuks.

ANDMETE USALDUSVÄÄRSUS

Korrektseks saaks kliima muutumist uurida kogu maakera pinnal ühtlase tihedusega mõõdetud meteoroloogiliste näitajate aegridade analüüsi ja kulgevate protsesside matemaatilise modelleerimise abil, neid võimalikult täpselt läbi mängides. Globaalsest katvusest saame rääkida üksnes viimase paari aastakümne vältel kogutud satelliidiandmete puhul. Maapealsete regulaarsete meteoroloogiliste vaatluste võrk toimib vaid viimased 150 aastat ega kata maakera pinda kaugeltki ühtlaselt. Meenutagem, et üle 70% maakera pinnast moodustavad ookeanid ja see ala on olnud mõõtmisandmetega kaetud väga hõredalt. Veel umbes sama pika aja vältel on toimunud enam-vähem regulaarsed meteoroloogilised vaatlused väga üksikutes punktides. Kaugemale saab ajas tagasi minna meteoroloogilisi suurusi kaudselt kajastavate indikaatorite, nn prokside (ingl. k *proxy*) abil. Kuni tuhande aasta ulatuses õnnestub mingil määral kasutada inimkonna kirjalikke ülestähendusi. Kuigi kroonikates on esikohal valitsejate sõjalised vägiteod, leiavad kas või taustana kajastamist ka äärmuslikud ilmastikutingimused — põuad, üleujutused, ikaldustest tingitud näljahädad jne. Looduse arhiivis talletatud jäljed möödunud aegade kliima kohta võimaldavad ajas oluliselt kaugemale tagasi minna. Ent mida kaugemale me läheme, seda katkendlikum ja raskemini dešifreeritav see arhiiv on. Lähimineviku kohta annavad teavet eri paikades kasvavate puude aastarõngaste ajalised muutused, jääliustike jäljed mäestikel ja muud säärased tunnused. Säilinud õietolmuterakesed võimaldavad määrata mineviku taimekooslusi ning teha nende põhjal järeldusi kliimatingimuste kohta. Veel kaugemale lubab ajas tagasi minna Gröönimaa ja Antarktika jääkilpidesse jäänud möödunud aegade atmosfääriõhu koostise, jää paksuskasvu kiiruse ja vahepealsete osaliste sulamiste uurimine, korallide kasvuseärasused ookeanis ning mitmed settekivimite karakteristikud.

See, mis mineviku kliima kohta on õnnestunud teada saada, moodustab asjakohastes teaduslikes tekstides väga väikese osa. Enamik mahust on pühendatud diskussioonile kasutatavate meetodite ja ühtlasi saadud tulemuste usaldusväärse üle. Kliima muutumise kvantitatiivsetes käsitlustes on suur osakaal statistilistel meetoditel. Need rajanevad aga teatud eeldustel, mis loo-

duslike protsesside puhul pahatihti ei kehti. Mingi ajavahemiku kohta käivate andmete põhjal minevikku ja tulevikku ulatuvate järelduste tegemisel on eelduseks, et muutlikkust kujundavad protsessid on statsionaarsed, s.t et nende iseloom ajas ei muutu. Pikemas perspektiivis ei pea aga see eeldus paika, sest statsionaarsust võime loota võrdlemisi lühiajaliselt. Seega tuleb kliima muutumise kvantitatiivsel käsitlemisel ilmutada ülimat pedantsust ja põhjalikult süveneda kasutatavate meetodite rakenduseeldustesse (Kärner 2002, 2003).

Kui näiteks mingil ajavahemikul ilmneb täiesti korrektselt määratud globaalse keskmise temperatuuri regulaarne tõus maalähedases õhukihis, siis ei anna see veel alust järeldada, et kliimasüsteem tervikuna on energiat juurde saanud. Ilmastikunähtused leiavad küll aset peamiselt atmosfääris, kuid ei tohi unustada, et atmosfäär on paljude seoste kaudu ühendatud ookeani kui suure soojuse ja niiskuse reservuaariga. Mitmed dünaamilised nähtused, mis kliimasüsteemis energiat ümber jagavad, suunavad aeg-ajalt soojust ookeanist atmosfääri tavalisest rohkem ja teevad teistel aegadel võimalikuks vastupidise protsessi. Samuti saavad atmosfääri soojushulgal liikuda alumistest kihtidest ülemistesse ja vastupidi.

KLIIMASÜSTEEMI KÄITUMISLOOGIKA

Kliima on keerukas isereguleeruv süsteem. Tema käitumisloogika mõistmine eeldab sellistes süsteemides kehtivate reeglite tundmist. Niisugustes süsteemides samaaegselt toimivad arvukad reguleerimismehhanismid tagavad kokkuvõttes süsteemi stabiilse, antud oludele kõige paremini sobiva oleku. Enamik füüsikaseadusi käib lihtsamate süsteemide kohta. Me peame loomulikuks, et põhjuse ja tagajärje vahel on üksühene seos, veelgi enam, et tagajärg on põhjusega proportsioonis. Teisisõnu, et seos nende vahel on lineaarne. Looduslikes isereguleeruvates süsteemides aga pole sellist seost kaugeltki mitte alati, isegi mitte enamasti. Et reguleerimise protsessis osaleb korraka palju tegureid, siis saab mõne teguri ja tagajärje vahel esineda lineaarne seos vaid juhul, kui ülejäänud tegurite mõju on väga väike. Tehnilistes isereguleeruvates süsteemides on teadlikult püütud piirduda võimalikult väikese arvu võimalikult ühte tüüpi mehhanismidega.

Loodus on oma pikaajalise arengu käigus jõudnud kasutusele võtta tunduvalt rohkem tagasisidemehhanisme. Kui tehnilistes süsteemides on iga mehhanismi toime põhimõtteliselt teada, siis looduslikke süsteeme reguleerivaid mehhanisme me täiel määral ei tunne, mõne olemasolu ei aimagi. Selle teadmatus tõttu on ka enamik looduse ümberkujundamise projekte ebaõnnestunud. Soovitud tagajärgede kõrval või asemel on peaaegu alati ilmnenud soovimatuid ja tegijate poolt ennustamatuid tagajärgi.

Kliimasüsteem ei saa põhimõtteliselt ainult üksüheselt käituda. Kui tingimused sel määral muutuvad, et senine stabiilne seisund ei ole enam optimaalne, siis häälestab süsteem ennast suhteliselt lühikese aja jooksul ümber uude stabiilsesse seisundisse. Neid uusi võimalikke seisundeid on rohkem kui üks ja ei ole üksüheselt ennustatav, millisesse neist süsteem läheb. Ei ole ka teada, millised need tulevased võimalikud seisundid täpselt on ja kui palju nad üksteisest erinevad. Muidugi toimub pidev regulatsioon ka parajasti kehtiva seisundi piires ja niisuguseid muutusi on vahel võimalik küllaltki täpselt ennustada. Teatud ulatuses käitub kliimasüsteem deterministlikult ja seega ka ennustatavalt. Ennustatavus kehtib enamjaolt mõne päeva ulatuses, mil ennustamine lähtub juba käimasolevatest dünaamilistest protsessidest. Samas ilmneb kliimasüsteemi juures ka tema kaootiline ehk ennustamatu iseloom. Ennustamatus tuleneb kliimasüsteemi dünaamika mittelineaarsetest põhivõrranditest (Lorenz 1963), mis ei luba näiteks põhimõtteliselt ennustada aegsasti eelseisva suve või talve ilma. Täpsemini öeldes tuleneb ennustamatus ikkagi süsteemi käitumisreeglitest, mida võrrandid üksnes enam-vähem adekvaatselt kirjeldavad. Viimaste aastakümnete jooksul ja küllap varemgi on troopikavöönd käitunud pigem deterministlikult ja polaaralad ning parasvööde pigem kaootiliselt (Hansen *et al.* 1997). On üksnes aimatav, millistes piirides suudab praegune seisund oma stabiilsuse säilitada. Väga ähmaseks on seni jäänud ennustus, mis saab siis, kui mõjutegurite toimel need piirid ületatakse. Et kliimasüsteem nagu kogu meie planeet reguleerib end tuntud loodusseaduste raames, siis ei tohiks ka hüppeliste muutuste ennustamine päris lootusetu olla, kuigi see nõuab hoopis rohkem teavet, kui meil praegu kasutada on. Teabe juurdekasv toimub õnneks lootustäratavalt kiires tempos. Hüppeliste muutuste prognoosimine

ei ole aktuaalne ainult kliima puhul, vaid ka paljudes inimtegevuse ja kultuuri valdkondades.

Kliimaprotsessidest arusaamisesse külvavad segadust visalt levivad lihtsustatud käsitlused. Näiteks arvutatakse kliima soojenemise hindamisel kasvuhoonegaaside poolt kinnipeetud kiirgusenergia hulk sageli otse ümber temperatuuri tõusuks, jättes arvestamata, et see ei lähe kunagi täiel määral molekulide kaootilise liikumise kineetiliseks energiaks, vaid jaotub atmosfääris ja osalt isegi ookeanis väga erineva ruumilise ulatusega liikumiste vahel. Globaalse keskmise temperatuuri kujuteldav tõus ei ole täpselt võrdne tema tegeliku tõusuga. Veel vähem tähendab see aga seda, nagu tõuseks temperatuur igal pool sellisel määral. Sageli on uurijatel otstarbekas avaldada oma töödes kasvuhoonegaaside juurdekasvu panust temperatuuri tõusu ühikutes, mis näitavad, kui palju võiks nende poolt kinnipüütud lisaenergia arvel globaalne temperatuur tõusta. Et selle energia varal toimub ka muid sündmusi ja mitmed teised protsessid kompenseerivad soojenemist, siis võib tegelik temperatuuri tõus olla märksa väiksem ja mõnel pool üldse puududa. Ootuspäraselt tõuseb temperatuur globaalse soojenemise ajal kõige enam polaarjoone tagustel aladel ning just talvel, ja nii seal kui ka mujal eelkõige öisel ajal. Kindlasti muutuvad temperatuuri muutudes ka olemasolevad temperatuurikontrastid, millega omakorda kaasnevad õhurõhukontrastid. Õhuvool suundub alati kõrgema rõhuga piirkonnast madalama rõhuga piirkonda. Maa pöörlemise tõttu õhuvoolule mõjuv Coriolisi jõud kallutab selle oma sihist kõrvale ja nii tekivad päripäeva pöörlevad anti-tsüklonid ja vastupäeva pöörlevad tsüklonid. Maapinna temperatuurikontrastide muutudes muutuvad ka tsüklonite-antitsüklonite paigutuse ja tugevuse mustrid. Ühtlasi muutuvad ilma kujundavate õhuvoolude liikumisteed ning kiirused.

ENERGIAVARUSTUS

Iga süsteemi toimimine, milles midagi liigub, sõltub energia-varustusest. Maa tahke kestaga piiratud sisemuses toimuvad liikumised seal vabaneva energia arvel. Energiavoog seest välja läbi maakoorealuse, ligi 80% Maa mahust moodustava mantli ehk vahevöö toimub soojusjuhtivuse teel. Kui soojusjuhtivusest energia edasitoimetamiseks ei piisa, siis hakkab kriitilistes kihtides

energia kogunema, temperatuur tõusma ja muidu tahkes plastses seisundis olev aine sulama. Kuum mass sulatab endale teed ning kerkib ülespoole. Vastukaaluks liigub jahedam aine allapoole. Nii tekivad konvektsioonid toimetavad energiat Maa sisemusest väljapoole tõhusamalt kui soojusjuhtivus. Intensiivse konvektsiooniga on seotud tavapärasest tugevam mandrite triiv ja mägede kerkimine ning Maa kui planeedi välisilme tavapärasest kiirem muutumine. Tähtis osa selles protsessis on magmas lahustunud gaasidel — veeaurul, süsinikdioksiidil, vääveldioksiidil jt, mis magmamassi kerkides ning madalamale rõhule jõudes gaasistuvad (protsessi nimetatakse ingl. k *outgassing*) ja avaldavad maakoorele altpoolt tugevat survet.

Maa sisemusest väljuv energia on kliimaprotsesside vahetuks käivitamiseks liiga väike. Eelkõige mõjutab ta kliimat maakera “näo” kujundamise kaudu. Eri piirkondade kliima sõltub suurel määral sellest, kuidas paiknevad maakera pinnal ookeanid ja mandrid ning mandritel omakorda mäestikud ja tasandikud. See muster muutub väga aeglaselt ja mõne tuhande aastaga ei juhtu õieti midagi. Lähituleviku kliima ennustamisel tuleb aga maakera praeguste palgejoontega tõsiselt arvestada.

Kliimasüsteemi hoiab töös maaväline energiaallikas — Päike. Energia jõuab Maale kiirgusena. Päikest kui maie kliimasüsteemi energiaallikat iseloomustab päikese- ehk solaarkonstant. See on defineeritud kui kiirgusenergia voog ajaühikus (võimsus) läbi kiirtega risti asetseva pindalaühiku Päikese ja Maa vahelise keskmise kauguse korral. Energiavoo tihedus on pöördvõrdeline energiaallika kauguse ruuduga. Meenutagem, et Maa ja teised planeedid tiirlevad ümber Päikese elliptilistel orbiitidel, mille ühes fookuses on Päike. Fookuse ja ellipsi tsentri vahelist kaugust jagatuna ellipsi pikema pooltelje pikkusega nimetatakse ekstsentrilisuseks. Maa orbiidi ekstsentrilisus on käesoleval ajal 0,017, kuid enamiku ajast on see olnud praegusest suurem (maksimumväärtus viimase viie aastamiljoni jooksul 0,0607; Berger 1988).

Orbiidi elliptilisuse tõttu muutub Maa ja Päikese massikeskme vaheline kaugus pidevalt. Praegu läbib Maa Päikesele lähima punkti ehk periheeli paar nädalat pärast põhjapoolkera talvist pööripäeva (3. jaanuaril) ja Päikesest kaugeima punkti ehk afeeli paar nädalat pärast pööripäeva. Päikese ja Maa vaheline keskmine kaugus ehk astronoomiline ühik on 149,5 miljonit ki-

lomeetrit, periheelis on aga nendevaheline kaugus 147 miljonit kilomeetrit ja afeelis 152 miljonit kilomeetrit. Vastavalt on ka energiavoog kiirtega risti olevale pinnaühikule 3,4% suurem või väiksem kui keskmise kauguse korral. Lõunapoolkera energiavarustus on suviti parem, sest seal on Päike just kesksuvel kõige lähemal ja energiavoog tihedus suurim. Et aga Päikesest suuremal kaugusel tiirleb Maa orbiidil näivalt aeglasemalt (Kepleri teine seadus), siis kestavad põhjapoolkeral kevad ja suvi kokku umbes nädala kauem kui sügis ja talv. Kevadisest pööripäevast sügiseseeni on 186 ööpäeva, sügisest kevadiseni aga kõigest 179. Maa kliimasüsteemi energiavarustuse nende nüansside juurde, mis olenevad Päikesest ja Päikese ning Maa omavahelise asendi pikemaajalisest muutumisest, tuleme allpool tagasi. Enne vaatame, kuidas jõuab Päikeselt saabuv energiavoog läbi atmosfääri maapinnani.

ATMOSFÄÄR KUI KARDINAGA AKEN

Päikesekonstandi praeguseks väärtuseks on 1367 W/m^2 . Nagu mainitud, võib tegelik energiavoog tihedus Maa atmosfääri välispiiril olla kuni 3,4% suurem või väiksem. "Ilma teeb" aga maapinnani jõudnud ja seda soojendav kiirgus. Sinnani jõuab kiirgus üksnes päevasel ajal ja ka siis langevad kiired maapinnale enamasti kaldu, mis kiirgusvoo tihedust vähendab — seda enam, mida suurem on kiirte kaldenurk. Kui atmosfääri ees ei oleks, langeks maapinnale keskmiselt 343 W/m^2 , mis on vaid veerand päikesekonstandist.

Mahu järgi koosneb atmosfäär 99% ulatuses kahest gaasist — lämmastikust ja hapnikust. Pisut üle 0,9% mahust on inertse gaasi argooni päralt, kõigile ülejäänud gaasidele jääb alla 0,1% ruumalast.

Nende ülejäänud gaaside hulka kuulub ka veeaur. Veeauru sisaldus maalähedases soojas õhus võib küündida koguni 2%-ni, kuid kõrgemal, külma käes, on teda vähe. Õhu jahtudes kondenseerub aur piiskadeks või külmub jääkübeteteks. Nii ühtedest kui teistest moodustuvad pilved. Kui atmosfääri võrrelda aknaga, siis pilved oleksid nagu kardin. Keskmiselt on kogu maakerast ligi 55% kaetud pilvedega, mis peegeldavad maailmaruumi tagasi umbes 22% saabuvast kiirgusest. Piirkonniti esineb aga pilvisuses suuri erinevusi. On regioone, kus ilm on pilves harva, ja teisi, kus

peaaegu alati. Energiavarustus sõltub mõistagi ka sellest, kui paksud pilved päikesekiirte teele jäävad, kui halvasti nad kiirgust läbi lasevad ja kui hästi maailmaruumi tagasi peegeldavad. Pilvede kui kardina võimalused maapinnale suunduva energiavoo reguleerimisel on küllaltki avarad.

Pilvepiisad tekivad õhus leiduvate kondensatsioonituumade ümber. Nendeks on õhu molekulide seas hõljuvad tahke aine kübemed või vedelas olekus tilgakased. Need molekulidest suuremad õhus hõljuvad aineosakesed kannavad üldnimetust aerosool. Mida rohkem on kondensatsioonituumi, seda paremini õhus leiduv veeaur sobival temperatuuril piiskadeks muutub ja seda rohkem piisku tekib. Pisematest piiskadest koosnevad pilved peegeldavad päikesekiirgust paremini kui suurematest piiskadest pilved. Eriti tõhus piiskade tekitaja on väävelhappe tillukestest piiskadest koosnev sulfaatne aerosool. Selle õhku paiskumisel on oluline roll inimkonna soojamajanduses, sest paljud kütused — masuut, kivisüsi, pruunüsü, põlevkivi — sisaldavad väävlit. Põlemise tulemusel õhku paiskuvast vääveldioksiidist tekib üsna kiiresti gaasiline väävelhape, millest kondenseeruvadki sulfaatsed aerosooli piiskakesed. Et viimastel aastakümnetel on väävli suitsust eemaldamisel suurt edu saavutatud, siis praegu kostavad juba nurinad, et väävlit peaks õhus rohkem olema. Nimelt aitaksid sellisel juhul paremini peegeldavad pilved kuigivõrd kompenseerida kasvuhoo- negaaside koguse kasvust tingitud soojenemist, kuna maapinnani jõuaks vähem päikeseenergiat.

ATMOSFÄÄR KUI POOLLÄBIPAISTEV AKEN

Ka siis, kui pilvi üldse ei oleks, ei jõuaks kogu päikesekiirgus atmosfääri välispiirilt maapinnani. Osa sellest — umbes 5% — hajub õhumolekulidelt ning suundub tagasi maailmaruumi. Veel keskmiselt 3% peegeldub maailmaruumi tagasi maapinnalt. Ligemale 25% saabuvast kiirgusest aga õhumolekulid neelavad. See, millist kiirgust molekul on suuteline neelama, sõltub tema ehitusest. Lämmastik ja hapnik, õhku moodustavad põhigaasid, neelavad päikesekiirgust küllaltki vähesel määral. Täpsemalt annab neist teatava panuse üksnes hapnik, ehkki tema neelatud kiirgus kuulub peamiselt ultraviolettkiirguse sellesse piirkonda, milles saabub vähem kui 1% kogu energiast.

Peale põhigaaside leidub aga atmosfääris tema mahu 0,1% sees mitukümmend muud gaasi, mis annavadki põhipanuse atmosfääri läbiva kiirguse neeldumisse. Tihti nimetatakse neid ka kliimagaasideks. Olulisimad neist on süsinikdioksiid ehk süsihappegaas, metaan, dilämmastikoksiid ja osoon. Ärgem unustagem ka veeauru, mis nõrgendab kiirgusvoogu isegi siis, kui pole pilvedeks kondenseerunud. Saabuva päikesekiirguse neeldumises ongi pealised veeaur ja süsinikdioksiid, mis võtavad oma neeldumisribades ära märkimisväärse osa infrapunakiirgusest lainepikkuste vahemikus 1 kuni 4 mikromeetrit. Osoon neelab tavalise hapniku molekulidest puutumata jääva ultraviolettkiirguse ja ka teatava osa nähtavast kiirgusest. Tänu osoonile ei jõua maapinnani elusorganisme kahjustav ultraviolettkiirgus lainepikkustel alla 290–300 nm. Siin tuleb märkida, et maakeral tekkinud elu on fotosünteesi leiutamise teel ise hoolitsenud oma kestmise tingimuste eest: fotosünteesi tagajärjel atmosfääri kogunenud hapnik tagas seda hingamiseks tarvitavate organismide massilise leviku ja tegi ühtlasi võimalikuks eluskudesid hävitava kiirguse eest kaitsva osooniekraani tekkimise veidi kõrgemates atmosfäärikihtides.

KASVUHOONEEFEKT

Maapinnani jõuab keskmiselt 45% atmosfääri välispiirile saabuvast päikesekiirgusest. See soojendab maa- või merepinda, mis omakorda kiirgab saavutatud temperatuurile vastava koostisega infrapunakiirgust. Maapinna ja maalähedase õhukihi globaalne keskmine temperatuur on ligikaudu 287 K ehk +14 °C ja lahkuva infrapunakiirguse energiamaksimum 10 ja 12 mikromeetri vahel, mis kuulub soojuskiirguse diapasooni.

Võrreldes päikesekiirgusega pääseb maapinnalt lähtuv soojuskiirgus atmosfäärist läbi märksa halvemini. Seda takistavad kliimagaaside hulka kuuluvad nn kasvuhoonegaasid, mille molekulide neeldumisribad on Maa suhteliselt intensiivse infrapunakiirguse piirkonnas. Nimetatud gaase iseloomustatakse globaalse soojenduspotentsiaaliga (*global warming potential*), mis sisuliselt on vastava gaasi ühe molekuli soojenduspotentsiaali ja tema atmosfääris leiduvate molekulide arvu korrutis. Mõõdupuuks võetakse süsinikdioksiidi kui kõige ohtralt esineva kasvuhoonegaasi molekul. Õige mitme kasvuhoonegaasi ühe molekuli

tekitatav kasvuhooneefekt on süsinikdioksiidi molekuli omast tublisti suurem. Metaani molekulil on see ligikaudu 25 korda suurem ja mõnedel eriti vähesel määral esinevatel kasvuhoonegaasidel veelgi suurem.

Kasvuhoonegaasid satuvad atmosfääri maapinnast või ookeanist. Süsinikku sisaldavad kasvuhoonegaasid eesotsas metaaniga muunduvad atmosfääris lõpuks süsinikdioksiidiks. Süsinikdioksiid on atmosfääri süsinikuühendite keemia lõpp-produkt, mis enam millekski ei muundu ja väljub atmosfäärist sel määral, mil biosfäär teda fotosünteesil tarbib. Mingi osa atmosfääri süsinikdioksiidist lahustub pidevalt ookeani vette ja teine osa eraldub veest atmosfääri. Mida jahedam on vesi, seda paremini ta süsinikdioksiidi mahutab. Enamik süsinikku sisaldavaid ja ka teisi kasvuhoonegaase on atmosfääris pika elueaga, mõnel on see mitusada aastat. Ka süsinikdioksiidi eluiga atmosfääris on üle 100 aasta.

KASVUHOONEEFEKTI KASV

Paljudel on küllap tekkinud ettekujutus, nagu oleks kasvuhooneefekt üdini halb nähtus, mille vastu tuleb võidelda, ja et parem, kui teda üldse poleks. Tegelikult on kasvuhooneefekt maakera atmosfääris alati olemas olnud, kord suurem, kord väiksem. Kui see efekt täiesti puuduks ja maapinna lähistelt lahkuv soojuskiirgus ilma takistusteta maailmaruumi pääseks, oleks maapinnalähedase õhukihi ja maapinna enda temperatuur keskmiselt 33 kraadi võrra madalam kui kasvuhooneefekti praeguse taseme juures. Maakera keskmine temperatuur oleks praeguse +14 °C asemel -19 °C. Tuleb niisiis täpsustada, et võitlus ei käi (ja Kyoto protokollgi on sõlmitud) mitte kasvuhooneefekti vastu, vaid muutumatu kasvuhooneefekti eest — et kõik jääks nii, nagu me oleme harjunud. Märgatavalt suurem või väiksem kasvuhooneefekt viiks mõne aja pärast kindlasti hoopis teistsuguse kliimani ja see tähendaks inimkonnale katastroofi. Võitlus käib inimkonna osa vähendamise eest kasvuhooneefekti juurdekasvus. Võimalikku looduslikku muutumist me vaevalt juhtida suudame, kuigi on välja pakutud isegi nii fantastilisi meetmeid nagu kogu maakera Päikesest kaugemale sõidutamine, kui ilm peaks ülearu soojaks minema.

Kasvuhooneefekt seisneb selles, et molekulide poolt neelatud kiirgus taaskiiratakse suundades, kus temperatuur on kõrgem. Et alumises õhukihis ehk troposfääris (küünib poolustel keskmiselt 8 km ja troopikas 16–17 km kõrguseni) temperatuur kõrguse kasvades langeb, siis suundub taaskiiratud kiirgus maapinna poole ja soojendab seda. Troposfääri kohal paiknevas stratosfääris (küünib 50 km kõrguseni), kus temperatuur kõrguse kasvades tõuseb, taaskiiratakse neelatud kvandid maailmaruumi suunas ja kasvuhooneefektil on jahutav toime. Stratosfääris, kus kompenseerivaid tegureid on vähem, avaldub kasvuhooneefekt ilmsemalt kui troposfääris. Viimase 30 aastaga on stratosfääri keskmine temperatuur ligi paari kraadi võrra langenud ja stratosfäär üldse veidi õhemaks tõmbunud. Stratosfääri mesosfäärist eraldav stratopaus on laskunud mõnesaja meetri kuni mõne kilomeetri võrra madalamale, sõltuvalt aastaajast ja geograafilisest laiuskraadist (Lysenko, Rusina 2003). Troposfäär seevastu on kohati kuni paarisaja meetri võrra paksemaks paisunud (Steinbrecht, Claude, Köhler 1998; Santer *et al.* 2003). Kasvuhooneefekti peamised tekitajad on veeaur, süsinikdioksiid, metaan, dilämmastikoksiid, osoon, freoonid ja haloonid. Veeauru osatähtsusesse tuleb siinkohal suhtuda eriti tähelepanelikult. Nimelt tähendab avaldatud number mõnikord panust kogu atmosfääri kohta, teinekord aga maalähedase kihi kohta. Et enamik veeaurust paikneb küllaltki maapinna lähedal, siis on viimasel juhul veeauru osatähtsus kasvuhooneefekti tekkes kuni 70%. Kogu atmosfääri kohta on see aga palju kordi väiksem, sest ülalpool troposfääri on veeauru sisaldus vaid mõni miljondik atmosfääri ruumalast. Viimastel aastakümnetel on mõnevõrra lüüdnud niiskemaks ka stratosfäär ja mesosfäär, õhukihid 10 ja 80 km vahel. Ühelt poolt satub sinna troposfäärist mõnevõrra rohkem veeauru, teiselt poolt aga muundub kasvavates kogustes stratosfääri imbuva metaani seal süsinikdioksiidiks ja veeauruks.

Tööstusajastu algusest peale on kasvuhoonegaaside sisaldus atmosfääris seoses kütmise, kaevandamise ja muutustega maa kasutuses järjekindlalt suurenenud. Atmosfääri süsinikdioksiidisisaldus, mis veel 19. sajandi lõpul oli 280 miljondikku mahuosa, on kasvanud juba üle 370 miljondiku mahuosa ja kasv jätkub. Metaanisaldus, mille pidev kasv algas 1770. a paiku, on suurenenud üle 2,5 korra. Viimase 50 aasta jooksul on atmosfääri paisatud suures koguses freoone ja haloone. Neid sünteetiliselt valmista-

tud gaase ei olnud seal varem üldse. Rohkem tuntakse neid kui ultraviolettkiirguse toimel stratosfääris lagunevaid ja halogeene eraldavaid ning sellega osoonikihi hõrenemist soodustavaid gaase. Kuid nad toimivad ka efektiivsete kasvuhooonegaasidena.

Atmosfääri süsinikdioksiidisisaldus ei küüni praeguste väärtusteni mitte esmakordselt maakera ajalooos. Varasematel aegadel on see olnud isegi üle 10 korra suurem. Aga siis oli ka kliima praegusest väga erinev. Viimane eriti soe periood, mil maakera keskmine temperatuur ületas praeguse 5–6 kraadi võrra, oli umbes 55 miljonit aastat tagasi. Sealt alates on kliima suuremate või väiksemate jõnksudega muutunud jahedamaks. Selle tulemusena on tekkinud Antarktika jääkilp, mis hakkas moodustuma tõenäoliselt juba 34 miljoni aasta eest. Põhjapoolkeral hakkas püsijää tekkima ligikaudu 3 miljoni aasta eest. Viimaste sadade tuhandete aastate vältel kulgenud jääaegade ja jäävaheaegade vaheldumise tsükli käigus on süsinikdioksiidisisaldus jäävaheaegadel olnud ligikaudu võrdne meie tööstusajastu eelse tasemega, jääaegadel on see olnud umbes 100 miljondiku mahuosa võrra väiksem. Metaanisaldus on samuti kõikunud jäävaheaegade 0,65–0,70 miljondiku ja jääaegade 0,35 miljondiku mahuosa vahel. Keskkonna puhul kehtib üsna hästi kümnise reegel: inimesel ei ole mõistlik looduse bilanssidest midagi ära võtta ega juurde panna rohkem kui 10% ulatuses. Vastasel korral võib juhtuda midagi ootamatut. Loodus kannatab vahel tõesti ka märksa suurema ulatusega sekkumist, aga et me tema taluvuse piire täpselt ei tea, siis on 10% ületav sekkumine riskantne.

Praegu väheneb tänu rahvusvahelistest kokkulepetest kinnipidamisele freoonide ja haloonide sisaldus nii maalähedases kui ka stratosfääri õhus, kuid see püsib kõrge veel mitukümmend aastat.

Süsinikdioksiidisisalduse kõrvalekalle looduslikust normist 1/3 võrra ja metaanisalduse veel suurem kõrvalekalle tähendavad viitsütikuga pommi. Kell tiksus ja meil pole aimugi, millal pomm plahvatab, s.t millal kliimasüsteemil mõõt täis saab ja ta hoopis uude režiimi üle läheb. Nii suuri kasvuhooonegaaside anomaaliaid ei ole käesoleva jääaegade tsükli jooksul varem esinenud. Samas on asi kaugel ka maakera atmosfääri süsinikdioksiidisisalduse absoluutsest rekordist. Varasematel aegadel on atmosfäär süsinikdioksiidiga rikastunud tõenäoliselt just intensiivse vulkanismi perioodidel. On ju süsinikdioksiid vul-

kaaniliste gaaside põhilisi komponente veeauru ja väävligaaside kõrval. Vulkanismi kõrval peetakse põhjuseks ka ookeani põhjasetetesse mattunud metaanivarude väljapääsu. Samamoodi ähvardab meid praegu süsinikuühendeid sisaldava igikelta sulamine ja sellest metaani imbumine atmosfääri. Eesti keeles võib kasvuhoonegaaside kohta üldse ja metaani kohta eraldi lähemalt lugeda käesoleva loo autori kahest populaarteaduslikust kirjuti-sest (Eerme 1994, 1996).

SÜSINIKUBILANSS

Et kasvuhoonegaaside süsinik muundub lõpuks süsinikdioksiidiks, siis oleks hea, kui maakera taimestik seda rohkem tarbiks. Paraku kahaneb maismaa kõige produktiivsema ökosüsteemi — troopikametsade pindala praegu kiiresti. Suurt osa maismaast katvad põllud ja karjamaad on looduslikest ökosüsteemidest kasi-nama produktiivsusega. Ookeanide bioproduktioon kõigub aastast aastasse, sõltudes vee temperatuurist ning lämmastiku, fosfori ja raua kättesaadavusest. Tegelikult ongi maakera taimkatte produktioonivõime langus teine oluline põhjus intensiivse fossiilkütustega kütmise kõrval, miks kasvuhoonegaaside kogus atmosfääris kasvab. Kui vaadata kasvuhoonegaaside tasakaalustatust, siis ebaselgem on just tarbimise pool. Nimelt kasvab atmosfääri süsinikdioksiidisisaldus jónksuliselt. Et fossiilkütuste põletamine on suurenenud palju ühtlasemalt, siis saavad jónksud tekkida ainult tarbimise kõikumise tõttu, kuid päris ühest seletust ei ole sellele veel leitud.

Probleem oleks suhteliselt lihtne, kui tegu oleks süsiniku vahetusega ainult atmosfääri ja taimkatte vahel. Kliimasüsteemile on aga kättesaadavad veel teisedki ja koguni suuremad süsiniku reservuaarid. Atmosfääris on praegu 760 miljardit tonni süsinikku ja igal aastal lisandub kuni 3 miljardit tonni. Fossiilkütuste põletamine ja tsemendi tootmine paiskab igal aastal atmosfääri 5,5 miljardit tonni süsinikku. Vähemalt 2 miljardit tonni sellest kompenseerib ookeanibiosfääri tarbimine ja üsna väikese osa maismaataimestiku tarbimine (Houghton 2001). Taimkattes on tänapäeval 550 miljardit tonni süsinikku, muldades üle 1500 miljardi ja maailmameres 39 000 miljardit. Enne tööstusajastu algust oli atmosfääris ligikaudu 600 miljardit tonni süsinikku ja mais-

maa taimkattes 610 miljardit. Ookeanis oli aga tol ajal vähemalt 100 miljardi tonni võrra vähem süsinikku kui praegu (Siegenthaler, Sarmiento 1993). Kui ookeani pinnakiht soojeneb, siis tema võime lahustada endasse süsinikdioksiidi väheneb. Mingi osa salvestatud süsinikdioksiidist võib hakata hoopis atmosfääri imbuma. Arvestades sealse tagavara suurust, tuleks meil ühe esimese asjana endale selgeks teha, kas ja mil määral võib muldades ja ookeanis sisalduv süsinik hakata atmosfääri lekkima. Selline protsess võib kasvuhooneefekti tugevnemist tuntavalt kiirendada. Samuti on tähtis hoolt kanda, et ookeanibiosfääri osa süsiniku tarbijana ei hakkaks vähenema, ning kindlaks teha, kuidas oleks võimalik maismaataimestikku praegusest paremaks tarbijaks muuta. Kuna on teada, et looduslikud kooslused on inimese muudetutest suurema kasvujõuga, siis on suund üsna selge.

ALUSPIND

Maa pinda, nii maismaa- kui ka veepinda, nimetatakse meteoroloogias ja klimatoloogias aluspinnaks. Aluspinnal on kliimasüsteemis kolm olulist ülesannet. Esiteks on ta peegel, kusjuures see, kui hästi ta pealelangevat kiirgust peegeldab, määrab ühtlasi ära, kui palju energiat selles aluspinnas neeldub. Veepind on looduslike aluspindade seas kõige parem neelaja, ja lumikate ning ilma taimkatteta maismaa pinnad, eriti kuiv liiv ja paljanduvad heledad kivimid, kõige paremad peegeldajad. Maa kliimasüsteem saab seda rohkem energiat, mida enam on veteavarusi nendel laiuskraadidel, kus Päike käib kõrgelt, s.o troopikas — ja muidugi lisaks ka selget taevast selle veepinna kohal. Laias laastus saavad 37. laiuskraadist ekvaatori poole jäävad alad üle keskmise ja pooluste poole jäävad alad alla keskmise energiat. Seda ebaõiglust leevendab mõnevõrra tuultega ja ookeanide hoovustega, eriti Atlandi ookeani Golfi hoovuse ja tema põhjapoolsemate jätkudega edasikantav soojus. Põhja-Euroopa kliima on võrreldes samade laiuskraadide kontinentaalse Siberiga leebe just tänu sellisele looduslikule “keskküttele”. Polaarlaiustel on energiavarustus seda parem, mida enam on avavett. Seepärast on Põhja-Jäämere jääkatte ulatuse ja jää keskmise paksuse muutumine praegu erilise tähelepanu all.

Teine aluspinna tähtis ülesanne on olla energiasalvesti. Ka selles osas ületab veepind maapinda tunduvalt. Maismaal soojenevad märgatavalt üksnes ülemised detsimeetrid. Vees kui liikuvast keskkonnast seguneb salvestatud soojus meetrite ja kümnete meetrite paksusesse kihti. Mõnede hinnangute järgi suudab ruutmeter ookeanipinda salvestada enda all olevasse veesambasse kuni 30 korda rohkem soojust kui sama suur maismaa pind.

Aluspinna kolmas tähtis ülesanne seisneb gaasivahetuses atmosfääriga. Olenevalt temperatuurist, niiskusest ja väetatusast võivad mullad olla atmosfääri jaoks nii kasvuhoonegaaside allikaks kui ka endasse ammutajaks. Need protsessid kulgevad enamjaolt bakterite vahendusel. Vahetusbilanss atmosfääri ja muldade vahel on ajas ja ruumis väga muutlik.

DÜNAAMIKA

Asjaolu, et maakera pöörleb läänest itta, avaldab otsest mõju atmosfääriõhu liikumisele ehk selgemini öeldes tuultele. Kõige tugevamini kütavad päikesekiired troopikavööndit. Troopilise ookeani ja vihmadest läbivettinud maismaa pinnalt tõuseb sooja niiske õhu vool üles. Mida kõrgemale õhk tõuseb, seda enam kondenseerub temas sisalduv rohke veeaur piiskadeks ja külmub jääkübemeteks või koguni raheteradeks. Veeldumise ja jäätumise käigus vabanev suur hulk soojust (aurustumissoojus ja sulamissoojus) soojendab jätkuvalt kerkivat õhku ja laseb sellel tõusta isegi läbi troposfääri stratosfäärast eraldava tropopausi, vahel kuni paarikümne kilomeetri kõrgusele. Eriti kõrgeks, kohati kuni 30 °C-ni, tõuseb ookeani pinnatemperatuur Vaikse ookeani lääneosas, kuhu tuul on sooja vee avaralt ookeanilt kokku puhunud, ja seetõttu kerkivad seal ka kõige võimsamad äikesepilved. Et õhu kiirel kerkimisel tekivad ka raheterad, siis elektriseerivad need intensiivselt kõrgustesse kerkivad rümpilved äikesepilvedeks. Enamasti tõuseb õhk vaid 13–15 kilomeetri kõrgusele ning on sinna jõudes jahtunud ja kuiv. Alt jätkuvalt kerkiv õhuvool trügib teda ekvaatorist eemale.

Subtroopilise 30. laiuskraadi lähistel hakkab see kuiv ja külm õhk laskuma. Laskudes soojeneb ta kokkupressimise tõttu ja moodustab kogu subtroopilises vööndis kuiva ja kuuma kõrgrõhuvööndi. Osa laskuvast õhust suundub tagasi ekvaatori

poole. Seda õhku kallutab Coriolisi jõud põhjapoolkeral edelasse ja lõunapoolkeral loodesse, tekitades niiviisi passaadid. (Passaadid avastas muide Kolumbus oma esimesel reisil üle Atlandi.) Teine osa subtroopikas laskunud õhumassist pöördub pooluse suunas. Keskeltläbi 60. laiuskraadi kandis kohtub see soe õhk pooluse poolt tuleva külma õhuga. Kaks erinevate omadustega õhumassi eriti ei segune ja neid jääb eraldama polaarfront, mille piirkonnas soe õhk kerkib külma kohale. Polaarfronti ümbrus on koht, kus jällegi palju sajab ja tekivad tugevad tormid. Talvel tungib polaarõhk koos polaarfrondiga keskklaiustele ja vahel koguni subtroopikani. Coriolisi jõud pöörab fronti piirkonnas kerkiva õhu troosfääri ülaosas itta ja tekitab tugeva läänetuule. See veab endaga kaasa ka alumiste kihtide õhu.

Meile toob piki polaarfronti kulgev õhuvool talviti Atlandilt ühe tsükloni teise järele. Polaarfront ei püsi siiski päris ühes kohas ja nii ei pruugi me igal talvel tsüklonite meelevalda jääda. Polaarfronti lähedusest tingituna domineerivad meie laiuskraadil üsnagi tugevad läänekaarte tuuled. Troopikas ja polaarlaiustel puhuvad valdavalt idakaarte tuuled.

Kuigi hiina vanasõna järgi on idatuul tugevam kui läänetuul, kujuneb globaalseks keskmiseks 7 m/s läänetuult. Kui keskmine tuul on tugevam, siis kulub kogu maakera liikumishulga jäävuse tõttu rohkem liikumishulka atmosfäärile ja maakera ise pöörleb aeglasemalt. Et talvel ja varakevadel on läänetuuled tugevamad, siis ongi märtsis ööpäevad keskmiselt 0,0025 s võrra pikemad kui augustis, mil kogu maakera tuulte olukord on kõige rahulikum. Selle olukorra määrab mandritega kaetud põhjapoolkera, lõunapoolkera osa on väike.

LAINED ATMOSFÄÄRIS

Atmosfääri üheks tähelepanuväärseks omaduseks on võime genereerida mitmesuguse lainepikkusega laineid. Lainete tekkimine algab sellest, et õhuvoolu teele jääb takistus. Õhk peab sellest ülesaamiseks oma loomupäraselt liikumisteelt kõrgemale tõusma ning algab võitlus inertsiga ja tasakaalustava jõu vahel. Vönkeperioodide pikkus sõltub peale tuule tugevuse ja takistuse kõrguse ka atmosfääri enda kui keskkonna inertsiomadustest. Koos planeediga (või keskmiselt kiireminigi) pöörlevas at-

mosfääris saavad õhu liikumise väikestest häiretest alguse hästi levivad ja küllaltki korrapärased lained. Lainete vahendusel toimub atmosfääris energia ja liikumishulga levi. Maalähedases kihis ei ole see eriti ilmekas, kuid kõrguste vahemikus 65–100 km saab atmosfäär alumistest kihtidest saabuvate lainete kaudu rohkem energiat kui kiirguse kaudu. Mitte nii suur, kuid ikkagi oluline on lainetega saabuva energia panus ka stratosfääris kulgevatesse sündmustesse.

Kuu ja Päikese külgetõmbest põhjustatud tõusu-mõõnalained on atmosfääris palju väiksema tähtsusega kui ookeanis. Atmosfääris on energia- ja liikumishulga levi seisukohalt eriti tähtsad kaht liiki lained — gravitatsiooni- ehk ujuvuslained ja Rossby lained. Gravitatsioonilained tekivad õhuvoolu üleminekul väiksematest takistustest ja seisnevad õhuvoolu üles-alla võnkumises. Energia ja liikumishulk levivad vertikaalselt. Mida hõredamasse õhku lained jõuavad, seda suuremaks kasvab nende amplituud, kuni nad lõpuks merelainete kombel murduvad. Nende energia muutub pöörise kaskaadis lõpuks soojuseks.

Rossby lained tekivad ulatusliku õhuvoolu üleminekul suurest takistusest, näiteks Himaalajast või Kaljumäestikust. Rossby lained teevadki suurel määral ilma. Seda kujundavad nad alates mõne kilomeetri kõrgusest, päris madalal neid ei ole. Pikemad Rossby lained on kvaasistatsionaarsed lained, s.t nende harjad ja lohud jäävad maakera pinna suhtes üsna hästi paigale. Erinevalt vertikaalsihis toimuva võnkumisega ujuvuslainetest levivad Rossby lained ühtaegu nii vertikaalselt kui ka pooluse suunas, seega poolviltu üles. Pikemaid Rossby laineid nimetatakse planeetaarseteks laineteks. Neist kõige pikemaid mahub täiestiirule ümber Maa täpselt üks. Rossby lainete tekkimine on intensiivsem põhjapoolkeral ja talvisel poolaastal.

Rossby lainete tähtsus parasvöötme ilmade seisukohast on selles, et oma pidevalt varieeruva amplituudiga kujundavad nad troposfääri ülaosa kõrgrõhuharjade ja madalrõhulohkude mustri, mille ümber vonkleb läänest itta kulgev õhuvool. Teatud regioonides valitseb peaaegu püsivalt kõrgrõhkkond, näiteks Assooride-Bermuda piirkonnas, ja teistes sama püsivalt madalrõhkkond, näiteks Islandil või Aleuutidel. Ka mujal armastavad kõrgrõhuharjad ilmuda üpris sageli samasse kohta, kuid raske on ära arvata,

millal nad sinna ilmuvad. Eestigi on tihti ühe sellise, Tuneesiast üle Itaalia põhja sirutuva harja mõjusfääris.

Eluliselt tähtis on küsimus, kas see suhteliselt püsiv muster globaalse soojenemise korral viimati ei muutu. Rossby lainete harjade ja lohkude asukoht sõltub suurel määral ookeanide ja mandrite paigutusest ning mäemassiivide asukohast. Kuna need jäävad paigale ja muutub vaid õhuvoolu kiirus, siis pea-aegu statsionaarsete kõrgrõhuharjade ja madalrõhulohkude asukohtade muutumiseks põhjust justkui pole. Rohkem oleneb tuulest lühemate, sünoptilist mõõtu Rossby lainete amplituud ja nii võivad süveneda statsionaarsete rõhkkondade häired. Üldjoontes peaksid aga meie kliima seisukohast olulised Assooride kõrgrõhkkond, Islandi madalrõhkkond ja Siberi kõrgrõhkkond oma seniste asupaikade lähedusse jääma.

ILMAVÕRRANDID

Ilmaennustamisel kasutatakse sünoptiliste kaartide abi. Kaartidele kantud vaatlusandmete põhjal saab jälgida, kuidas "ilm liigub", ning liikumissuuna ja kiiruse järgi ennustada, kuhu ja kudas ta jõuab. Sünoptiline ilmaennustus sai võimalikuks pärast telegraafi kasutuselevõttu. Enne polnud võimalust andmeid piisavalt operatiivselt edastada. Esimene sünoptiline ilmakaart valmis Pariisi Observatooriumi direktori Urbain Le Verrier' juhtimisel Prantsuse valitsuse tellimusel. Tellimuse ajendiks olid Prantsuse laevastikku 14. novembril 1854 Mustal merel Balaklava lähistel ootamatult tabanud tormi katastroofilised tagajärjed.

Lisaks sünoptilistele kaartidele kasutatakse ilmaennustamiseks ilmavõrrandeid, mille abil saab koostada usaldusväärse ennustuse veidi pikemaks ajaks, kui võimaldab empiiriline sünoptika. Hüdrodünaamilikal põhinevad ilmavõrrandid on atmosfääri jäävate suuruste komponentide bilansid. Selles raamatupidamises lähtutakse liikumishulga, energia ja massi jäävusest. Abiks võetakse veel vaatlusaluseid füüsikalisi suurusi omavahel siduv ideaalse gaasi oleku võrrand ja tulemuseks saadakse meteoroloogiliste suuruste — rõhu, tiheduse, temperatuuri ning tuule kiiruse komponentide väärtused. Meteoroloogias kasutatavad, mõnevõrra lihtsustatud hüdrodünaamika võrrandid võttis 1910. aastal kasutusele norra matemaatik ja meteoroloog Wilhelm Bjerknes. Neid võrrandeid

tuntakse ka primitiivvõrrandite nime all, mis ei vihja aga sugugi nende lihtsakoelisusele, sest lahendusmeetodid on üpriski keerulised.

Samu võrrandeid kasutatakse ka kliima muutumise arvutamisel.

ENTROOPIA

Kliima arvutamiseks kasutatavates ilmapõrrandites puudub õigupoolest informatsioon sündmuste kulgemise loogika kohta, sest võrrandisüsteemis ei lähe vaja entroopia võrrandit. Süsteemi kestva kasutatavuse määrab aga just entroopia. Kliimasüsteemis, nii nagu ka näiteks inimeses kui umbes samavõrd iseseisvas süsteemis, domineerivad pöördumatud protsessid. Nende käigus liigub energia üldiselt paremini kasutatavatele ehk kvaliteetsematele vormidelt halvemini kasutatavate ehk madalama kvaliteediga vormide suunas. Kui kliimasüsteem oleks täiesti isoleeritud, siis kasvaks tema entroopia selliste protsesside tulemusel kuni termodünaamilise tasakaaluni jõudmisel saavutatava maksimumväärtuseni. Sellisel juhul lakkaksid organiseeritud korrapärased struktuurid olemast ja kliimanähtused hääbuksid. Korrapäraselt toimivas süsteemis, milliste hulka kuulub ka Maa kliimasüsteem, ei tohi entroopia oluliselt kasvada. Pöördumatute protsesside käigus pidevalt juurde tekkivast entroopiast peab süsteem suutma vabaneda. Maailmaruum on selleks prügikastiks, kuhu Maa paiskab oma liigse entroopia.

Kliimasüsteemi entroopia jaguneb aine entroopia ja kiirguse entroopia vahel (Goody 2000; Peixoto *et al.* 1991). Ainevahetus Maa ja maailmaruumi vahel ei puudu küll täiesti, kuid on siiski vähene. Nagu eespool nägime, toimub tõhus energiavahetus kiirguse kaudu. Maalt lahkub ajaühikus soojuskiirguse vahendusel umbes sama suur energiakogus, kui laekub päikesekiirgusega. Lahkuva soojuskiirguse toimetab aga Maalt ära palju suurem arv kvante, kui läks vaja saabuva päikesekiirguse sama energiakoguse kohaletoimetamiseks. Maalt lahkuva kiirguse energiavoogu võib seega käsitada negatiivse entroopiavoona, mis viib ära süsteemis toodetud liigse entroopia ja lubab kliimaprotsessidel jätkuda. Võrreldes Päikeselt saabuva ühikulise energiahul-

gaga, kannab üks Maalt lahkuv soojuskiirguse energiaühik kuni 22 korda rohkem entroopiat.

Entroopia juurdekasv on süsteemile lisatava soojushulga ja temperatuuri jagatis. Siit selgub, et entroopiat õnnestub Maalt ära toimetada seda efektiivsemalt, mida madalamal temperatuuril seda kandev kiirgus Maalt lahkub. Entroopia vahetuks äraviijaks on küll kiirgus, kuid olukorra, kus kiirgus saaks piisavalt madalal temperatuuril lahkuda, kujundavad ka ainega seotud protsessid ja mehaaniline liikumine, kasvõi lained. Praegune stratosfääri ja mesosfääri jahtumine on kooskõlas maakera entroopiamajanduse vajadustega ning seda tulebki tõlgendada kui kliimasüsteemi loogilist reaktsiooni kasvuhooonegaaside sisalduse suurenemisele atmosfääris. Ka paleoklimatoloogiliste andmete analüüs ja olukordade läbimängimine mudelarvutustega toetavad arusaama, et pikaajalises muutumises vastab soojale troposfäärile külm stratosfäär ja vastupidi (Rind *et al.* 2001).

JÄÄAEGADE TSÜKKEL

Olulisel määral kujundavad kliimat aeglased tektoonilised protsessid — mandrite triiv ja mägede kerkimine. Selliste muutuste ajaskaalaks on miljonid ja kümned miljonid aastad, mille vältel võivad aset leida süstemaatilised soojenemised või jahtumised. Toimub aga ka palju kiiremaid muutusi, kui annab seletada nimetatud protsessidega. Viimasel 50 aastamiljonil on täheldatav Maa sisemuse suuremast rahutusest tingitud üldine kliima jahenemise tendents, mille taustal avaldub kümnete ja sadade tuhandete aastate ajaskaalas kvaasitsükliline muutlikkus.

Kvaasiperioodiliselt vahelduvate jääaegade ja jäävaheaegade põhjustajaks on üle 150 a peetud Maa orbiidi parameetrite muutmist. Teiste planeetide mõjust tingituna muutub Maa orbiidi ekstsentrilisus perioodiga umbes 100 000 a. Ekstsentrilisuse muutmises avaldub veel teinegi, 400 000 a pikkune periood. Suurema ekstsentrilisuse korral on päikesekiirguse voo tiheduse aastase muutumise amplituud suurem. Energiavarustuse seisukohast on tähtis seegi, millisel aastaajal on Maa Päikesele kõige lähemal ja millisel kõige kaugemal. Selles avaldub 23 000-aastane perioodilisus. Kolmas oluline perioodiliselt muutuv suurus on Maa pöörlemistelje kaldenurk tema Päikese ümber tiirlemise tasandi

suhtes. Praegu on see 23,5 kraadi, kuid umbes 41 000-aastase perioodiga toimub muutumine 22 ja 25 kraadi vahel. Väärrib rõhutamist, et Maa pöörlemistelje asendi muutumise eest nii mõõduka amplituudiga võlgname tänu Kuu olemasolule. Kui meil puuduks selline, Maa endaga võrreldes suhteliselt suure massiga kaaslane, kõiguks Maa pöörlemistelje asend ruumis mitu korda suurema amplituudiga.

Jääaegade vaheldumise nn astronoomiline teooria seob polaarjoonelähiste alade energiavarustuse kliimaga. Kui energiat laekub keskmisest vähem, siis peaks olema külmem, ja vastupidi. Kõige tuntum astronoomilise kliimateooria esindaja on horvaadi teadlane Milutin Milanković, kelle arusaam, et kõige tähtsam pole mitte talvine, vaid suvine temperatuur, ühtib tänapäevasega (Milanković 1941). Väga külmal talvel sajab vähe lund. Kui talved ei ole väga külmad ja sajab palju ning neile järgnevad jahedad suved, nii et osa sadanud lumest ei sula ära, siis saab hakata kogunema püsiv jääkate ja tulla jääaeg.

Maa orbiidi parameetrite kvaasiregulaarsel muutumisel on tõenäoliselt oma osa kliima pööramises jahtumisele või soojenemisele, kuid see on vaid üks arvesse tulevatest teguritest. Kuni ajani 0,9 miljonit aastat tagasi sobib nende vaheldumise periood Maa pöörlemistelje kaldenurga muutumise 41 000-aastase perioodiga, hiljem aga orbiidi ekstsentrilisuse muutumise 100 000-aastase perioodiga. Praegusele jäävaheajale eelnenud Eemi ehk Mikulino jäävaheaja kese oli ligikaudu 125 000 aasta eest.

Panama läbipääsu järkjärguline madalamaks muutumine ja lõpuks täielik sulgumine tähendas suurt ümberkorraldust maailmaookeani veeringluses. Sooja ja soolase vee massid suundusid nüüd varasemaga võrreldes palju kaugemale põhja. Pinnalt auramine ja tuuled jahutavad hoovusega kantavat vett, kuni see muutub ümbritsevast veest tihedamaks, sukeldub sügavusse ja jätkab ringlust läbi maailmaookeani juba süvaveena. Golfi hoovusega algav Põhja-Atlandi ringlus etendab praegu Põhja-Euroopa keskkütte rolli. Kui see soojakonveier liigub kiiremal käigul, valitseb eriti talviti soe ja niiske ilm. Kui konveieri käik on mingil põhjusel pidurdunud — näiteks kui sademete ja jää ohtra sulamise tõttu on pinnakihis liiga palju magedat vett —, siis on allatuult karta karmimaid talvesid.

Viimastel jääaegadel on süsinikdioksiidisisaldus atmosfääris olnud ligikaudu 200 miljondikku mahuosa ja jäävaheaegadel umbes 300 miljondikku mahuosa. Nagu eespool mainitud, on see praegu kolmandiku võrra tüüpilisest jäävaheaja tasemest suurem. On niihästi huvitav kui tähtis, et süsinikdioksiidisisaldus kasvas nii eelmise kui ka praeguse jäävaheaja alguseks küllaltki äkki, umbes 5000 aastaga, ligi poolteisekordseks ja langes hiljem jónksuliselt miinimumini ligi 100 000 aastaga. Kui analoogia põhjal eeldada, et umbes 6000 a eest olnud kõige soojema kliima hetk on möödas, siis peaks Milankovići teooria järgi ees seisma tõusude ja mõõnadega kulgev jahtumine. Erutav on kindlasti küsimus, millal jõuab kätte järgmine päris jääaeg ja kas see atmosfääri muutunud kasvuhoonegaaside sisalduse tõttu äkki üldse saabumata ei jää. Mitmed viimasel ajal tehtud atmosfääri koostist ja muid asjaolusid arvestavad arvutused annavad optimistlikuma tulevikuproгноosi kui puhtalt astronoomiline teooria. Eri nevus eelmisest Eemi jäävaheajast on ka astronoomilise teooria järgi selles, et praegu on orbiidi ekstsentrilisus palju väiksem ja see väheneb edaspidi veelgi, kuni 25 000 aasta pärast on Maa orbiit peaaegu ringikujuline. Seetõttu on päikeseenergiaga varustatus praegu palju stabiilsem kui varem. Kui siia lisada veel süsinikdioksiidi kõrgemast tasemest tulenev efekt, siis võib arvata, et järgmine päris jääaeg lükkub esialgu prognoositud 55 000 aastalt edasi kuni 100 000 aasta kaugusele (Berger, Loutre 2002).

Eelmisel soojal Eemi jäävaheajal oli olukord Päikese ja Maa vahelise kauguse aastaajalise käigu mõttes praegusele vastupidine. Põhjapoolkera kevad ja suvi olid siis lühikesed ning Päikesel ajal Maale lähemal kui praegusel lõunapoolkera suvel. Orbiidi ekstsentrilisus oli praegusest suurem. Keskusvel langes põhjapolaarjoone lähistel maapinna ruutmeetritele praegusest koguni 12% rohkem energiat. Praeguse kuudeks jagamise skeemi kohaselt olid juuni ja juuli 28 päeva pikad ning jaanuar ja veebruar kestsid 34 päeva.

PÄIKESE MUUTLIKKUS

Jääaegade tsükli astronoomiline teooria vaatas Päikest ennast muutumatu kiirusallikana. Päikesesarnaste tähtede evolutsiooni puudutavate arvutuste kohaselt oli Päike Maa noorusaegadel 20–

30% võrra nõrgem energiaallikas kui praegu (Newman, Rood 1977). Juba 700 miljonit aastat tagasi oli tema heledus praegusest vaid 6% väiksem. Käesoleval ajal muutub Päikese aktiivsus perioodiliselt. Kõige ilmekama, 11-aastase Schwabe tsükli kõrval ilmutavad ennast ka 88-aastane Gleissbergi tsükkel ja 210-aastane Suessi tsükkel (Rind 2002). 11-aastase tsükli jooksul muutub solaarkonstant vaid 0,1% piires. Peaaegu kõik klimatoloogid on päri, et nii väike muutumise amplituud ei tohiks kliimale arvestatavat mõju avaldada. Samas kannavad nii mõnedki uurijad statistilise analüüsi tulemusel koguni üle 50% viimase 100 a soojenemist Päikese arvele ja vaevalt 40% atmosfääri kasvuhoonegaaside koguse juurdekasvu arvele. Seega loetakse atmosfääri Päikese mõju suhtes ülitundlikuks (Soon, Posmentier, Baliunas 2000; Bertrand, van Ypersele 1999). Päikese energiavoost saabub põhiosa nähtava ja lähiiinfrapuna piirkonna lainepikkustel, mil Päikese aktiivsusega kaasnevad protsessid avaldavad vähe mõju. Ultraviolettkiirguse piirkonnas küünivad muutused mitme protsendini ja selle äärmises lühilainelises osas koguni kordadesse. See kiirus ei jõua maapinnani, vaid neeldub stratosfääris ja sellest kõrgemal paiknevates õhukihtides. Kiirguse neeldumine stratosfääris tõstab ka tropopausi temperatuuri, sest see takistab soojuse ja niiskuse ülesvoolu troopilistel laiuskraadidel. Ühtlasi tõuseb aluspinna temperatuur, sest kuivem troposfääri ülaosa tekitab vähem pilvi ja laseb rohkem kiirgust maa(mere)pinnani.

Päikese aktiivsusega on seotud ka kosmiliste kiirte pääs Maa atmosfääri. Kosmilised kiired on oluliseks õhu ionisatsiooni tekitajaks. Rohkem ioniseeritud õhus tekivad kergemini pilvepiiskade kondensatsioonituumad. Päikeselt väljapaiskuvad elektrilaenguga osakesed ise, prootonid ja α -osakesed, atmosfääri ioniseerimisel rolli ei mängi. Kui nende voog on tavalisest tihedam, siis tõrjuvad nad oma elektriväljaga maailmaruumist saabuvad suure energiaga prootonid ja α -osakesed eemale ega lase neil atmosfääri tungida. Kui Päikese aktiivsus on miinimumis, siis on kosmilistel kiirtel vabam pääs Maa atmosfääri.

Juba ammusest ajast on kliimauurijad üritanud seostada "väikest jääaega" ja Päikese aktiivsuse madalseisu aastatel 1645–1715 ehk nn Maunderi miinimumi, mil päikeselaigud kas puudusid üldse või esines neid ülimalt vähe. Säilinud puutüvede aastarõngastes salvestatud süsiniku isotoopkoostisest saab järeldada,

et kosmiliste kiirte intensiivsus oli sel ajal tõesti praegusest suurem. Probleem on aktuaalne tänini, kuid selle võimalikud füüsikalised mehhanismid on seni jäänud ebaselgeks. Pole leitud veenvaid seletusi, mil viisil võis Päikese aktiivsus ikkagi kliimat mõjutada.

VULKAANID

Eespool oli juttu, et intensiivne vulkanism on atmosfääri jaoks süsinikdioksiidi allikaks. Kahe äsja möödunud aastakümne jooksul võisime veenduda, et selliste võimsate vulkaanipursete järel nagu El Chichoni 1982. a purse Mehhikos ja Pinatubo 1991. a purse Filipiinidel väheneb märgatavalt ka atmosfääri läbipaistvus. Selles ei ole süüdi mitte vulkaaniline tuhk, purskel väljapaisatud peen mineraalne tolmu. Võimsa vertikaalselt üles suunatud purske korral jõuab üsna suur kogus sellist tolmu tõepoolest kõrgele stratosfääri, kuid nagu on selgunud, sadestub see sealt paari kuu jooksul välja. Läbipaistvuse vähenemisel on teine põhjus. Vulkaanilistes gaasides ohtralt sisalduv vääveldioksiid ja teised väävliit sisaldavad gaasid muutuvad keemiliselt kuu või paari jooksul gaasiliseks väävelhappeks. Stratosfääri keskmised ja ülemised kihid on soojad ning seal materjal jääbki gaasiliseks. Laskudes aga umbes 25 km kõrgusele või madalamale, kondenseerub vee ja väävelhappe segu piiskadeks, mis moodustavadki läbipaistvust vähendava sulfaatse aerosooli. Sulfaatset aerosooli esineb stratosfääri alumistes kihtides alati, kuid pärast võimsaid vulkaanipurseid on seda 2–4 aasta jooksul tavalisest isegi kümneid kordi rohkem. Seetõttu pääseb maalähedastesse õhukihtidesse vähem energiat, stratosfäär ise aga soojeneb. Vulkaani mõju atmosfäärile sõltub tema asukohast. Troopikavööndis toimunud võimsate pursete aerosool kandub hiljem mõlemale poolkerale, parasvöötmes ja polaarjoone taga toimunud pursete mõju piirub aga ühe poolkeraga. Kui purske võimsusest ei piisa stratosfääri jõudmiseks või on gaaside väljumisnurk "vale", siis on purske mõju atmosfäärile kohalik ja lühiajaline.

Kuigi võimsad vulkaanipurseked on loomulikud loodusnähtused, jaotuvad nad ajaliselt üsna juhuslikult ning ajavad iga kord kliimanäitajad vähemalt üheks, aga vahel isegi paariks-kolmeks aastaks paigast ära. Kahekümnenda sajandi esimesel

poolel, aastatel 1912–1963, olid vulkaanipursked nõrgad ega ulatunud oluliselt stratosfäärini. Atmosfääri läbipaistvus oli erakordselt kõrge. Alates 1963. a Bali saarel toimunud Agungi purskest kuni 1991. a Pinatubo purskeni, mis oli samast klassist 1883. a kuulsa Krakatau purskega, oli stratosfäär vulkaanilisest aerosoolist palju enam mõjustatud. Tõsi, sel ajal halvendas läbipaistvust märkimisväärselt ka troposfääri väävlisaaste. Eriti häiritud oli stratosfääri läbipaistvus vulkaanilisest aerosoolist aastatel 1982–1984 ja 1991–1994.

Krakatau purske gaasi- ja tuhapilv paiskus kuni 80 km kõrgusele Pinatubo napilt üle 30 km vastu. Viimase aastatuhande võimsaim oli Tambora vulkaani purse 1815. aastal, mis ulatus sama kõrgele kui Krakatau oma, kuid väljapaiskunud gaaside ja muu materjali maht oli kolm korda suurem. Tambora purskele järgnenud suve kohta on kirjutatud, et Euroopas jäi see vahele. Kroonikate ja looduses säilinud kaudsete andmete alusel on üritatud kindlaks teha, kas tugevate vulkaanipursete keskmine sagedus on pikema aja ulatuses märgatavalt muutunud (Stothers 2002). Mingit süstemaatilist muutumist Platoni ja Aristotelese aegadest tänapäevani ei ole täheldatud. Varasema mõnekümne aastatuhande jooksul toimunud kõige võimsamatest pursetest on ainult jääkihtidesse ja setetesse sadestunud jäljed. Nende alusel on tugevaima teadaoleva Toba vulkaani purske võimsust hinnatud kuni kümme korda suuremaks Tambora omast. Selle purske mõju võis meenutada tänapäeval kardetavat tuumatalve ja tuumaööd. Õnneks toimus see 73 500 kuni 75 000 aastat tagasi.

Euroopas toimunud pursetest on Vesuuvi (79 pKr) ja Santorini purske (umbes 1500 a eKr) kõrval viimasel ajal suurema tähelepanu all umbes 10 900 a eKr praeguse Saksamaa territooriumil toimunud, Pinatubo purskega samasse suurusklassi kuulava Laachi vulkaani purse. Kuigi ajalise läheduse tõttu oleks ahvatlev seostada selle vulkaaniga Hilisdrüüase kliima jahenemist, ei näi see seos paika pidavat. Esiteks algas jahenemine paarsada aastat pärast purset ja teiseks poleks ainult vulkaani toimest selliseks jahenemiseks piisanud. Niisuguse vulkaanipurske mõju maakera keskmisele temperatuurile piirdub oma haripunkti mõne kümnendiku kraadiga ja mõju kestus ei küüni üle 5–6 aastat (Lindzen, Giannitsis 1998). Stratosfääri soojenemine vulkaa-

nilise aerosooli kihis võib selle tiheduse haripunkti küündida aga isegi 3 kraadini (Kirchner *et al.* 1999).

ATMOSFÄÄRI RÕHUKONTRASTIDE OSTSILLATSIOONID

Globaalsest keskmisest temperatuurist informatiivsemaks kliima iseloomustajaks on meridionaalne temperatuurigradiend, eriti ookeani pinnatemperatuuri meridionaalne gradiend (Rind 1998). Kui temperatuurikontrast troopika ja polaaralade vahel on väiksem, siis on soodsa kliima vöönd laiem ja vastupidi — suurema gradiendi korral ulatub arktiliste merede jääpiir kaugemale lõunasse. Eespool sai mainitud, et atmosfääris esineb mitu suhteliselt püsivat madalrõhu ja kõrgrõhu keset. See muudab meridionaalse temperatuurigradiendi kui kliimat iseloomustava suuruse kasutamise keeruliseks ja vähe ülevaatlikuks. Rõhuvälja keskmete omavaheliste kontrastide, eriti aga kontrastide ajalise muutumise kirjeldamiseks on kasutusele võetud mitmesugused numbrilised indeksid. Meie vahetu ümbruse kohta on selliseks iseloomustavaks indeksiks Põhja-Atlandi ostsillatsiooni (*North Atlantic Oscillation*) ehk NAO indeks ja kogu põhjapoolkera subtroopika ning polaaralade rõhukontrasti iseloomustavaks indeksiks Arktilise ostsillatsiooni (*Arctic Oscillation*) ehk AO indeks. Troopilise Vaikse ookeani tsonaalset rõhukontrasti iseloomustavaks suuruseks on El Niño lõunaostsillatsiooni indeks SOI (*Southern Oscillation Index*). Algselt mõeldi El Niño all üksnes ookeanis toimuvat nähtust ja lõunaostsillatsiooni SO all atmosfääri rõhuvälja võnkumist.

Nii NAO kui ka SOI ja enamiku teistegi säärate indeksite väärtused saadakse üsna ühesugusel viisil. Aluseks võetakse pikaajaline keskmine rõhukontrast rõhutsentrite vahel, millele vastav indeksi väärtus loetakse nulliks. Kui kontrast osutub tavalisest suuremaks, saadakse kõrvalekalde normeerimise abil indeksile positiivne väärtus, kui aga väiksemaks, siis negatiivne väärtus. NAO indeks, mis kajastab õhumassi ostsilleerumist Islandi madalrõhkkonna ja Atlandi ookeani subtroopika vahel, on positiivne, kui rõhk Islandi madalrõhkkonna keskmisest madalam ja Assooride kõrgrõhkkonna harjal keskmisest kõrgem. Kui rõhu kontrast nende kahe keskmisest väiksem, saadakse indeksile negatiivne väärtus. Indeksi adekvaatsust kahandab asjaolu, et tema arvutamisel tuginetakse

statsionaarsete meteoroloogiajaamade mõõtmisandmetele. Vaatamata suhteliselt paiksele iseloomule tegelikud rõhutsentrid ikkagi liiguvad ja seetõttu kasutatakse kuude keskmisi indekseid väärtusi. Ent ka kuude keskmised rõhukeskmed ei paikne täpselt mõõtmisi teostavate meteoroloogiajaamade lähedal (Portis *et al.* 2001). Suvekuudel ei iseloomusta NAO indeks peaaegu üldse seda rõhukontrasti, mille kirjeldamiseks ta on mõeldud. Detsembrist veebruarini paiknevad rõhukeskmed enamasti Assooride ja Islandi lähistel. Vahetute mõõtmisandmete alusel on NAO indeksit arvatud alates 1864. aastast. Indeksi positiivsete väärtuste korral paikneb õhumass rohkem subtroopika kohal, negatiivsete väärtuste korral aga rohkem polaarjoone lähistel. Nii Islandi madalrõhkkond kui ka Assooride kõrgrõhkkond on keskmisest nõrgemad ja õhumass jaotub meridionaalselt ühtlasemalt. Indeksi positiivsete väärtuste korral pöörlevad kaks erinevat õhumassi teineteisele vastu ja suunavad võimsa niiske õhu voo üle Põhja-Euroopa. NAO negatiivse faasi korral on läänest tulev õhuvool nõrk ja kontinentaalne kõrgrõhkkond saab võtta suure osa idapoolsest Euroopast oma haardesse ning kindlustada külma talve. Eelmisel sajandil valdasid talviti NAO positiivsed väärtused aastatel 1905–1930 ja alates 1970. aastate esimesest poolest. Eriti suured positiivsed väärtused esinesid 1990. a paiku, mil talved olid ridamisi soojad. Ajavahemikku 1950–1970 iseloomustavad NAO negatiivsed väärtused ja pikad külmad talved.

Atmosfääri õhurõhu pilt ja ookeani pinnatemperatuuri pilt on omavahel seotud, kuigi seni pole päris selge, kus on põhjus ja kus tagajärg. Mõlemas esineb mitmesuguste perioodidega kvaasiregulaarset muutlikkust. Talvekuude NAO indeksi muutmise avaldub statistiliselt 7–8- ja 16–20-aastane perioodilisus. Et atmosfääri inerts on väiksem, siis on aastast lühemate perioodidega muutlikkuse põhjuseks rohkem atmosfäär ja mitme kuni mitmekümne aastani ulatuvate perioodidega muutlikkuse põhjuseks ookean. Viimastel kümnenditel on Põhja-Atlandi pinnatemperatuur ja NAO indeksist tulenev õhuvool paremini korrelatsioonis kui enne 1960. aastat. NAO positiivse faasi korral on nii Põhja-Euroopa läänetuuled kui ka passaadid keskmisest tugevamad ja nihutavad oma koosmõjus Golfi hoovuse tavalisest põhjapoolsemaks. Hiljuti leiti, et NAO indeks on seotud eelmise kevade lumikatte ulatusega Põhja-Ameerika ja Euroasia kontinen-

dil (Saunders *et al.* 2003). Atmosfääri õhuringluse iseloomust talvel ja kevadel sõltub lumikatte paksus ja see omakorda mõjutab tsirkulatsiooni järgneval suvel.

NAO indeks iseloomustab atmosfääri rõhuvälja piiratud pikkuskraadide vahemikus. Arktilise ostsillatsiooni indeks AO, mis defineeriti alles 1998. a (Thompson, Wallace 1998), iseloomustab umbes samade laiuskraadide kontrasti, keskmistatuna üle kõigi pikkuskraadide. Kuna ka tsonaalselt keskmistatud olukorda annab suurima panuse NAO indeksiga kirjeldatav kõige kontrastsem pikkuskraadide vahemik, siis on mõlema indeksi vahel kõrge korrelatsioon.

SOI indeksi määramisel on analoogselt aluseks normaliseeritud rõhuvahe Darwini (Austraalia) ja Papeete (Tahhiiti) vahel. Vaikse ookeani troopilise vööndi lääneosa on atmosfääri suurim lokaalne soojaallikas, sest pinnavee temperatuur tõuseb seal 29–30 kraadini ning sooja vee kiht on kuni 200 m paks. Selles regioonis toimub kõige ägedam sooja õhu kerkimine, mis ulatub koguni stratosfääri, seal on palju äikest, vihma ja rahet. Seevastu ookeani Lõuna-Ameerika-poolses idaservas on vee pinnatemperatuur kõigest 22–24 kraadi (Webster, Palmer 1997). Kuna tuuled puhuvad idakaartest ja ajavad veemassi pidevalt läände, siis kerkib sügavusest mööda Lõuna-Ameerika mandri serva toitaineterikas jahe vesi, rõõmuks kaladele, merelindudele ja kaluritele. Ookeani lääneservas sooja veemassi kohal kerkiv õhk ei pöördu kuivaks sadanult mitte üksnes suuremate laiuskraadide poole, vaid ka otse itta, kus ta Lõuna-Ameerika ranniku jaheda vee kohal laskub ja liigub ookeani vastaskalda lähedal pidevalt kerkiva õhu asemele. Keskmiselt 3 kuni 7 aasta järel pöörduvad idakaarte tuuled läänekaartesse ja nihutavad sooja veemassi koos sademetega itta, takistades ühtlasi toitaineterikka süvavee ülesvoolu. Nähtus El Niño saabub tavaliselt jõulude paiku ja ongi sellest oma nime saanud. Pärast El Niñot järgneb aasta või paari pärast sageli La Niña, mis tähendab keskmisest külmemat vett Lõuna-Ameerika ranniku lähistel. El Niñoga kaasnevad põuad Austraalias, Indoneesias ja Kagu-Aasias, Andide nõlvu tabavad aga tugevad vihmad. Troopikas aset leidvad veemasside ümberpaigutused ja tuulte ümberhäälestused avaldavad kliimale mõju ka väljaspool troopikavööndit. Kõigepealt muutub niiske õhu troopikas kerkimise ja kolmekümnendate laiuskraadide kandis lasku-

mise ehk Hadley tsirkulatsiooni ring avaramaks. See omakorda mõjutab sooja õhu kandumist subtroopikast kõrgematele laiuskraadidele. Subtroopilise tuultevööndi tuuled tugevnevad ja tekitavad võimsamaid planetaarse ulatusega laineid. Need omakorda panevad polaarfrondi lähistel itta suunduva õhuvoolu rohkem vonklema, tekitavad rohkem keeriseid ja muudavad polaarfrondi lähistel tekkivate tsüklonite tavapäraseid liikumiseid (Hou 1998). Võib-olla mitte üdini korrektsete hinnangute kohaselt tõuseb El Niño algusele järgneva poole aasta jooksul kogu troposfääri keskmine temperatuur 0,1 kuni 0,2 kraadi võrra. Ookean annab sel ajal atmosfäärile rohkem soojust kui tavaliselt ja tavalisest suuremal osal troopikavööndist on keskmisest päikeselisemad ilmad (Trenberth *et al.* 2002). Viimastel kümnenditel on El Niño nähtused sagenenud ja nende panuseks viimase 50 a globaalse keskmise temperatuuri tõusu hinnatakse 0,06 kraadi.

ATMOSFÄÄRI SILD JA OOKEANI TUNNEL

Kliimasüsteemis toimivad mitmesugused kaugmõjud, mille täpsed mehhanismid pole veel kaugeltki selged. Atmosfääri õhuringlus mõjutab ookeanide hoovusi ja vastupidi. Troopikavööndis alanud muutused kanduvad üle parasvöötmesse ja polaarlaius-tele. Samuti mõjutavad nendel laiuskraadidel alguse saanud muutused troopikavööndit (Liu, Yang 2003). Sillana troopikavööndi ja parasvöötme vahel toimib eespool kirjeldatud Hadley tsirkulatsioon, mis otseselt ühendab troopika ja subtroopika õhuringlust. Subtroopilise jugavooluvööndi tuulte intensiivistumisega kaasnevad tugevamad Rossby lained parasvöötmes ja intensiivsem soojuse toimetamine subtroopikast polaarlaius-tele talvisel ajal (Hou 1998). On leitud, et Põhja-Atlandi ja Euroopa kliimamuutused viimasel 50 aastal võivad olla seotud troopilise ookeani pinnatemperatuuri muutustega (Hoerling, Hurrell, Xu 2001). Ookeanipinna kõrgem temperatuur troopikavööndis on seotud NAO indeksi positiivsete väärtustega. El Niño järel nihkub Golfi hoovus suurematele laiuskraadidele (Taylor, Stephens 1998), samuti muutub Põhja-Atlandi tormide trass.

Et inimestele huvi pakkuvad ilmastikunähtused toimuvad troposfääri kõige alumistes kihtides ja neid suunavad sündmused troposfääri keskmistes kihtides, siis peetakse stratosfääri ilma ja

kliima kujundajana teenimatult tähtsusetuks. Peale troposfääri piirduva õhuringluse kulgeb vähema mahuga ringlus troopilisest troposfäärist stratosfääri kaudu pooluste suunas. Suvise pooluse piirkonnas kerkib soojenenud õhk aeglaselt mesosfääri, laskub pärast seal ringi tegemist talvise pooluse piirkonnas alla ja jõuab troposfääri tagasi. Osa troopikas stratosfääri tõusnud õhust liigub talvise pooluse lähistele sealsamas stratosfääris, mesosfääri kerkimata. Alla troposfääri ei tule õhk enamasti siiski mitte pooluse kohal, vaid polaarfrondi umbruses. Selline õhuringlus kulgeb aastaringsest, kuigi õhu meridionaalne liikumine stratosfääris on talvel märksa kiirem kui suvel, eriti parasvöötme kohal. Arktiline ostsillatsioon ulatub talvekuudel sageli üsna kõrgele stratosfääri ja mõjutab omakorda troposfääri ilma. Energia ja liikumishulk suundub troposfäärist stratosfääri peamiselt planetaarset mõõtu Rossby lainete vahendusel. Stratosfääris kujunev olukord määrab Rossby lainete pääsu sinna ja selle, mis nendega edasi juhtub. Stratosfääris toimub sügisel regulaarselt tuulte pöördumine ja kuni kevadeni domineerivad seal läänetuuled nagu all troposfääriski. Kevadest sügiseni puhuvad stratosfääris aga idakaarte tuuled ja Rossby lained sinna energiat kandma ei pääse. Sügisel moodustub ümber pooluse suur tsüklonaalne õhupöör, mis on seda püsivam, mida vähem energiat lained alt stratosfääri kannavad. Kui tsüklonaalse õhupöörise tuuled on väga tugevad, siis peegelduvad üles levivad lained alla tagasi ja kujundavad troposfääri rõhuvälja lühikese ajaga teistsuguseks. Nõrgemate tuulte korral liiguvad lained stratosfäärist läbi, seda kuigivõrd mõjutamata.

Stratosfääri kaudu kulgevaid tagasimõjusid troposfäärile on kliima mudelarvutustes väga raske arvesse võtta. Peale Rossby lainete on troposfääri ja stratosfääri vastasmõju kujundamisel oma osa ka muudel stratosfääris aset leidvatel protsessidel. Mõnel aastal on tagasimõju ülalt alla väga tugev, mõnel aga peaaegu olematu.

Kirjandus

- Berger, A. 1988. Milankovitch theory and climate. — *Reviews of Geophysics*, 26, pp. 624–657
- Berger, A., M. F. Loutre 2002. An exceptionally long interglacial ahead. — *Science*, 297, pp. 1287–1288

- Bertrand, C., J.-P. van Ypersele 1999. Potential role of solar variability as an agent for climate change. — *Climatic change*, 43, pp. 387–411
- Crowley, T. J., R. A. Berner 2001. CO₂ and climate change. — *Science*, 292, pp. 870–872
- DeMenocal, P. B. 2001. Cultural responses to climate change during the Late Holocene. — *Science*, 292, pp. 667–672
- Eerme, K. 1994. Atmosfääri koostis ja kliima. — *Eesti Loodus*, lk 387–389
- Eerme, K. 1996. Kas metaan on atmosfääri hall kardinal? — *Eesti Loodus*, lk 38–40
- Free, M., A. Robock 1999. Global warming in the context of the Little Ice Age. — *Journal of Geophysical Research*, 104, pp. 19057–19070
- Goody, R. 2000. Sources and sinks of climate entropy. — *Quarterly Journal of the Royal Meteorological Society*, 126, pp. 1953–1970
- Hansen, J. et al. 1997. Forcing and chaos in interannual to decadal climate change. — *Journal of Geophysical Research*, 102, pp. 25679–25720
- Hoerling, M. P., J. W. Hurrell, T. Xu 2001. Tropical origins for recent North Atlantic climate change. — *Science*, 292, pp. 90–92
- Hou, A. Y. 1998. Hadley circulation as a modulator of the extratropical climate. — *Journal of Atmospheric Sciences*, 55, pp. 2437–2457
- Houghton, R. A. 2001. Counting terrestrial sources and sinks of carbon. — *Climatic Change*, 48, pp. 525–534
- Kirchner, I., G. L. Stenchikov, H.-F. Graf, A. Robock, J. C. Antuña 1999. Climate model simulations of winter warming and summer cooling following the Mount Pinatubo eruption. — *Journal of Geophysical Research*, 104, pp. 19039–19055
- Kärner, O. 2002. On nonstationarity and antipersistency in global temperature series. — *Journal of Geophysical Research*, 107, doi: 10.1029/2001JD002024
- Kärner, O. 2003. Klimatoloogia — aritmeetiline rahvaluule või ratsionaalne andmetöötlus. — *Publicationes Instituti Geographici Universitatis Tartuensis*, 93, lk 9–23
- Lambek, K., J. Chappell 2001. Sea level change through the last glacial cycle. — *Science*, 292, pp. 679–686
- Lindzen, R. S., C. Giannitsis 1998. On the climatic implications of volcanic cooling. — *Journal of Geophysical Research*, 103, pp. 5929–5941

- L i u , Z., H. Y a n g 2003. Extratropical control of tropical climate, the atmospheric bridge and oceanic tunnel. — *Geophysical Research Letters*, 30, pp. 1230–1233
- L o r e n z , E. N. 1963. Deterministic nonperiodic flow. — *Journal of Atmospheric Sciences*, 20, pp. 130–141
- L y s e n k o , E. V., V. Y a . R u s i n a 2003. Long-term changes in the stratopause height and temperature derived from rocket measurements at various latitudes. — *International Journal of Geomagnetism and Aeronomy*, 4
- M i l a n k o v i ć , M. 1941. *Kanon der Erdbestralung und seine Anwendung auf das Eiszeitenproblem*. (Royal Serbian Acad. Spec. Publ. 132.) Belgrade
- N e w m a n , M. J., R. T. R o o d 1977. Implications of solar evolution for Earth's early atmosphere. — *Science*, 197, pp. 1035–1037
- P e i x o t o , J. P., A. H. O o r t , M. D e A l m e i d a , A. T o m e 1991. Entropy budget of the atmosphere. — *Journal of Geophysical Research*, 96, pp. 10981–10988
- P o r t i s , D. H., J. E. W a l s h , M. E. H a m l y , P. J. L a m b 2001. Seasonality of the North Atlantic oscillation. — *Journal of Climate*, 14, pp. 2069–2078
- R i n d , D. 1998. Latitudinal temperature gradients and climate change. — *Journal of Geophysical Research*, 103, pp. 5943–5971
- R i n d , D., M. C h a n d l e r , P. L o n e g r a n , J. L e r n e r 2001. Climate change and the middle atmosphere 5. Paleostratosphere in cold and warm climates. — *Journal of Geophysical Research*, 106, pp. 20195–20212
- R i n d , D. 2002. The Sun's role in climate variations. — *Science*, 296, pp. 673–677
- S a n t e r , B. D. *et al.* 2003 Behavior of tropopause height and atmospheric temperature in models, reanalyses, and observations: decadal changes. — *Journal of Geophysical Research*, doi: 10.1029/2002-JD2258
- S a u n d e r s M. A. *et al.* 2003. Summer snow extent heralding of the winter North Atlantis Oscillation. — *Geophysical Research Letters*, 30, pp. 1378–1381
- S i e g e n t h a l e r , U., J. L. S a r m i e n t o 1993. Atmospheric carbon dioxide and the ocean. — *Nature*, 365, pp. 119–121
- S o o n , W., E. P o s m e n t i e r , S. B a l i u n a s 2000. Climate hypersensitivity to solar forcing. — *Annales Geophysicae*, 18, pp. 583–588
- S t a u b w a s s e r , M., F. S i r o c o , P. M. G r o o t e s , M. S e g l 2003. Climate change at the 4.2 ka BP termination of the Indus

- valley civilization and Holocene south asia monsoon variability. — *Geophysical Research Letters*, 30. doi: 10.1029/2002GL016822
- Steinbrecht, W., H. Claude, U. Köhler 1998. Correlation between tropopause height and total ozones: implications for long-term changes. — *Journal of Geophysical Research*, 103, pp. 19183–19192
- Stothers, R. B. 2002. Cloudy and clear stratospheres before A. D. 1000 inferred from written sources. — *Journal of Geophysical Research*, 107, doi: 10.1029/2002JD002105
- Thompson, D. W. J., J. M. Wallace 1998. The Arctic Oscillation signature in the wintertime geopotential height and temperature fields. — *Geophysical Research Letters*, 25, pp. 1297–1300
- Taylor, A. H., J. A. Stephens 1998. The North Atlantic Oscillation and the latitude of the Gulf Stream. — *Tellus*, 30A, pp. 134–142
- Trenberth, K. E., J. M. Caron, D. P. Stepaniak, S. Worley 2002. Evolution of El-Niño-Southern Oscillation and global atmospheric surface temperatures. — *Journal of Geophysical Research*, 107, doi: 10.1029/2000JD000298
- Webster, P. J., T. N. Palmer 1997. The past and the future of El Niño. — *Nature*, 390, pp. 562–564

KALJU EERME (sünd. 1938) on lõpetanud Tartu Ülikooli füüsikaosakonna 1963, füüsika-matemaatikakandidaat 1973. Töötanud Tartu Ülikooli Maa tehiskaaslaste vaatlusjaamas 1963–1966. Füüsika ja Astronoomia Instituudi (praeguse Tartu Observatooriumi) aspirant 1966–1969, nooremteadur 1969–1974, aastast 1974 vanemteadur.

LEMBIT KÜÜTS

KÜSIMÄRK VENEMAA?

II

Kaido Jaanson

Venemaa probleemid on sui generis, nõuavad eriteadmisi ja on tagatipuks väga tänamatu objekt prognooside jaoks.

Aleksander Kesküla (1882–1963)

ABSURDSUSE FENOMEN

Tulevikku võib jõuda mitut moodi. Üks selliseid võimalusi tuleneb seaduspärasusest, et mõte avastab hilinemisega eelmiste ajajärgude, sealhulgas ka eelmiste sajandite olemuse. Ülesanne oleks seega leida eelmiste sajandite, eelmiste ajajärgude olemus ja sellest tuletada järgmise sajandi või järgmiste ajajärgude olemus. Näiteks Venemaa puhul. 19. sajandi mõtlej Venemaa elas ootuses, lausa veendumuses, et tal on täita inimkonna ees või selle jaoks mingi suur ülesanne. Seda Tšaadajevist Danilevskini ning kes hirmus, kes lootuses. 1902. a kirjutas Lenin oma teose *Mis teha?: Meie liikumise valusaid küsimusi* ja 20. sajandi Venemaa püüdis seda suurt ülesannet sooritada. 20. sajandi lõppedes selgus lõplikult, mis sellest suurest ülesandest välja tuli. Mis on Venemaa 21. sajandi sisu, selles on küsimus.

Elus, s.o poliitikas lõpeb üks trend, kui ta on viidud või jõudnud absurdini. Nagu näiteks gerontokraatia "Nõukogude Liidu" tipus 1980. aastate alul või selle moodustise enda tekitatud isoleeritus ümbritsevast maailmast, mis kestis aastakümneid. Kuid küsimus,

Artikli I osa on ilmunud *Akadeemia* 2001. aasta 11. numbris (lk 2275–2289).

mis on jõudnud absurdini, ei ole sugugi kergete killast. See, mis võib tunduda absurdina ühele, ei pruugi seda olla teisele, veel vähem pruugib Ajaloo seisukohalt olla absurdne see, mis tundub absurdseks kaasaegsetele. Minagi ei pretendeeri sellele, et praegu üheselt ja eksimatult määratleda, mis muutus Venemaal, Venemaal, Venemaa jaoks absurdseks 20. sajandil, ma püüan seda absurdset üksnes otsida. Või vähemalt viitan vajadusele seda määratleda.

MIDA VENEMAA ENAM OLLA EI SAA

Mis on Venemaal ja Venemaa jaoks muutunud 21. sajandi hakul?

1991. a langes Venemaa ligi 250 aastat tagasi. Langes tagasi 17. sajandi keskpaika, ajavahemikku 1649–1654, aega, mil esimesed kasakad olid jõudnud juba Vaikse ookeani äärde ja teised kasakad, Ukraina kasakad, ei olnud veel jõudnud Venemaaga ühinema hakata. Teiseks: kuni me ei tea, missugune Venemaa taas olla saab, teame vähemalt, missugune ta enam kindlasti olla ei saa. Üle-eelmise sajandivahetuse paiku nentis suur vene ajaloolane Kljutševski, et “Venemaa ajalugu on maa ajalugu, mida koloniseeritakse”. Kindluse mõttes rõhutas ta mõni rida allpool, et see kestis veel ka tema elupäevil (Kljutševski 1987, I: 50).

Meie elupäevil Venemaa seda enam olla ei saa. Tema enda elanikkond väheneb. Seda kinnitavad nii Brzezinski (2000: 7) kui Putin. Lähema 15 aastaga võib see riik kaotada 22 miljonit elanikku ehk ühe seitsmendiku oma praegusest rahvastikust (Liik 2000). Või kui — siis ei ole need koloniseerijad enam vene-lased ise. Kolmandaks: Suur Stepp, see, mille vastu Venemaa kunagi meeleheitlikult võitles ja mis hiljem oli tema suuruse tagajaks (seljatagune oli läänesuunalise ekspansiooni puhul ohutu), on lõppenud (Jaanson 2001: 68–69). Maailm, täpsemalt küll Vana Maailm, on omandamas taas neid sisemisi proportsioone, mis olid tal 13. sajandi lõpul, kui Marco Polo Hiinat külastas — tema reisikirjelduse enam kui kolmesajast leheküljest on nii Venemaale kui Madagaskarile ja Sansibarile pühendatud kõigest kolm-neli lehekülge (Polo 1965: 273–275, 306–310). Need on muutujad, mis ei sõltu Venemaast.

ÜHISKOND KUI ORGANISM

Iga ühiskond ja riik sarnaneb organismiga, nii ka Venemaa. Ning pärast vapustusi, mis olid alanud eelmise sajandivahetuse paiku ja lõonud esimest korda lõkkele 1905. aastal, kestnud kogu Esimese maailmasõja, bolševike võimuhaaramis- ja Kodusõja- aja; kogu eneseisolatsiooni ja Venemaa eripärase moderniseerimisperioodi, talupoegkonna hävitamise ja industrialiseerimise- aja ning kulmineerunud 1930. aastate teisel poolel tapatalgutega võimulolijate endi kallal — lisaks veel Teine maailmasõda koos sellele järgnenud vapustustega —, pärast kõike seda vajas Venemaa rahu. Vajas rahu nii, et tõukas endast Hruštšovi mannetugi “sula”.

Brežnevi aeg oli puhkus, mida vajasid nii eliit kui rahvas. Stag- natsioon oli mõttekas, ratsionaalne. 20. sajand jaguneb Venemaa jaoks otsekui kaheks pooleks, mis kestuselt küll pisut ebavõrdsed; esimene, vapustuste pool, oli pisut pikem, teine, vaikuse periood, pisut lühem. Aeg on andnud oma hinnangu Venemaal 1917. aastal, täpsemalt küll 1920. aastal (GOELRO) alanud gigantsele moderniseerimisprojektile: see oli tõhus üksnes teatud piires, selle tulemusena ei ole Venemaa küll enam premodernne, kuid ta ei ole ka modernne, rääkimata sellest, et ta oleks postmodernne, ta on antimodernne (Rose 1999).

Nüüd läheb Venemaa uuele ringile. Lähtudes demokraa- tia ja vabaturumajanduse kombinatsioonidest on Venemaa ees neli võimalust. Esimene — et demokraatia ja vabaturumajandus peaksid süvenema käsikäes. Kuigi enamik Lääne autoreid, eriti 1990. aastate algul, lähtus kummalisel kombel *a priori* just sellest eeldusest, pole see üldsegi obligatoorne. Sobivaid näiteid võib soovi korral piisavalt tuua ka mujalt maailmast (nt Korea Vabariik, Singapur, Taiwan, Tšiili). Teine — süveneb demokraa- tia ja vabaturumajandus närbub. See võimalus tundub, arvestades praegusi meeleolusid Venemaal ja arengusuundi maailmas, nii võimatuna, et selle võib otsekohe kõrvale jätta. Kolmas — et näruvad mõlemad, nii demokraatia kui vabaturumajandus — tähendaks selle kordamist, mis juhtus Venemaal 1917. a, ja nii mehaaniliselt Ajalugu ennast ei korda, vähemalt mitte nii ruttu

ja uueks pikaks ajalooliseks perioodiks. Neljas — demokraatia närbub ja vabaturumajandus süveneb.

See tundub seda tõenäolisemana, et süvenev ja välja arenev vabaturumajandus eeldab seadust ja korda. Sest iga reform, mida ühiskond tervikuna vajab, häirib ühiskonnas mingit gruppi või osakest, ja kui neid reforme on palju, siis need osakesed kuhjuvad. Demokraatlikul teel, s.o enamuse toel võib võimule tulla reformide peataja (vt Zakaria 2002). Diktatuur, mis tuleb (kui ta tuleb), ei ole totaalne, ei ole ideoloogiline, ei sekku majandusse, sest ta peab kindlustama vabaturumajanduse rahulikuma arengu, lubab seadust ja korda, ning enamus on sellega nõus, sest ollakse väsinud seadusetusest ja korratusest; see diktatuur ei saa ka isolatsioonistlik olla.

Nii kirjutasin ma 1996. a paiku. Praegu ei arva ma suurt teisiti. Või kui, siis võib see diktatuur isegi ära jääda. Putin on kindlasti tollal pakutu pehmem variant. Pealegi on Venemaal demokraatiat seni sageli samastatud anarhiaga. Nagu praegugi. See ei ole juhus. Tõeline demokraatia tugineb vabaturumajandusele. Venemaa praegune demokraatia ei tugine vabaturumajandusele, seda kannavad jõud, mis kujunesid käsumajanduse rüpes, seepärast ongi nad nii anarhilised. Ma mõistan, miks arvamusküsitlused ilmutavad, et Venemaa elanikkond ei hinda praegust demokraatiat. Ta tunneb vaistuga, et see ei ole veel tõeline demokraatia, ja ega olegi. See anarhilisus vajab mingil määral ohjeldamist, et vabaturumajandus saaks küpseda. Vabaturumajanduse alusel kujuneb juba tegelikum demokraatia. Selliste tsükliliste lainetena on muide kujunenud teistegi Mandri-Euroopa suurriikide areng, kuigi tsüklite põhjused võivad ka teistsugused olla. Demokraatia pole arenenud teisiti kui tagasilöökidega, vähemalt Mandri-Euroopas.

Kohanemine võtab aga aega. Saksamaa ühinemise järgi kulus umbes põlvkond (kuni 1900), enne kui hakati mõistma Saksamaa uut asendit Euroopas ja maailmas. Seda nii Berliinis kui mujal maailmas. Venemaa lagunemise järel ei kulge need protsessid teisiti. See, et autod ja lennukid nüüd väledamalt liiguvad kui inimesed ise ja hobused, ei tähenda veel, et poliitikute mõtlemine kiiremini kulgeks. Kiiremini liikuva transpordivahendite ja info tõttu on nii mõnedki ajalooprotsessid lihtsalt sisemiselt keerukamad, aga võtavad sama kaua aega. Pealegi oli Saksamaa ühine-

mine tollasele inimesele palju kergemini aimatav kui Venemaa lagunemine praegusele. Saksamaa ühendamist loodeti ja kardeti ligi pool sajandit või kauemgi, see ei olnud ootamatu; Venemaa lagunemine tuli venelastele ja suuresti ka Läänele üsna ootamatult. Nii nagu uue rahvusliku identiteedi kujunemine (Kuzio 2002), võtab ka oma uue koha leidmine rahvusvaheliste suhete süsteemis aega aastakümneid.

ROISKUV LÄÄS

See tinglik 20. sajand, katse oma ajaloo järkudest üle hüpata, on Venemaale kalliks maksma läinud. 1917. aastal oli ta tulevase Kolmanda Maailma maadest vaieldamatult esimene; siis tegi ta oma Teise Maailma; nüüd, mil see tema Teine Maailm kadunud on, on Venemaa endise Kolmanda Maailma riikide hulgas ja kindlasti enam mitte esikohal.

Seetõttu peaks midagi muutuma Venemaa mõtlemises. Kui 19. sajandi 40. aastaist peale (vähemalt alates Vladimir Odojevskist (1803–1869) (1975: 146–149)) oli vene ühiskondlik mõte ja just selle edasiviiv osa veendunud, et Lääs kõduneb ja roiskub (oma “roiskuva imperialismiga” ei öelnud Lenin (1954: 83–92) ju midagi uut) ning et Venemaal on selle asemel midagi uut ja hoopis algupärast pakkuda, ja püüdnud seda ka teha, siis nüüd peaks see mõte ammendatud olema. Vähemalt eliidi tasemel ja mõneks ajaks. Aga kas on? Kas ei otsi vene mõte tulevikku minevikust, nagu on oma artikli kujukalt pealkirjastanud Vahtang Tškuaseli, Vene riigi tulevase suuruse tagatist *sobornost*'is nähes (2001)? *Sobornost* ei ole üksnes positiivne lähenemine, kui üldse, *sobornost* on näiteks ka see, et tapeetakse inimrühmade, sotsiaalsete gruppide kaupa, massihaudadesse, indiviide ja individuaalsust neist gruppidest eristamata. Või nn uue kronoloogia abil Vene impeeriumis maailma arengu mootorit konstrueerides (Paris 2001). Need heietused ei ole midagi uut, need meenutavad Aleksei Homjakovi (Riasanovsky 1954: 71–72), on otsekui tema plagiaat. “Mõistmaks ajalugu, on vaja poeesiat. . .” kirjutas Homjakov. Ja seda on neis otsingutes kindlasti. Sest mida muud on Aleksandr Dugini *Euraasia müsteeriumid* (Dugin 1996) või *Teesid vene patriotismist* (Dugin

1999)? See on osa tiigrihüppest sauruste aega (vt Ruutsoo 1999), võib-olla isegi selle kvintessents. Õigus, see on mõtte perifeeria. Aga Vene poliitika on varemgi perifeeriast ideid saanud. Sest mis muud oli Lenini mõte Venemaal 20. sajandi alul kui midagi perifeerset? Ja samas oli ka temas palju vana, üksnes projitseerituna tulevikku.

KIRJANDUSE OSA

Tulevikku öeldi siis ette hoopis kusagil mujal — seda tegi kvaliteetkirjandus.

Richard Pipes olevat kusagil kirjutanud, et omal ajal ei uuritud vene ilukirjandust ja poeesiat, et teada saada, mida venelased mõtlevad; see magati maha. Kui nii, siis on tal sügavalt õigus. Kirjandus on varemgi olnud üks võtmeid Venemaa mõistmisel, ütleb tagantjärele-tarkus.

19. sajandi vene kirjandus on maailma kõige prohvetlikum, ta on täis eelaimusi ja ennustusi, talle on omane mure läheneva katastroofi pärast. See kirjandus tundis, et Venemaa seisab kuristiku äärel ja on sinna langemas (Berdjajev 1990: 208, 222). Sellised apokalüptilised meeoleolud süvenesid eriti 19. sajandi lõpul. Dostojevski ennustas, et vene revolutsioon saab olema rõõmutu, õudne ja süngene ning temas pole taassündi (Berdjajev 1993: 75).

*Всюду невнятица,
Сон уже не тот,
Что-то готовится,
Кто-то идет.*

Nii kirjutas 3. juunil 1897 Vladimir Solovjov. Tema nimekaim, 27-aastane Vladimir Uljanov, jalutas siis Siberis Šuša jõe kallastel.

Inglise, prantsuse või saksa kirjandusel sellist eshatoloogilist kirge pole olnud, vähemalt mitte sellisel tasemel ja määral. Probleem on, kas “nõukogude” aeg lämmatas selle ennustusjõu ja -soovi ajutiselt ja kas see taastub või ei. Kui ei, on Venemaal taas midagi muutunud või muutumas.

MIS ON VENEMAA PROBLEEM

Venemaa probleem on paljus majanduses. Venemaa kuulub patrimoniaalsete riikide hulka, kus vahe majandusliku ja poliitilise võimu vahel kas puudub või on tähtsusetu. Sellal kui läänemaailmas hakkas see vahe tekkima juba Rooma impeeriumi aegu. Moskoovia kasvas välja suurvürsti majandist, Venemaal on majandus olnud allutatud poliitilisele võimule (Pipes 1974). Seda kuni 20. sajandi alguseni (Riasanovsky 1977: 471) ja selle sajandi kestel.

Sellest vaatenurgast on oligarhide probleem veidi teistsugune, kui maailma ajakirjandus seda tavapäraselt näeb. Esimest korda on asi vastupidi: oligarhid, s.o majandus, püüavad allutada riiki endale. Ja teistsuguse etappi teel senisest süsteemist Läänega sarnase süsteemi juurde nagu ei kujuta ettegi. Seega paratamatu etapp. Etapp, mis võib kesta põlvkonna või paar.

On seega kaks võimalust: kas lasta oligarhidel eksisteerida, ohjeldades järk-järgult nende tegevusvabadust ja kehtestades reegleid, millest neid sunnitakse kinni pidama, kusjuures nad tasakaalustavad üksteist — või püüda neid likvideerida. Neid kõiki korraga likvideerides korduks 1918. aasta. Neist osa likvideerides tähendaks see lihtsalt võimulolijate väljavahetamist. Järelikult ei maksa püüda neid likvideerida. See oleks ohtlikum kui see, et nad on. Kahest halvast tuleb valida väiksem.

VENELANE JA SÕDIMINE

On vaja vabaneda müüdist, nagu oleks Vene impeerium loodud Venemaa sisemisest sõjalisest tugevusest ja venelaste sõjakusest tingituna. Vene impeeriumi ei loodud tänu Vene sõjaväe erilisele tugevusele ja erakordsele vallutusvõimele. Vene impeerium tulenes vastaste nõrkusest. Seda alates Kaasani ja Astrahani khaaniriikide vallutamisest 16. sajandi teise poole alul, millega algas väljumine oma rahvuslikest piiridest, kui riiklikult rääkida. Ülekaalu nende riikide ees andis Venemaale läänelikum tehnika, kui tänapäevaselt rääkida. Tatarlasel oli õigus, kui ta 1560. a Moskva veetud Liivimaa sakslastele näkku sülitas: "See on teile Saksa koertele just paras; sest teie andsite varem moskoviidile vitsa kätte, millega

ta meid on peksnud...”, vitsa all seda saksa püssirohtu, tina ja sõjavarustust mõeldes, mida Liivimaalt oli itta müüdnud (Russow 1993: 128).

Liivimaa jäigi siis veel vallutamata ja selle asemel pöördus Moskva pilk itta. Siberis polnud õieti mingit riikigi, mida vallutada — see oli võimalik oma valdusse võtta ja järelikult tuli seda teha. Kasakad läksid poole sajandiga läbi selle maalahmaka nagu soe nuga läbi või. 17. sajandi keskpaiku alanud Ukraina liidendamise juures olid mängus mitmed teisedki tegurid peale puhtsõjalise ja 18. sajandi alul enamiku Peetri valitsemisajast täitnud Põhjasõda polnud teatavasti sugugi üksnes Venemaa sõda Rootsi, vaid koalitsioonide kombinatsioon Rootsi vastu. Oma tõsiseimaid lahinguid Vene impeeriumi loomisel pidas Vene armee 19. sajandi esimesel poolel Kaukaasias, ent sealgi oli hulk tegureid peale sõjalise jõu (vastasjõudude poliitiline killustatus, kristlike grusiinide ja armeenlaste Vene-sümpaatiad jm), mis üritust kergendasid. Kõik need alad langesid Venemaa valdusse väga väikese vaevaga: rohkem kui veerand sajandit ehk 26 aastat, aastail 1847–1873 kestnud sõjategevuse käigus kaotasid Vene väed Kesk-Aasias näiteks langenuna 400 ja haavatuna 1600 meest (Clubb 1971: 103).

Seega on vene rahvas oma sõjaväe kaudu impeeriumi loomisel vähe kaasa rääkinud. Vene rahva sõjaline jõud on ärganud üksnes siis, kui vaenlane oma sõjaväega on tunginud tema maale. Sõjaõnn on Venemaad saatnud üksnes siis, kui vastane on olnud mitu järku nõrgem (nagu Siberi rahvastega ja Kesk-Aasias) või pärast seda, kui Venemaale on tungitud kallale kuni maa sise-museni, südamesse, n-õ venelaste kodudeni. Nii oli see 1612., 1812., 1918. ja 1942. a (poolakate vastu Smuta ajal 17. sajandi alul, 1812. a isamaasõda, sakslased Esimese ja Teise maailmasõja ajal). Kui vastane ei tungi sisemaale, pole neist suurt sõdijaid: Krimmi sõda, Vene-Jaapani sõda, Esimene maailmasõda kuni 1918. aastani. Arvan, et kui Prantsuse, Inglise ja Osmani impeeriumi väed oleksid Krimmi sõja ajal poolsaarelt põhja poole liikuma hakanud või üle Balti kubermangude Sise-Venemaale tunginud, oleks selle sõja tulemus kindlasti üksjagu teistsugune olnud, kui ta seda 19. sajandi keskpaiku oli, ning mitte nii õnnelik nendele ega nii õnnetu Venemaale.

Teisisõnu — Venemaa vallutussõjad on toimunud eemal venelastest endist, nii et sõjad ei ole neid ennast puudutanud; neid sõdu on pidanud väike osa venelastest või Venemaa eliit. Venelastelt ei ole nende sõdade pidamisel kunagi nõu ega luba küsitud ja seega neil pole olnud võimalust seda luba ka anda. Samasse loogilisse ritta mahub muide ka meie äsjane kogemus: kergus, millega Vene impeerium lagunes, või teiste sõnadega lahkus, millega vene rahvas lubas teistel rahvastel oma impeeriumist lahkuda. See seletab ka Tšetšeenia sõja fenomeni ja Vene armee saamatust seal. Järeldada Vene armee praegusest seisundist, nagu oleks tegu millegi erakordsega ja et peatselt taastab ta oma vallutusvõime ning alustab impeeriumi taastamist, pole võimalik — selleks on võimelised üksnes koduvillased “analüütikud” ja sedagi tingimusel, et lähtuvad omaenese loodud müüdist, mis ei arvesta ajalooga. Kuivõrd nüüd, demokraatia arenedes, hakatakse Venemaal siiski üha rohkem rahvalt nõu küsima, on ilmne, et vene rahvas seda luba, luba vallutussõdade pidamiseks, ka ei anna. Vähemalt praegu on perspektiivid sellised. Esialgu ei ole Ajalool teistsugust kogemust.

IDEE OTSINGUD

Vene ühiskonda on alati juhtinud (mitte üksnes valitsenud, juhtimine tähendab enamasti kui valitsemine) ideoloogiad. Seda nii vene rahva kujunedes tatari-mongoli ikkest saati, mil selleks oli religioon, 18. sajandil, mil vene eliidi ideaaliks oli läänestuda, 19. sajandil, kui tema ühiskondlik mõte kahestus slavofiilideks ja *zapadnik*'eks või totaliseeris mitmesuguseid Lääne mõttevoole neid omamoodi ümber tehes, nagu kenasti ütleb Berdjajev (1989: 1801). Nõnda ka 20. sajandil, mis meil kõigil veel hästi meeles.

Küsimus on, missugune on Venemaa 21. sajandi ideoloogia või ideoloogiad. Kui neid on! Kui ei ole, oleks see midagi uut. Missugused on praegused ideoloogiad? Praeguste ideoloogiate juures ei tohi piirduda (tegelikult pole mõtet üldse piirduda) vanade elementide äratundmise ja registreerimisega (slavofiilisus, *zapadnik*'lus, Euraasia-ihalus, *vostoknik*'lus jne), vaid nende elementide seast uue leidmisega. Igal juhul oli Putini avaesinemisel Venemaa aas-tatuhande vahetusel (Putin 1999) nõrgimaks ja vastuoluerikkaimaks osaks “Russkaja ideja” — Vene idee. Vaevast et see meelega

nii kirja pandud oli, asjad ei olnud ilmselt selged ka neile, kes selle kõne koostasid. Oli ju üks esimesi ülesandeid, mille Putin värske peaministrina püstitas, vajadus täita ideoloogiline vaakum (Larina 1999).

Ent ilma ideologiat totalitaarset diktatuuri ei raja. Ideega saad osa rahvast ära petta, idee nimel saad teiselt osalt rahvast alistumist nõuda, ideega saad nii või teisiti iga inimeseni jõuda, sest Idee annab ettekäände. Kui ideed ei ole ega tule, on see juba midagi uut. Kui valitsusel ja ühiskonnal puudub ühendav ideoloogia ning katsed seda luua on mannetud, ongi see loogiline ja paljulubav üleminek uude, sest demokraatlik ühiskond eeldabki ideoloogilist pluralismi.

JUHTIDE JUMALIKUSTAMINE

Uus on ka see, et kui kogu 20. sajandi jooksul kiputi Venemaa eelmisi valitsejaid/juhte jumalikustama (nõnda Iljitšist Iljitšini, olgu ta siis Lenin, Stalin, Hruštšov või Brežnev), niihästi ametliku poliitika korras kui mõnede elanikkonna kihtide seas ka n-ö seesmiselt (nähtus, mis 1950. aastail omandas veidi vildakalt ja esialgu ilmselt puhtpäevapoliitilistel kaalutlustel isikukultuse sildi), siis nüüd seda enam pole. Olgu tegu Gorbatšovi või Jeltsiniga. Nemad lahkusid areenilt tegelastena, kelle poole vaadatakse pigem põlguses tagasi. Jeltsinist sai vihatud figuur siis, kui ta kolm aastat võimul oli olnud (Russia. . . 2001: 14). Tema ja Gorbatšovi suurus ootab alles ees. Ehkki Eesti ajakirjandus otsib praegusele Putini populaarsusele võrdlust NSV Liidu minevikust, ei pruugi see veel sugugi paika pidada. Vähemalt praegu pole selleks tõsist alust. Praegune Putini populaarsus hakkab mahtuma juba ka Lääne maailmesse.

Sama tähtis on see, et võim Venemaal on hakanud vahelduma valimiste teel. 18. sajandil vaheldus valitsusvõim Venemaal, selle valitseja, tsaar, sõjaväe otsesel või kaudsemal sekkumisel, 19. sajandil ilma sõjaväeta, lihtsalt pärimisõiguse teel, 20. sajandil vahetas väga kitsas tippoligarhia ise võimureid, avalikkus oli seega sellega siiski juba rohkem seotud.

Selle taustal on need 20.–21. sajandi vahetuse valimised, ükskõik kui vähe on nendes demokraatiat Läänega võrreldes või et nad on manipuleeritavad olnud, suur samm edasi. Manipuleeritavad on valimised ka mujal, isegi Läänes. Seega võib öelda, et seni personifitseeritud võim Venemaal institutsionaliseerub.

Kui aga peab paika väide, et Venemaal on tekkinud institutsioonide kolmiktasakaal, nt perekond bürokraatiaga, salateenistus ja sõjavägi või ka muud (Aslund 2000), siis see üksnes kinnitab seda. See on aga teisem kui näiteks personaalsed triumviraadid aastail 1923–1925, 1953–1957 ja 1964–1970, see on samm edasi arenemise teel. Institutsioonid on midagi muud kui persoonid, institutsioonide sees on oma tasakaal jne.

UUS PÕLVKOND

Mida Venemaa mõtleb? Praegune Venemaa, vähemalt selle eliit, mõtleb enamasti nagu endine. See mõte on segu suurushullustusest ja alaväärsuskompleksist (Malahhova 2002).

Tema all aga küpseb uus Venemaa. Kõige vähem võib see uus Venemaa mõelda nagu praegune. Ent kuidas ta siis mõtleb? Kuidas hakkab mõtlema see Venemaa uus põlvkond? Brzezinski on selle põlvkonna suhtes optimistlik, arvates, et liidrite järgmises põlvkonnas on rohkem Lääne ülikoolide lõpetanuid ja tõeliselt internatsionaalse taustaga majandustegelasi (2000: 12), kuid kas sellest piisab, on iseasi. Uus põlvkond on kindlasti teistmoodi kui praegune, kuid kas seepärast tingimata Läänele lähedasem ja läänemeelsem, see on veel lahtine.

Kindlasti mõjutab uue põlvkonna kujunemist haridustase, võimalik et ainus sovetliku perioodi plusspärand. Pealegi on mõte Venemaal praegu vabam kui enamiku 20. sajandist, võib-olla vabam kui üldse kunagi. Eriti filosoofiline mõte. Suuresti sellest mõttest, nii filosoofilisest kui ka kirjanduslikust, sünnib tulevane Venemaa.

PUTIN KUI HETK

“Putin — Suur Tundmatu,” kirjutas *The Economist* 6. jaanuaril 2000. “Paralleelid praeguse Venemaa ja teiste suurte revolutsioonide termidooriperioodide vahel on rabavad,” märkis Michael A. McFaul ettekandes USA Senati väliskomisjonile sama aasta 12. aprillil (McFaul 2000).

Nüüd on asi selgem ja lähedane sellele, mida Venemaa stsenaariumide hulgas pakkus välja Euroopa Komisjoni eenduringute keskus (European Commission. 1996: 89–96) — leebe autoritaarsus selle erandiga, et autoritaarsust on pigem vähem. Stiil, mis maailmale sobib kindlasti rohkem kui kaos või kommunistide võim.

Viimased paar-kolm aastat on Venemaa areng kulgenud suhteliselt soodsates oludes. Mis juhtuks siis, kui need olud muutuvad? Me ei tea, kuidas Putin käituks raskuste tekkides (Mikenberg 2002). “Venemaa võidurikkad valitsejad on endas alati ühendanud kurjategijate ja riigimeeste omadusi,” on nentunud Pavel Sudoplatov (P. Sudoplatov, A. Sudoplatov 1994: 5), üks NKVD (KGB) ässasid. Teda võib uskuda ja peab uskuma.

VENEMAA JA LÄÄS

Venemaa ja Lääne suhted on praegu teistsugused kui 20. sajandil. Võib-olla teistsugused kui üldse kunagi. Kui küsida, millal on Venemaa tugevaks, sõjaliselt tugevaks, nii tugevaks muutunud, et on ähvardanud Lääne-Euroopat või Läänt, siis õige vastus oleks, et pärast seda, kui teda lääne suunast on rünnatud.

Nii oli see pärast Napoleoni kallaletungi (1812) ja pärast Teist maailmasõda (1945). Need kaks ajahetke olid sellised, kus Venemaa võimsus nii Lääne suhtes kui üldse maailmas oli haripunktis. Kuid ühtlasi muutus ta sisemiselt arenguvõimetumaks ning järgnes pikk langusperiood. Lääne praegune Venemaa-strateegia, mis seisneb lähenemises (The White House. 1995; Timmermann 2000), võib anda vastupidise tulemuse: esiteks ei muutu Venemaa enam ähvarduseks Lääne vastu, teiseks — Venemaal käivitub majanduse ja tsiviilühiskonna areng.

Kui aastat paar-kolm tagasi pidi nentima, et Venemaa ei ole veel teinud sisult strateegilisi otsuseid, ja neid justkui ei püütudki teha, siis nüüd enam nii öelda ei saa: strateegilised otsused on kindlasti tehtud ja edasine sõltub sellest, kuivõrd neid suudetakse rakendada. Sellest tuleneb probleem, missuguseks kujunevad Venemaa ja Lääne suhted edaspidi. Nende suhete romantiliseks nimetatud perioodile, mis algas NSV Liidu lagunemisele eelnenud aastail ja kestis kuni 1993. aasta alguseni, järgnes suhete halvenemine, mida võib vaadelda kas uue vastasseisu alguse või vana vastasseisu lõpuna. Üha enam selgub, et see oli vana lõpp. Seejuures pole välistatud, et vana vastasseisu lõppemine võib kesta aastaid ja anda uusi tagasilööke.

Veendumust, et tegu on vana vastasseisu lõpuga, süvendab ka vastupidise — et tegu on uue vastasseisu algusega — võimatus ja selle võimalikud tagajärjed. Uus vastasseis on võimatu, sest Venemaa enda jõust uueks kestvaks vastasseisuks Läänega ei piisa. Ei piisanud juba NSV Liidu jõust, veel vähem nüüd. Pealegi on selline isoleeritud jõupingutus lähiminevikus stalinliku sotsialismi näol juba läbi proovitud. Ajalugu nii vulgaarselt ka ei kordu. Siit järeldeb küsimus, kellele võiks Venemaa oma vastasseisus Läänega toetuda. Ent Venemaa ei kõlba ka mingi Lääne-vastase jõududekoalitsiooni etteotsa, sest seda koalitsiooni ei paista kutsagilt, ja kui ka paistaks, siis juba NSV Liitki ei suutnud oma “sotsialismileeri” või Sotsialistliku Sõprusühendusega liita Kolmandat Maa ilma ega osa sellest ning veel vähem suudab seda Vene Föderatsioon.

Selline on situatsioon, kui möödub ümmarguselt kolmsada aastat ajast, mil Venemaa Peetri juhtimisel üritas moderniseeruma hakata, ja 86 aastat sellest ajast, kui ta asus omaenda projekti kallale.

Kirjandus

- A s l u n d , Anders 2000. Putinil on kolm nägu. — *Äripäev*, 6. XII
B e r d j a j e v , Nikolai 1989, 1990. Vene kommunismi lätted ja tähendus. Tõlkinud Jaan Isotamm. — *Akadeemia*, nr 8–9, lk 1777–1808, 1985–2016; 1990, nr 1–5, lk 193–224, 433–464, 642–672, 850–880, 1089–1120

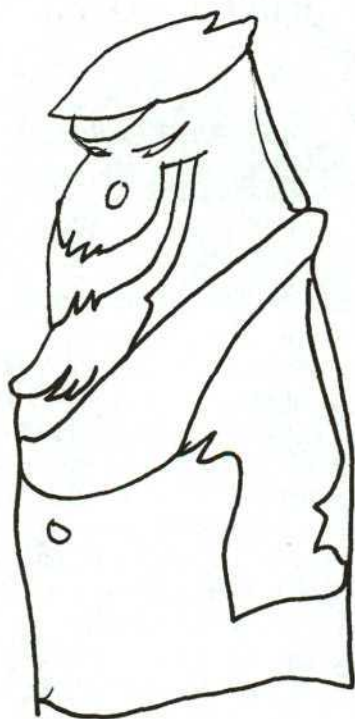
- Berdjajev 1993 = Н. А. Бердяев. *О русских классиках*. Москва: Высшая школа
- Brezinski, Zbigniew 2000. Living with Russia. — *The National Interest*, pp. 5–16
- Clubb, O. Edmund 1971. *China & Russia: The "Great Game"*. New York: Columbia University Press
- Dugin 1996 = А. Дугин. *Мистерии Евразии*. Москва: Арктогея
- Dugin 1999 = А. Дугин. Тезисы о русском патриотизме. — <http://www.arctogaia.com/public/vtor29.htm>
- European Commission, Forward Studies Unit. 1996. *Shaping Actors, Shaping Factors in Russia's Future* (1996, May)
- Janson, Kaido 2001. Ajalugu kui taust: maailm ümber Eesti. — *Eestile mõeldes: Vabariigi Presidendi Akadeemiline Nõukogu 1994–2001*. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 63–70
- Ključevski 1987 = В. Ключевский. *Курс русской истории*. Часть I. Москва: Мысль
- Kuzio, Taras 2002. Russian national identity and foreign policy toward the "Near Abroad". — *Prism*, Vol. VIII, Issue 4, Part 1. (The Jamestown Foundation.) Vt http://russia.jamestown.org/pubs/view/pri_008_004_001.htm
- Larina, Ekaterina 1999. National idea back on Russia's agenda. — *The Russia Journal*, Vol. 3, No. 40, November 29–December 05. Vt <http://www.russiajournal.com/printer/weekly1887.html>
- Lenin, Vladimir Iljitš 1954. *Imperialism kui kapitalismi kõrgeim staadium: (Populaarne ülevaade)*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus
- Lik, Kadri 2000. Vladimir Putin rääkis Venemaa olevikust mustades värvides. — *Postimees*, 7. VII
- Malahhova 2002 = Ю. Малахова. Стадный инстинкт. — *Российская Газета*, 22. V. Vt http://www.rg.ru/Anons/larc_2002/0522/1.shtm
- McFaul, Michael A. 2000. Russia's Presidential Elections: Implications for Russian Democracy and U.S.—Russian Relations. Testimony before the U.S. Senate Committee on Foreign Relations, Washington, D.C., April 12, 2000. Vt <http://www.ceip.org/files/Publications/mcfaultestimony%20russia2000.asp?from=pubdate>
- Mikenberg, Eero 2002. VF: keskus-regioonid. — Venemaa 2002. Russia 2002. Lühiajaline prognoos. Short-term prognosis. Tartu. Vt <http://www.ut.ee/ABVKeskus/vene/venemaa2002/>
- Odojevski 1975 = Одоевский Владимир. *Русские ночи*. Ленинград: Наука

- Paris, Krister 2001. "Uus kronoloogia" kuulutab senitundmatu Vene impeeriumi vägevust. Vt <http://www.vabaeuroopa.org/artiklid/2001/04/vene.20010419091737.asp>
- Pipes, Richard 1974. *Russia under the Old Regime*. New York: Charles Scribner's Sons
- Polo, Marco 1965. *The Travels*. London: Penguin Books
- Putin 1999 = В. Путин. Россия на рубеже тысячелетий. — *Независимая Газета*, 30. XII. Vt http://www.ng.ru/printed/politics/1999-12-30/4_millennium.html
- Riasanovsky, Nicolas V. 1954. *Russland und der Westen. Die Lehre der Slawofilen: Studie über eine romantische Ideologie*. München: Isar Verlag
- Riasanovsky, Nicholas V. 1977. *A History of Russia*. New York: Oxford University Press
- Rose, Richard 1999. Living in an Antimodern Society. — *East European Constitutional Review*, Vol. 8, Numbers 1/2, pp. 68–75
- Russia 2001 = Russia in the international system: Conference report, 01 June 2001. Vt http://www.odci.gov/nic/pubs/conference-reports/russia_conf.html
- Russow, Balthasar 1993. *Liivimaa kroonika*. Tallinn: Hotger
- Ruutsoo, Rein 1999. Tiigrihüpe ja sauruste aeg. — *Postimees*, 4. VIII
- Sudoplatov, Pavel, Anatoli Sudoplatov 1994. *Special Tasks: The Memoirs of an Unwanted Witness — a Soviet Spymaster*. Boston: Little, Brown and Company
- Zakaria, Fareed 2002. Ebaliberaalse demokraatia tõus. — *Akadeemia*, nr 6, lk 1157–1179
- The White House. 1995. *A National Security Strategy of Engagement and Enlargement*, 1995, February
- Timmermann, Heinz 2000. Euroopa Liidu ühine strateegia Venemaa suhtes. — *10. Forum Balticum: Venemaa tulevik ning tema suhted Euroopa Liidu ja Balti riikidega*. Tartu: Konrad Adenaueri Fond, lk 28–34
- Tškuašeli 2001 = В. Чкуасели. Будущее в прошедшем. — *Миллениум*, Но. 12 (Декабрь). Vt <http://mii.ru/archive/2001/12/1211.htm>

KAIDO JAANSON (sünd. 1940) lõpetas Tartu ülikooli ajaloolasena 1965. a, ajalookandidaat 1975. Praegu samas sotsiaalteaduskonna rah-

Küsimärk Venemaa? II

vusvaheliste suhete teooria erakorraline dotsent. *Akadeemias* on ta avaldanud artiklid “24. veebruar 1918 ja Euroopa rahvaste iseseisvumine” (1990, nr 2, lk 227–230), “Põhjavalgus või fatamorgaana?: Balti—Skandinaavia liidu idee ja koostöö süünd ühest suurest sõjast teiseni” (1990, nr 9, lk 1894–1904), “Katalaanid, iirlased, eestlased” (1992, nr 5, lk 1014–1022), “Küsimärk Venemaa?” (2001, nr 11, lk 2275–2289) ja “Juan Linz ja eestlane Aleksander Kesküla” (2002, nr 2, lk 227–251) ning arvustused Alvin Isbergi teosele *Med demokratin som insats: Politisk-konstitutionellt maktspel i 1930-talets Estland* (1989, nr 2, lk 402–404), raamatule *Eesti Kongress: Siis ja praegu* (2000, nr 12, lk 2662–2664), Robert Service’i raamatule *Lenin: Biograafia* (2002, nr 9, lk 1976–1978) ning arvustuse Eesti ja Taani välispoliitika aastaraamatute kohta (2003, nr 9, lk 2002–2007).

LEMBIT KÜÜTS

PSÜÜHIKA STRUKTUUR JUNGI JÄRGI

Seraina Gilly

Tõlkinud Ene Kelder

Jung mõistab psüühika all "kõigi psüühiliste protsesside [nii teadvuslike kui ka mitteteadvuslike] tervikut".

Jungi psüühikakäsitust on võimalik kirjeldada mudelina, mis võimaldab psüühika üksikuid osi korraldada ja kujutada nende süvaperspektiivi. Samas on aga problemaatiline, et mitte öelda vale, katse psüühikat pildil fikseerida, sest visuaalne kujutis on staatiline, pilt kinnistab selle, mis on allutatud pidevale liikumisele. Psüühika on energeetiline süsteem ja sündmus, mida tuleks vaadelda seoses elu füsioloogiliste põhialustega. Psüühika käsitlemisel on meil tegu dünaamilise protsessiga, mida õigupoolest ei ole võimalik visuaalselt fikseerida.

Mudel on võetud tarvitusele abivahendina; on selge, et psüühikakategoreid ei saa üksteisest nii selgepiirilisel eraldada, nagu siin on visandatud.

Mina [*das Ich*] ehk minateadvus on teadvusevälja keskus. See koosneb ettekujutuste ja samastumiste kogumist. Väikelapsel on "mina" veel "isega" segunenud. Edasise arengu käigus eraldub "mina" järk-järgult "isest". Kujunev "mina"- "ise"-telg on elutähtis ühendav lüli, mis tagab inimese terviklikkuse.

Persona [*die Persona*] on see "mina" osa, mis on suunatud välismaailma poole. *Persona* abil näitame ümbruskonnale neid

Tõlgitud saksakeelsest käsikirjast "Die Struktur der Psyche nach Carl Gustav Jung".

iseloomujooni ja omadusi, mida peame sotsiaalselt sobivaks ja soovitatavaks.

Isiklik mitteteadvus [*das persönliche Unbewußte*] hõlmab elemente, mis on omandatud individuaalse elutee jooksul. Nende sisu pole iial jõudnud päris teadvusesse (nt embrüonaal- ja perinataalperioodi kogemused) või on sealt tõrjumise või unustamise teel hiljem kõrvaldatud.

Vari [*der Schatten*] on psüühiline ruum minalähedases mitteteadvuses, mis võtab vastu ja säilitab teadvusest eemaldatud elemente (kuna need ei sobi kokku teadlike identifikatsioonidega). Mineteadvusest välja arvatud aspektide, kalduvuste ja tendentside hulk.

Biograafilised kompleksid on ühelt poolt psühhooseksuaalsete arengufaaside kompleksid ja teisalt vanematega seotud kompleksid.

Kollektiivne mitteteadvus [*das kollektive Unbewußte*] ehk transpersonaalne mitteteadvus ületab üksikisiku eksistentsi piire ja ulatub kaugele tagasi inimeste arhailisse minevikku ja tervesse evolutsiooni. Inimkeha struktuuris ja füsioloogias on säilinud selle elumaailma kogemused. Seda tõsiasi, et kõik inimesed — sõltumata etnilisest päritolust või kultuurist — võivad mitteteadvusest lähtuvalt produtseerida sarnaseid pilte, motiive või emotsioonikogumeid, võib seletada kollektiivse mitteteadvusega.

Kollektiivne mitteteadvus sisaldab kõigile inimestele ühiseid sisusid ja struktuure, mis pärinevad fülogeneesist (arhailisest pärandist). Kollektiivne mitteteadvus ulatub bioloogilisest aspektist (päritud instinktid) hingelis-vaimse aspektini (sündides kaasa saadud valmidus sarnaselt reageerida ja sarnaseid sümboleid esile tuua). See on lähtekohaks eri kultuuride põhimotiividelt samalaadsele mütoloožilisele materjalile.

Arhetüüp [*der Archetypus*] on psüühika sünnipärane osa. See on keskne tunnus või motiiv-raskuspunkt mitteteadvuses. Arhetüüp ei ole oma põhiolemuses näitlikustatav, kuid sellel on võime esile kutsuda temaatiliselt samasisulisi pilte ja ettekujutusi.

Arhetüüpsed mustrid ootavad seda, et isiksuses teostuda; nad on võimelised loendamatuteks variatsioonideks ja leiavad isikupärase väljendusviisi. Kuna me kohtame arhetüüpsid fi-

guure ja motiive müütides ja muinasjuttudes, on selle materjali käsitlemisel Jungi psühholoogias oluline koht.

Ürgkompleksid on inimliku reageeringu olemuslikud põhi-toimimisviisid (hirmu-, süü-, rivaliteedi-, andekuskompleks).

Arhetüüpsed kompleksid. Ka arhetüübid ise võivad tekitada patogeenseid komplekse, näiteks kui arhetüübi positiivne ja negatiivne poolus ei ole tasakaalus, nii et negatiivne loomujoon on ülekaalus ning kujundab indiviidi kogemusi. Üheks näiteks võiks olla negatiivne patriarhaalne kompleks.

Meie isiklikes kompleksides leidub alati ka arhetüüpne element.

Anima või **animus** on sisemine naisekuju mehe või sisemine mehekuju naise psüühikas. Nad väljenduvad väga mitut moodi, kuid neil on teatud ühised omadused. Tegu on psüühiliste piltidega, mis pärinevad ühest ja samast arhetüüpselt põhistruktuurist.

Hingepilt areneb vahekordade selgitamisest emaga ja teiste oluliste naiskujudega või isa ja teiste oluliste meeskujudega. Lisaks sellele on nendes arhetüüpsetes piltides jäädvustatud kogemused naissoost või meessoost esivanematega, kes esinevad personifitseeritud kujul fantaasiates, unenägudes ja visioonides.

Mehed tunnetavad seda sisemist naisfiguuri näiteks projektioonides, mis on suunatud väga kindlatele naistele, nagu ema, abikaasa, armastatu, prostituut. *Animus* võib saada naisele vahendajaks sisemise ja vaimse maailma vahel.

Neist psüühilistes piltides leidub arvukalt kollektiivseid kujutisi. Nii võime *anima* leida püha Maarja või Aphrodite kujus, *animus*'e aga kui Zeusi või Romeo jne. Jung pidas *animus*'e ja *anima* teadvustamist ülimalt tähtsaks, kuna see võimaldab end vabastada nende figuuride negatiivsetest mõjudest või siis kasutada nende positiivset potentsiaali.

Ise [*das Selbst*] on vastavuses tervikpsüühikaga. Inimpsüühikas on "ise" ühendav printsiip, "ise" on vaimset elu ja seega indiviidi saatust puudutav keskne mõjuvõim. Sellel on oma keskus ning see hõlmab "mina" ja kogu mitteteadvusesfääri. "Mina" ja "ise" keskus ei lange kokku. Kuna "ise" on suures osas mitteteadvuslik, ei ole see kogemuslikult täies ulatuses tõendatav. "Ise" nõuab, et teda elus tunnetataks, lõimitaks ja teostataks. Siiski on tead-

vusel võimalik haarata vaid murdosa sellest suurest kõiksusest, seega kujutab “mina” seos “isega” endast lõppematut protsessi. Eluaegne vastasmõju nende kahe vahel väljendub ühe inimelu isikupäras.

“**Mina**”-“**ise**”-**telje** kaudu on “mina” ja “ise” omavahel ühenduses ja võivad üksteisega kommunikeerida.

Psüühiline energia ehk **libiido** väljendab psüühika dünaamikat. Freud, nagu me teame, vaatles hinge dünaamikat kui seksuaaltungi tulemit ja samastas energia mõiste hinge tungide jõuga, ent Jung jättis sellise libiidomõiste kõrvale. Jungi jaoks on libiido lihtsalt psüühiline energia, millel puudub konkreetne kvaliteet. Sellest jõust sugenevad hinge eluvõnked. Me kogeme seda energiat oma afektides, tungides ja soovides, eluväljendustes, fantaasiates ja unenägudes. Teadvuslik ja mitteteadvuslik on eluenergia kaks poolust. Kui libiido mitteteadvuses kahaneb, siis kasvab see teadvuses ja vastupidi. Energeetiline mudel on aluseks ka Jungi arusaamale depressioonist. Neurootilist depressiooni kogeb Jungi järgi see “mina”, mis on energiast ilma jäetud, siis on toimunud energia kogunemine mitteteadvuses. Element, mis tahab pääseda teadvusesse, tõmbab ligi libiidot, et soodustada individuaatsiooni protsessi.

INDIVIDUATSIOONIPROTSESS

Jungi psühholoogia keskseks aspektiks on individuaatsioon ehk individuaatsiooniprotsess. Ühest küljest on olemas loomulik, indiviidiga toimuv suhteliselt ebatäpne individuaatsioon, mis on ligikaudu samastatav normaalse küpsemisega.

Seda laadi individuaatsioon, mis seisib Jungi huvi keskmes, on individuaatsioon, mis on “mina” otsuse tulemus ja mida see elab läbi teadlikult, võttes protsessist aktiivselt osa. Selles nägi Jung elu teise poole ülesannet ja mõtestust. Selle protsessi juhatab tihti peale sisse kriis elu keskpaigas.

Individaatsiooniprotsessi üksikute etappide hulka kuuluvad nii vahetunde selgitamine varjuga kui ka seos *animus*'e ja *anima* hingepiltidega ja lõpuks kohtumine “isega” kui isiksuse keskmega. Individuaatsioonile aitavad kaasa orienteerumis-

funktsioonid mõtlemine, tundmine, aistimine ja intuitsioon, ennekõike põhifunktsiooni ja sekundaarse funktsiooni tasakaalustamine. Viimaks kuulub individuaatsiooni juurde ka vastandus kõigi mitteteadvuslike, ka mittepersonaalsete, s.t kollektiivsete hingeliste aspektidega.

Seega on "ise" nii minateadvuse lähtekoht kui siht. Kõik, mida "mina" poolt ei kogeta, on alateadlik ja tundmatu. Individuaatsiooni puhul on tegemist senikogematu tunnetamise ja tundmatu tundmisega. Kui elu teises pooles jõutakse "isesuseni", siis on see midagi enam kui kultuuriline kohustus olla hea kodanik. See on eetiline valik, et teostada oma individuaalset inimeseks olemist, ületada oma hirm surma ees ja tunnetada end loomise ainukordse väljendusena. Kui seda on mõistetud, jõutakse religioossesse mõõtmesse. —

Religioonil on Jungi loomingu oluline kaal. Jung oli arvamusel, et inimene on loomu poolest religioosne ja et religioosne funktsioon on sama oluline kui sugu- või agressioonitung. Seejuures rõhutas ta aga ikka jälle, et ei vaatle religiooni kui koodeksit, dogmat või usku. Pigem olevat jumal saladus ja "kõik, mida me tema kohta öelda saame, on inimeste öeldud ja usutud". Jumalapildi kandjaks psüühes on "ise". Jungi jaoks oli religioon hinge seadumus, teatavate jõudude vaatlemine ja jälgimine, või suhtumine millessegi, mis avaldab inimesele sellist mõju, et ajendab teda tundma armastust, austust ja aukartust.

Jungi psühholoogia põhiplaani jaoks on keskne tähtsus aga seisukohal, et mitteteadvuslikul tasandil toimub pidev "ise" aspektide, nii uute kui arenenute kasv ja et neid aspekte on hoolikalt käsitlemisel võimalik viia tärkamiseni teadvuses ja lõimida tervik-indiviidi.

Jungi jaoks on mitteteadvus elav, jumalik kohalolek, iga meie silmapilgu alaline saatja nii ärkvel olles kui magades. Tema jaoks seisnes elu mõtte saladus selles, et luua nende jõududega suhe, mis võimaldaks meil neid tunda ja mõista. Nii alustab ta ka oma autobiograafiat sõnadega: "Minu elu on mitteteadvuse eneseteostamise lugu."

SERAINA GILLY (sünd. 1955), psühhoterapeut. Omandas meditatiivse elukutse ja pärast aastaid töökogemust sellel alal alustas ajalooõpinguid Zürichi ülikoolis, 1994–1998 oli Zürichi Ülikooli Ajaloo Seminari idaeuroopa osakonna assistent; 2001 kaitses ta doktorikraadi Eesti 20. sajandi ajalugu käsitleva tööga. 1997. a sügisest õpib ta C. G. Jungi Instituudis Zürichis analüütilist psühholoogiat ja tegutseb psühhoterapeudina.

INDIVIDUATSIOON JA SOTSIAALNE SUHE JUNGI PSÜHHOLOOGIAS

Marie-Louise von Franz

Tõlkinud Ene Kelder

Me elame ajal, mil inimsuhete probleem on muutunud põletavamaks kui ialgi varem. Selle põhjused on teada: ratsionalismi areng tõi endaga kaasa tehnoloogia ja viis meie ühiskonna industrialiseerumiseni. Tiheda inimkontaktide võrgustikuga väikesed külakogukonnad lagunevad, suurtes tööstuslinnades elavad inimesed võõrastena üksteise kõrval; seistes silmitsi halli tähtsusetu tundmatutemassiga, rõhub igauht mõte oma tühisusest. Peale väikeste gruppide, mida hoiavad koos ühised religioossed tõekspidamised või tavad, on veel vaid huviringkonnad, mida seovad kaubanduslikud, sportlikud või poliitilised eesmärgid ja mille puhul üldjuhul ei saa rääkida sügavamast inimlikust kontaktist.

Tingituna sellest kogu inimkonda tabanud kriitilisest olukorrast on mitmekordselt kasvanud huvi sotsioloogia ja selle kiiluvees ka psühholoogia vastu, ennekõike puudutab see huvi siiski meie sotsiaalkäitumist. USAs tehti algust käitumisteaduse ja mitmesuguste rühmaekspperimentidega, mis nüüdseks on kanda kinnitanud ka Euroopas, eriti aga leidnud kasutust psühhiaatria valdkonnas. Mingis mõttes on see viinud osaliselt juba Alfred Adleri poolt avastatud tõsiasiade hilinenud tunnustamiseni. Agressioon ja selle mahasurumine, võimuhierarhia ja meie sotsiaalne roll — Jungi

Individuation und soziale Beziehung in der Jungschen Psychologie (1974). — Marie-Louise von Franz. *Archetypische Dimensionen der Seele*. Einsiedeln: Daimon Verlag, 1994, S. 263–283.

poolt *persona*'ks nimetatud — seisavad nüüd igatahes arutluses esiplaanil.

Jungi seisukohti silmas pidades ei jõuta sel teel veel probleemi tuumani. Me peame tungima sügavamale inimliku mitteteadvuse instinktitasandile, et teha kindlaks, mis määrab meie sotsiaalkäitumist ja inimsuhete laadi.

Nagu teada, on inimene juba ammu ajast saati elanud kui *Zoon Politikon*, kui "sotsiaalne loom", nagu Aristoteles seda on nimetanud, ja nimelt viieteistkümnest kuni viiekümnest indiviidist koosnevates väikestes gruppides; seega oleks ootuspärane, et meie sotsiaalsel käitumisel on instinktiivne alus. Me võime jälgida inimese välist külge ning tema tavapäraseid toiminguid ja reaktsioone statistiliselt hõlmata nii, nagu seda teeb biheviorism. Sel viisil määrame kindlaks inimese käitumismallid, mis loomade omadest põhimõtteliselt ei erine. Aga me võime näha ja peamegi nägema ka samaaegseid psüühikasiseseid protsesse. Neid vaadeldes selgub, et instinktiivsete toimingute kõrval omandab inimene fantaasiapiltide, emotsioonide ja mõtete kujul ka sisemisi kogemusi. Seda inimese mitteteadvusliku struktuuri aspekti nimetab Jung teadupärast arhetüüpseks. Arhetüübid on päritud dispositsioonid, mis ajendavad meid meile iseloomulikul viisil reageerima üldinimlikele sisemistele või välistele probleemidele. Tõenäoliselt on igal instinktil oma vastav arhetüüpne siseaspekt. Nende päritud struktuuride tervikut nimetab Jung kollektiivseks mitteteadvuseks [*das kollektive Unbewußte*]. Näiteks võime tuua agressioonitungi, mis võib end psüühikasiseselt näidata unenägudes sõjajumal Marsi, Wotani või hävitaja Šiva kujul. Seevastu avaldub emainstinkt müütiliste ja religioossete emafiguuridena, ja instinktiivne vajadus uuenemise ja muutumise järele väljendub jumaliku lapse sümbolis, mida või leida kõikidest religioonidest ja mütoloogiatest.

Sellised arhetüüpsed pildid tõusevad üksikindiviidi mitteteadvuses spontaanselt pinnale siis, kui ta elus on välja joonistunud sügavam üldinimlik probleem. Otsekuu peaksime selleks, et välise ja sisemiste tegurite kaoses oma probleemidele lahendus leida, pöörduma tagasi instinktipärandi kogemuse juurde.

Niipea kui loobume oma raskustele ratsionaalsete ja pealiskaudsete lahenduste otsimisest ja vaatame enda sisse, et näha, mis

seal korrast ära on, avastame, nagu Jung on näidanud, kõigepealt kõikvõimalikke kohandumata, allasurutud ja unustatud psüühilisi kalduvusi ja ettekujutusi, mis enamasti ei ole meie endi teadliku ettekujutusega ühitatavad. Need kalduvused omandavad meie unenägudes tihti meie "parimate" vaenlaste kuju, kuna nad on tõepoolest omamoodi vaenlane meis endis — mõnikord küll mitte niivõrd vaenlane, kui pigem keegi, keda me ülimal määral jälestame. Seda külge meis nimetas Jung varjuks. Kui me iseenda varju ei näe, projitseerime selle teistele inimestele, kellel siis on meie üle mõju, mis halvab meie tahtejõu: me peame kogu aeg nende peale mõtlema, nad ärritavad meid tohutult ja on võimalik, et me neid isegi taga kiusame. See ei tähenda, et vihatavad inimesed ka tõepoolest väljakannatamatud ei võiks olla; kuid selgi juhul suudaksime nendega mõistlikult suhelda või siis neid vältida — kui ei oleks meie varju projektsiooni, mis viib alati kõikvõimalike liialduste ja pettekujutlusteni. Jung nimetab teadvustumisprotsessi, mida me objektiivse mitteteadvusliku materjali abil läbime, individuatsiooniks; see sunnib meid paratamatult kõigepealt teadlikult oma varju tajuma. Seeläbi muutuvad meie suhted teiste inimestega märkimisväärselt. Ennekõike saame alatiseks lahti oma suurusmaaniolistest idealistlikest ideedest "parandada" ühiskonda ja kaasinimesi, me muutume väljastpoolt tulevate vaenulike rünnakute suhtes malbemaks ja samas ka vähem naiivseks. Pada ei saa enam katelt sõimata, üks must tunneb teist ja see tuleb kasuks mõlemale. Enamik meie niinimetatud "halbade" omadustest ei ole elus päris üleliigsed, sest küüsi tohib vabalt näidata, kui keegi ülekohtuselt ründab; on lubatud kasutada kavalust, et intriigi nurjata; võib olla brutaalne, et ohtlikke kalduvusi meis endis alla suruda, jne. Küsimus on vaid varju teadlikus tundmises ja selle arukas ja mõõdukas lõimimises ellu. Vari on üldiselt — vähemalt meie laiuskraadidel — pigem loomalik primitiivne isikus meie sees, kes niikaua, kuni teadvus tal silma peal hoiab, ei ole iseenesest kuri, kuid võib muutuda tõeliselt alatuks ja loomuvastaseks, kui me ta alla surume.

On ilmselge ega vaja tõestust, et sellel individuatsioonifaasil, kus saadakse teadlikuks oma varjust ja tõmmatakse tagasi varju-projektsioon, on tervendav sotsiaalne mõju. Jungi analüüsile, mis väljapoole paistab individualistliku, omaette iseenda kallal nokitsemisena, heidetakse tihtipeale ette, et see on sotsiaalselt kasutu.

Siiski selgub peagi, et see ei vasta tõele: kui näiteks õpetaja oma võimuarvu lõimib ja teadliku indiviidi küpsema hoiaku võtab, saab sellest kasu suur hulk lapsi: ebateadlikud, neurootilised inimesed on oma ümbruskonna jaoks põrgu, nii et iga edusamm selles vallas aitab kaasa ka paljude teiste heaolule. Seetõttu, et me ei ole teadlikud oma varjust ja seda vastavalt teistele projitseerime, tekivad lugematud kasutud ja jõudukulutavad tülid. Ka kõik poliitilised heitlused rajanevad sellel asjaolul.

See arusaam on aga alles esimene samm individuaatsiooni teel. Kui inimene on oma varju enam-vähem lõiminud, omandab tema mitteteadvus uue vormi: see näitab end vastassoolise partneri kujutisena, mehe puhul niisiis naisfiguurina, Jungi poolt *anima*'ks nimetatud, ja naise puhul meesfiguuri, *animus*'ena. Neid isiksuse mitteteadvuslikke osi ei projitseerita alati vastassoost partnerile. Vanadel aegadel kogeti neid tihti jumalustena, kes kuulusid valitsevasse religiooni, näiteks keskaegne neitsi Maarja kui jumalanna või kui Dionysos ja Kristus. Selle kinnituseks on paljud unenäod ja visioonid. Selline *anima*- ja *animus*-projektsioon religioossetele tegelastele oli mingis mõttes väga kasulik, kuna hoidis inimesi teist sugupoolt üle hindamast ja jumaldamast; tänu sellele oli rohkem ruumi lihtsa, kohase inimliku suhte jaoks. Puudus aga seisnes selles, et inimesed suutsid teadlikult kogeda vaid selle sisemise teguri üldisi, kollektiivseid aspekte, nägemata ja rakendamata sealjuures individuaalseid tahke. Keskaegses rüütli traditsioonis oli lembeteenistus esimene tõsisem katse seda puudust kõrvaldada: rüütel valis endale südamedaami ja teenis teda kui jumalannat, kes säilitas naisena seejuures siiski oma individuaalsed omadused, olles rüütli personaalse, mitte üldise *anima* kehastus. Rüütli avanemise seeläbi võimalus iseenda sisemise naiseliku loomuse erijooni tundma õppida. See esimene katse *anima* individualiseerimiseks suruti kiriku poolt siiski varsti maha.

Tänapäeval on paljude inimeste jaoks religioossed sümbolid, mis võiksid olla *anima*- ja *animus*-projektsiooni lähtekohaks, oma tähenduse kaotanud. *Anima* ja *animus* langevad mehe ja naise mitteteadvusse tagasi, ja nagu Jung on näidanud, muudavad nende suhted keerukaks. Sellega on seotud tänapäeva purunenud abielude tohtu hulk.

Kui *anima* näitab oma negatiivseid külgi — ja seda ennekõike siis, kui mees temast teadlik ei ole —, avaldub ta ettearvamatul meeleolul, härdameelse või kalgi tujupuhangu, hüsteeriahoos või tegelikkusekaugel seksuaalse fantaasia näol ja võib teha koguni võimatuks õige partneri valiku. *Anima* võib isegi hulluseseisundisse viia; tuttav näide selle kohta oleks Hitler oma hüsteeriliste hoogudega, mis tõstsid tema hääle kõlavärvingu naiselikku kõrgusse. Teistel puhkudel teeb *anima* mehed nutuseks ja depressiivseks, lapselikult armukadedaks nagu halva naise või siis edevaks. See kõik mõjub teistele, eriti naistele, ülimalt irriteerivalt.

Mitteteadvuslik *animus* teeb naised riiakaks, põikpäiseks, puhuti brutaalseks või paneb neid asja olemusest mööda rääkima või talitama — kõik omadused, mida mehed naiste juures ei salli. *Anima* ja *animus*'e mõju all valetavad kõik.

Tänapäeva naisõigusliikumises tõuseb *animus* väga jõuliselt esile: tihti pole türannist ülemus, keda naised ründavad, mitte niivõrd reaalne mees, vaid pigem türannist *animus* neis endis, kelle nad on väljapoole projitseerinud. Sellised naised paistavad türanne oma ümbruskonnast koguni ligi tõmbavat või partneriks valivat, jõudmata äratundmisele, et naiselikkuse allasurumisel neis endis on seos nende isikliku *animus*'e salajase austamisega. Sama kehtib mõnikord ka meeste puhul: nad muutuvad naise põlastavateks homoseksuaalideks ja ei suuda märgata, et see külm, hoolimatu ja türanlik loomus, mida nad naiste puhul kritiseerivad, pesitseb neis endis.

Kui mehed ja naised *anima*'t ja *animus*'t rohkem teadvustavad, tulevad nad vastassugupoolega paremini toime ja vabastavad need kujud ka iseendas. Seda võiks mõista nii, et mehel on võimalus arendada positiivseid naiselikke omadusi, nagu isiklik suhestumine ja tundlikkus, loomingu- ja kunstianne, sest *anima* on vahendajaks ka tema ratsionaalse teadvuse ja mitteteadvuse sügavamate kihtide vahel. Nagu Beatrice Dante elus, saab *anima* siis juhiks hinge kõrgustesse ja sügavustesse. Samal viisil võib *animus* jagada naisele julgust, püsivust, tugevust, vaimset inspiratsiooni ja loominguilisust.

Kui varju integreerimise tulemusena suudame oma sugupoole esindajatega paremini ümber käia, ületab *animus*'e ja *anima* integratsioon samas sügava tühiku sugudevahelises mõistmises

ning hoiab ära paljud kasutud ja lapsikud tragöödiad. Kõik, kes töötavad sotsiaalvallas, teavad, kui võrd rängalt kannatab põlvkond, mis kasvab üles õnnetutes või purunenud peredes.

Proovisin nende näidete varal näidata, et individuaatsiooniprotsess võib kõrvaldada paljud tõsised häired meie sotsiaalses elus. Siiski pean ka tunnistama, et inimeste viimine sinnamaani, et nad oma varju näeksid, on äärmiselt vaearikas töö, ja veelgi keerulisem on teha neid teadlikuks oma *animus*'est või *anima*'st. Inimesele paistab olevat väga vastumeelne enda üle ausalt järele mõelda; kui elu kiiva kisub, süüdistab ta pigem väliseid tegureid!

Siinemaani tundub individuaatsiooniprotsess seisnevat ennekõike selles, et loobuda teistele inimestele suunatud lapsikutest eelarvamustest ja eemaldada neilt petlikud projektsioonid. Me muutume järelemõtlikumaks ja mõistlikumaks, aga ka sõltumatumaks teistest. Ometigi ei ole me veel leidnud seda instinktiivset tasandit, millel inimesed ennast aktiivselt üksteisega seostavad.

Vaid siis, kui teeme veel ühe sammu mitteteadvuse sügavustes, jõuame arhetüüpse tegurini, mis ühendab inimkonda aktiivselt ning on kõigi meie sotsiaalsete instinktide aluseks. Tegemist on sisemise olemusega, mille Jung on nimetanud "iseks".

Niipea kui mees või naine proovib end teadlikult vastandada *anima*'le või vastavalt *animus*'ele, viib see sügavate ja kriitiliste konfliktideni, millel ei paista olevat lahendusi. Kui "mina" kannatustele vastu peab ega põgene, aktiveerub hinge sügavaim kiht, nii-öelda selle "aatomituum" — keskus, mis näib juhtivat tervet indiviidi psüühilist süsteemi. Jung täheldas oma patsientide juures, et tõsiste hädaolukordade, orientatsioonikaotuse või suurte konfliktide puhul esines nende unenägudes ja fantaasiates tihti sümbol, mis väljendab ühtsust ja tervikut: ruudukujuline või ümmargune struktuur, mille ta nimetas sanskriti terminoloogiat järgides *mandala*'ks. Selle sümboli ilmumine toob endaga kaasa sisemise tasakaalu ja korrastatuse. See kujutis mängib idamaistes religioonides kesket rolli, kuna väljendab nii kosmose ja indiviidi tervikut kui ka kõige elava mõtet. Indoloog Tucci nimetab seda psühhokosmiliseks korrapäraks. Öhtumaal leiame sama sümboli; siin kujutab see kas jumalust või maailma struktuuri, kusjuures viimane on oma looja peegeldus ja vastab sügavaimas tähenduses ka inimhinge struktuurile. Terviku sümbolit on üldiselt määratletud

lausega: “Jumal (ja kosmos) on ääretu vaimne sfäär (kera), mille perifeeria on eikusagil ja keskpunkt kõikjal.” Saksa hilisromantiline filosoofia käsitas seda kujutlust transtsendentaalse, loominguilise “mina” (mitte tavalise igapäeva-ego!) kirjeldusena.¹ Empiirilisest vaatepunktist lähtuvalt näib see keskus kujutavat meie psüühilise süsteemi tasakaalu reguleerivat tuuma; siit tuumikust pärineb meie unenägude korrastav ja tervendav funktsioon. Tihti kogetakse seda kui elu ülimate eesmärgi ja täideminekut, mis viib zen-budismi *satori*’ga sarnaneva religioosse kogemuseni.

See hinge sisim tuumik, “ise”, ei ilmu aga unenägudes ja fantaasiates mitte ainult abstraktsel matemaatilisel kujul, vaid ka isikuna. Mehe psüühikas näitab ta end kui jumalik või pooljumalik meesolevus, vana tark, juht või õpetaja. Naise puhul aga kui kosmiline emafiguur, tark maaema või *sophia*. Mõlemal juhul kannab “ise” tihtipeale hermafrodiitseid jooni, kuna ta ühendab kõik vastandid, isegi meheliku ja naiseliku.

Alati kui “ise” on inimese mitteteadvuses välja joonistunud, toob ta kaasa ainulaadse ja loominguilise lahenduse probleemile, andes võimsa impulsi teel edasi teadvuse ja vabaduse poole. Seetõttu nägi Jung selles iga inimese arengu tuuma. Kokkupuude “isega” on individuatsiooniprotsessi küllap kõrgeim eesmärk. Tõsiasi, et “ise” on loominguilise allikaks, ei ole olulist tähtsust mitte ainult üksikisiku, vaid ka üldsuse jaoks. Vastuolu loominguilise indiviidi ja kollektiivse sotsiaalkäitumise vahel paistab olevat eksisteerinud juba loomaliikul arenguastmel. Zooloog Adolf Portmann on näidanud, et kõik uuendused loomade kollektiivsetes käitumismallides tulenevad ühe indiviidi iseseisvast ettevõtlikkusest, kes omal riisikol millegi uuega katsed teeb.

Individuaalne loominguilisus näib seetõttu olevat palju vanem kui inimese minateadvus. Näiteks veedab üks lind, kes kuulub liiki, mis rändab tavaliselt Lõuna-Aafrikasse, ühe talve Euroopas. Kui ta sureb, ei juhtu midagi; kui ta aga ellu suudab jääda, hakkavad teised tegema sama ning see võib viia vahest koguni nii kaugele, et muudab terve rühma harjumusi. Jaapani zooloogid jälgisid, kuidas ühel saarel elutsevas makaakide (üks ahviliik) rühmas viis üksainus noor emane terve rühma niikaugele, et ha-

¹Fichte järgi määratleb “mina” oma olemise ise ja on kõikide kogemuste lähtepunktiks sellega, et loob ka “mittemina”.

kati oma toitu enne söömist merevees pesema. Niinimetatud ebanormaalne elusolend näib olevat mõistetud hävingule, samas kui loominguline indiviid on määratud kollektiivi rikastama. Selles mõttes eksisteeris indiviidi ja ühiskonna vastuolu probleem juba meie metsikute eelkäijate juures, tõrjudes kõrvale indiviidid, kes oma hõimu kas ohustasid või rikastasid.

Kui eraldatud inimindiviidid toimivad ühiskonna suhtes hävitavalt, siis me näeme nende mitteteadvuse lähemal vaatlemisel, et nad on teatud autonoomse kompleksi võimuses, mida varasematel aegadel nimetati kurjast vaimust vaevatud olemiseks (sees-tumuseks). See seisund, kompleks-hullus, külvab enda ümber alati hirmu ja viha ning tekitab eraldatust. Loomingulisel indiviidil seevastu on tavaliselt "isega" lähedane seos. Mircea Eliade šamanismialastes töedes leidub ohtrasti materjali, mis seda tõsiasja selgelt kinnitab. Põhjarahvaste šamaanid, samuti teiste primitiivsete rahvaste ravitsejamehed, on enamasti isikupärased indiviidid, kes on "kutsutud" hõimu jumaluste või vaimude poolt. Pärast tõsist psüühilist kriisi, mis nad oma kogukonnast välja on selekteerinud — mõnikord otsivad nad ka ise eraldatust —, õpivad nad vanema ravitsejamehe juhatusel õiget läbisaamist nende jõududega, mida me tänapäeval nimetame kollektiivse mitteteadvuse arhetüüpseteks sisudeks. Välja arvatud lühike vabatahtlik transiseisund, ei lange nad muidu nende jõudude meeleva. Nad ei kaota oma normaalset inimolekut, kuid nad on teistsuguse (mitteteadvuse) jõududest teadlikud ja võivad seetõttu figureerida prohvetite ja ravitsejatena, mõnes piirkonnas ka samas hõimu kunstnike ja luuletajatena. Sellel kultuuri varajasel arenguastmel on "ise" sümboliteks tihtipeale maagilised loomad. Põhjas on enamasti karu see, kes suure loodusjumalusena šamaanidele "iset" kehastab. Šamaan saab karult oma ravi- ja loomejõu. Aafrikas on "ise" personifikatsioonideks lõvi ja elevant, mõnikord ka teised maagilised loomad, kehastades hinge ja looduse kõrgeimat jumalikku jõudu. Kuna "ise" esineb ravitsejameeste ja loominguliste indiviidide unenägudes ja visioonides looma kujul, on selge, et esmalt on see tajutav kui puhtinstinktiivne, kuid sellest hoolimata täiesti alateadlik iha, mis on suurem ja võimsam kui "mina". See kehastab tervet looduse tarkust, mis ei suuda aga tungida inimliku teadvuse valgusesse.

Looduses ei esine ühtegi loomalikku tungi ilma sellele ise-loomuliku väljendusvormita, mille kaudu saame ära arvata selle otstarbe ja tähenduse. Peale selle ei esine instinktiivsed impulsid piiritlemata kujul, neil on oma ajakulgu, oma siht, spetsiaalsed mehhanismid ja piirangud. Inimeste jaoks kujutavad religioossed kombat ja tabud endast selliseid instinktide piiratud vorme. Need väljendavad seestpoolt vaadatuna meie instinktide mõtet, mis avaldub sümbolites ja fantaasias. Religion oli sellest lähtuvalt algsel kujul psühholoogilise regulatsiooni süsteem, mis meie instinkte ja tunde korrastas. Juhul, kui religioosne süsteem tardub jäigaks formalismiks, muutub see instinktivaenulikuks ja negatiivseks. Tavakujul moodustavad vaim ja instinkt tasakaalustatud vastandite paari üksteist harmooniliselt täiendades või kompenseerides. Ajaloost võib leida hulgaliselt näiteid sellest, kuidas vaimu ja tungi vastandlik pingeline on muutunud negatiivseks nagu ka meie kultuuris viimasel kahel aastasadal. Sel puhul toob mitmete uudus esile uued religioossed sümbolid, mis peaksid ületama tekkinud kuristiku ja tooma inimestele taas silme ette nende algse loomuse. Enamasti on see psüühilise terviku "ise" sümbol, mis üksteisest kaugenevad vastandid taas ühendab.

Kui tootemloom väljendab terviku ja sotsiaalse ühtekuuluvuse sügavalt mitteteadvuslikku vormi, siis veidi kõrgemal kultuurilisel tasandil leiame selle asemel uue sümboli: suure, kõikehaarava inimfiguuri, mille Jung nimetas *anthropos*'eks. Nagu tootemlooma, vaadeldakse ka *anthropos*'t inimkonna esivanemana, kes inimesi ühendab; paljudes müütides on ta koguni algaineks, millest on vormitud kogu kosmos. Teda vaadeldakse kui eluprintsiipi ning terve maise inimeseksistentsi mõtet ja mitte ainult ühe üksiku hõimu, vaid kogu inimkonna tootemit.

Väga mitmesuguste rahvaste loomismüütides esineb motiiv, et algselt moodustus universum üheainsa hiiglasliku inimkeha tükkidest. Germaanlaste *Eddas* oli see hiiglane Ymir: "Ymiri lihast maapind tekkis, mäed tema kontidest. . .". Hiinas sai maailm alguse kääbus P'an Ku'st, kes oli samas ka hiiglane. P'an tähendab munakoort ja "kinnitamist", ning Ku tähendab 'alaarenenud, valgustamata, embrüonaalne'. Kui P'an Ku nuttis, tekkisid Kollane jõgi ja Jangtse, kui ta hingas, sööstis valla tuul; kui ta rääkis, kõmas kõu, ja kui ta vaatas ringi enda ümber, sähvis äike. Surres tekkisid tema kehast neli Hiina püha mäe viienda, Sun-

giga nende keskel. Tema silmadest said Päike ja Kuu, ja hulga aja pärast sündis ta uuesti neitsist, “esimese põhjuse pühast emast”, ning sai kuulsaks kangelaseks. Selle müüdi tähendus, mis kõneleb *anthropos*’est kui kosmose ürgalusest, on vastavuses tõsiasjaga, et kogu meie tegelikkuse tajumine on psüühiline ja meie psüühiliste struktuuride poolt ette kujundatud.

Samasuguseid ettekujutusi leiame ka India veedakirjandusest. Siin oli inimkonna kosmiliseks eelkäijaks Yama, kes muutus hilisemates upanišadides Purušaks, mis tähendab “inimene, isik”. Ta esindab individuaalset “iset” või iga indiviidi sisimat psüühilist tuuma, ühtlasi aga ka kollektiivset, isegi kosmilist “iset” kui kõike-läbivat jumalikkude printsiipi.

Rigvedas (X 19) said neli kasti alguse tuhandesilmse Puruša kehast. Hiljem, kui teised jumalad ta ohverdasid, tekkis tema hingest Kuu, tema silmast Päike, tema nabast õhk ja tema koljust taevas. “Ta on,” seisab kirjas, “kõik, mis oli, ja kõik, mis tuleb. [---] Ta on tõesti kõikide elusolendite sisemine mina” (Mundaka upanišad II.1).

Vana-Pärsia religioonis vastab sellele kujule Gayomart. Tema nimi tuleb sõnadest *gayo* ‘igavene elu’ ja *maretan* ‘surelik eksistents’. Gayomart oli hea jumala Ormazdi järeltulija ja esimene preesterkuningas. Kui kuri jumal Ahriman ta tappis, voolasid tema kehast kaheksa metalli. Kullast, mis oli tema hing, tärkas rabarbritaim, millest tekkis esimene inimeste paar, kes omakorda sigitas inimkonna.

Need müüdid näitlikustavad muu hulgas ka arusaama, et tervel inimkonnal oli algselt üks kollektiivne hing: kõik inimesed olid psüühiliselt üks tervik. See viitab asjaolule, mida me ikka jälle võime tähele panna: mitteteadvuslikul tasandil ei erista me end teistest inimestest; me tegutseme ja reageerime, mõtleme ja tunneme teistega sarnaselt. Seda nähtust nimetas Jung Lévy-Brühli termini järgi arhailiseks identiteediks või *participation mystique*’iks. Väikeste laste unenägusid analüüsides võime tihti täheldada, et nad ei näe und mitte enda, vaid oma vanemate probleemidest. Perekondades või teistes tihedalt seotud kollektiivides näevad üksikisikud tihtipeale und raskustest, mis on inimestel nende ümbruskonnast — paistab, nagu ei suudaks me mitteteadvuse sügavamatel tasanditel oma kaasinimestest eristuda; meie

mitteteadvuslik psüühika nii-öelda sulandub teiste omaga. Selle nähtuse negatiivne külg peitub selles, et niikaua, kuni me oleme mitteteadvuslikud, oleme avatud psüühilistele infektsioonidele. Teiste inimeste kompleksid võivad meile mõjuda nii, et oleme täiesti nende võimuses. Need võivad vallandada isegi kollektiivse hulluse.

Veel üks “arhailise identiteedi” negatiivne aspekt avaldub arvamuses, et teised on psühholoogiliselt täpselt samasugused kui meie. See näib andvat meile õiguse nende üle kohut mõista ja neid “parandada”, nendega manipuleerida ja oma ettekujutusi peale suruda.

Arhailisel identiteedil on ka üks positiivne külg. See on igasuguse empaatia alus, kõikide meie sotsiaalsete instinktide, isegi nende kõrgeimate väljenditena kristliku ligimesearmastuse või budistliku kõikeyaarava kaastunde arhetüüpne alus. Igasugune kaasinimestega suhestumine põhineb *anthropos*’e arhetüübil; teatud mõttes on see isegi *eros*’e personifikatsioon *par excellence*.

Juudi legendides kirjeldatakse Aadamat, esimest inimest ja juudi versiooni *anthropos*’est tihti kosmilise hiiglasena. Jumal kogus tema vormimiseks neljast maailma otsast punast, musta, valget ja kollast tolmud. Kabalist Isaak Lurja järgi sisaldasid Aadamas kõigi inimeste hinged “nii nagu lambitaht, millesse on põimitud hulgaliselt lõimi”. Ka selles pärimuses on esi-inimene terve rahva ja üldse inimkonna “ise”. Ta on mingit sorti grupivaim, kellest saab alguse kõigi elu. Selline vaatenurk kollektiivhingele seab ka, miks mõned kirjatükid väidavad, et Adam Kadmoni keha koosnes kõikidest seaduse ettekirjutustest. Psühholoogilisest aspektist vaadatuna tähendaks see, et sellisel ajaloo arenguastmel tuleb inimese isiksus esile vaid religioossetes traditsioonides. Indiviid on oma individuaalsest sisimast “isest” või “igavesest inimesest” teadlik vaid religioosse pärimuse kaudu, kuna vaid see väljendab tema olemuse spirituaalset tuuma. Nagu on väitnud Helmuth Jacobsohn, uskus inimene Egiptuses veel Keskmise riigi (kuni aastani 2200 eKr) ajal, et ta kohtab oma mittekollektiivset, isiklikku hinge alles pärast surma niinimetatud Ba-hinge kujul — see on linnutaoline olend, kes kehastab tema tõelist sisimat mina. Oma eluajal tundis egiptlane end reaalselt siiski vaid lülina oma

ühiskonnas, milles ta funktsioneeris vastavalt religiooni reeglitele ja seadustele.

Alles pärast aastat 2000 eKr hakkasid egiptlased oma individuaalsust teadlikumalt tajuma ja püüdsid seda juba mai-ses elus leida. Selle tulemusena hakkasid levima Isise-Osirise-müsteeriumid, mis sulandusid teiste, samalaadse tähendusega Vahemere-ruumi müsteeriumikultustega. Need kõik kujutasid indivi-duatsiooniprotsessi teatud aspekte projitseeritud sümbolisel kujul.

Me põrkume siin segadusse viivale paradoksile: *anthropos*'e sümbol ilmub üksikindiviidile tema "isena", s.t tema individuaalse isiksuse ainulaadse sisima tuumana, aga ühtlasi esineb ta müütides ja religioonides inimkonna "tootemina", seega arhetüüpse tegurina, mis toob väga aktiivselt esile kõik positiivsed inimestevahelise suhestumise vormid!² Ilmselt oli hinduismi filosoofidel õigus, kui nad kirjeldasid oma Purušat kui iga inimese sisimat "mina" ning samas ka kui teatud sorti kosmilist "mina". Selles sümbolis on ühendatud vastandid üheainsa ja paljude vahel; see on ühtaegu individuaalne ja kollektiivne.³

Praktiliselt tähendab see järgmist: mida enam me isikupärastume, s.t muutume tõepoolest selliseks nagu meie tegelik "ise", seda enam suudame oma kaasinimestele pühenduda, seda lähedasemaks nendega saame. Me suudame, nagu Jung toonitas, saavutada sisemise ühtsuse vaid hinge kaudu, ja inimese hing ei suuda eksisteerida teiste inimestega suhestumata. Aga inimene ei suuda luua tõelist suhet teise isikuga enne, kui ta ei ole psüühikasisese vastandite ühendamise protsessi kaudu iseendaks saanud. Jung ütleb: "Sest kui sisemine fikseerumine ei ole tekitatud teadlikult, siis tekib see spontaanselt ja nimelt selle juba tuttava ilminguna, mille puhul massi-inimene omasuguste suhtes kujuteldamatul määral kalgistub. [---] Tema hing (aga), mis elab vaid inimlikust suhtest, läheb kaotsi. [---] ilma teadlikult tunnistatud ja aktsepteeritud pühendumuseta kaasinimesele ei saa olla üldse mingit isiksuse sünteesi. [---] seos "isega" on samas seos

²C. G. Jung, *G.W.* 16. Par. 454.

³Samas, Par. 474.

kaasinimesega ja kellelgi ei ole ühendust viimasega, kui tal ei ole seda kõigepealt iseendaga.”⁴

Seda paradoksaalset tõsiasja väljendab *anthropos*’e sümbol, mis on meist igäihe sisemiseks keskuseks ja samaaegselt terve inimkonna tootemsümboliks. *Anthropos* ei ühenda vaid üksiku ja paljude vastandlikkust, vaid ka lihtsa ja kultuurselt haritud inimese vastandlikkust. Unenägudes ja fantaasiates ilmub ta tihti kui nimetu inimene lihtrahva seast, eriti siis, kui “mina” teadlik suhtumine kaldub sotsiaalse, intellektuaalse ja esteetilise snobismi poole; kuid sama tihti ilmutab ta end kuningliku tegelasena indiviidile, kes tunneb end kollektiivi jaoks tähtsusetuna. *Anthropos* on lihtsalt inimene — oma kõrgeimates ja madalaimates aspektides. Kristust, meie kultuuri *anthropos*’e kujutist on seetõttu ühelt poolt nimetatud “kuningate kuningaks” ja teisalt “madalaimaks meie seas” või põlatud orjaks.

Tänapäeva grupipsühholoogia-alased uuringud on näidanud, et kõik rühmad hakkavad pärast esialgset kaootilist pinnasondeerimist koonduma ühe keskme ümber. See võib olla liider, mingi idee või eesmärk, diskussiooniteema või muud sellist. Keskmeks võib seega olla lihtne ühine siht, nagu tihti spordiühingute, poliitiliste või majanduslike grupeeringute puhul, ent sellel võib olla ka olulisem kaal nagu näiteks tootemil primitiivsetes kogukondades ja jumalapildil kõrgkultuurides. Mida arhetüüpsem on kese, seda tugevam ja kestvam on grupi ühtekuuluvus.

Maailmareligioonid on need, mis siiani suurimaid inimgruppe koos hoiavad. Nende keskmeks on *anthropos*’e sümbol: Buddha, Kristus, Muhamed. Sellega, et need mehed tunnetasid oma siseterviklikkust ülimal määral, juhtisid nad “ise” ehk kosmilise inimese või jumaliku kosmilise vaimu projektsiooni enda peale. Nii Buddhat kui ka Kristust on seetõttu kujutatud *mandala*’na või ka *mandala* keskpunktina. Tänapäeval hakkab ka marksism, mis ei seisa kaugel religioonist, oma osa mängima. Selle müütiline *anthropos* ei ole siiski üksikisikule projitseeritud — välja arvatud ehk Mao Zedong — (N. Liidus oli isikukultus keelatud), vaid töölisklassile, nagu Robert Tucker on näidanud: ühele sotsiaalsele kihile tervikuna, mida ülistatakse kui ainust õilsa, loova ja sandistamata inimese kehastust, kui hiiglast, tsiteerides Marxi, kes kõik

⁴Samas, Par. 444–445.

raskused ületab. Tal ei ole varju — see projitseeritakse kapitalistidele ja imperialistidele.

Näitena võib sama leida ka Hiina reformaatori K'ang Yu Wei utoopilises kujutelmis, mida kommunistlikus Hiinas ikka veel intensiivselt loetakse.⁵ Terve tema süsteem põhineb *yen*'i, inimlikkuse, sotsiaalse armastuse ja vastutuse mõistel. Seda teostatakse aga vaid väliste sotsiaalsete ja poliitiliste abinõude kaudu. Ükski inimene ei näi endale teadvustavat lihtsat ja ilmselget tõsiasja, et ilma *yen*'ita indiviidis ei saa seda olla ka ühiskonnas — kõigepealt peame leidma *yen*'i allika meis endis, s.t meie enda "ises", enne kui suudame luua suhteid kaasinimestega. Teisiti väljendudes projitseeritakse inimlikkuse- või armastusetegur ühele rühmale, mis läbi see tegur aga lõputult killuneb.

Sellise marksistliku projektsiooni tulemuseks on "ise" kollektiivne mitmekordistumine, mis tähendab aga selle lagunemist nii üksikisikus kui ühiskonnas. Kui kollektiivi idee on üle võimendatud, viib see üleüldise hirmu ja usaldamatuseni. Isegi väiksematel kogunemistel lämmatatakse indiviidis "ise" sisemine hääl ning tugevdatakse vastavalt "mina" ja selle võimuiha. Sellega seoses langeb grupi kokkuhoidvus, nagu me tänapäeval erinevate noortekampade ja nende taaselustatud tootemsümbolite puhul võime ehk jälgida, tagasi arhailiste, animalistlike käitumismallide juurde. Laiemas mastaabis olid ka natsionaalsotsialismi massihuluse puhul nähtavad kõik sellise regressiooni sümptomid: Wotan kui jumalapilt, mille kehastuseks oli Hitler; musta kotka ja pealuutootemid oma mõrvarlike tagajärgedega ning massipsühhoos. Nagu aeg-ajalt on võimalus täheldada, võivad isegi väiksemad rühmad, mis teadupärast on mõistlikumad kui suured inimkogumid, langeda äkki emotsionaalse hulluse seisundisse. Kaasaegses sotsioloogias antakse massidele pigem negatiivne ja gruppidele positiivne hinnang. Minu jaoks ei näi see aga nii oluline, sest mõlemad võivad toimida nii mõistuspäraselt kui arutult. Rühm diktaatoreid võib iseenesest olla väike võimas klikk, tegutseda aga sellegipoolest sama ohtlikult kui sõge pööbel. Tegelik erinevus seisneb muus; kõik sõltub sellest, mitu indiviidi on isiklikult suhestunud oma sisemise "isega" ega projitseeri seetõttu oma

⁵Tia Tiung Shu, *Das Buch von der Großen Gemeinschaft*. Köln/Düsseldorf, 1974.

varju teistele. See ja ainult see võib ära hoida massihüsteeria ja massihulluse puhkemist.

Me peame seega pöörduma tagasi arhetüüpide probleemi juurde seoses nende teadvustamise või nende võimuses olemisega. Ma kirjeldasin juba, kuidas *anima*- või *animus*-hullus mehe ja naise puhul välja näeb; kuid ka "ise" arhetüüp võib meelest vallandada: see kutsub esile indiviidi samastumise sisemise "suure mehe" või "targa naisega", mille tõttu too aga lootusetult oma väärtuse kaotab. Igast hullumajast võib leida paar Jeesus Kristust, Napoleoni, USA presidenti ja neitsi Maarjat. Kui inimesed on lihtsalt hullumeelsed, ei ole see laiemas plaanis enam ohtlik; sellele vaatamata on aga palju neid, kes end vaid salaja "ise"-figuuriga identifitseerides üle hindavad. Nad tunnevad siis üleliia kindlalt, et teavad, mis on õige — ja see on kõige hullem, mis olla saab. Fanaatilise tõekspidamise või iseteadliku hoiaku taga varjavad nad ebainimlikkust. Paljude meie aja veresaunade põhjustajaks on pigem see kui üksikute indiviidide afektipuhangud, mida me inimeste seas tunneme mõrva ja tapmise põhjusena. Enamikul pommiterroristidel meie ühiskonnas on peas siiski mingisugune "õiglane" veendumus, mis õigustab nende silmis seda, mida nad teevad.

Igasugune ideoloogiline fanatism ja iga võimas afekt pärineb ühe arhetüübi konstellatsioonist. "Ise" arhetüüp ei ole seejuures erand, ka see võib avaldada sellist mõju. Me peame seetõttu avaldama sügavat austust eskimote vanadele šamaanidele, nemad teadsid, et võivad ravitsejad olla vaid siis, kui tunnevad vaimude maailma, langemata aga nende meelevalda. Need, kes on vaimudest haaratud, on nende silmis haiged; nad lõhestavad kogukonda, selle asemel et seda aidata.

Kui me vaatame nüüd meie tänapäevasisituatsiooni Lääne kultuuriruumis, siis võiksime joonistada üldiselt järgmise pildi: Kristus, Öhtumaa *anthropos*-figuur, on ühendanud inimesi poolteist aastatuhandet. Nad olid, vähemalt teoreetiliselt, kõik "vennad ja õed Issandas". Kristus oli teise Aadamana ka esimene inimene, ta oli jumal-inimene ja müstikute kogemustest lähtuvalt igäühe sisim "mina". Tõsiasi aga, et Kristus on ainult hea — tema olemusse ei kuulunud kuri, see omistati inimesele või kuradile —, tähendas, et ta ei saanud ühendada kõiki vastandeid. See, millele

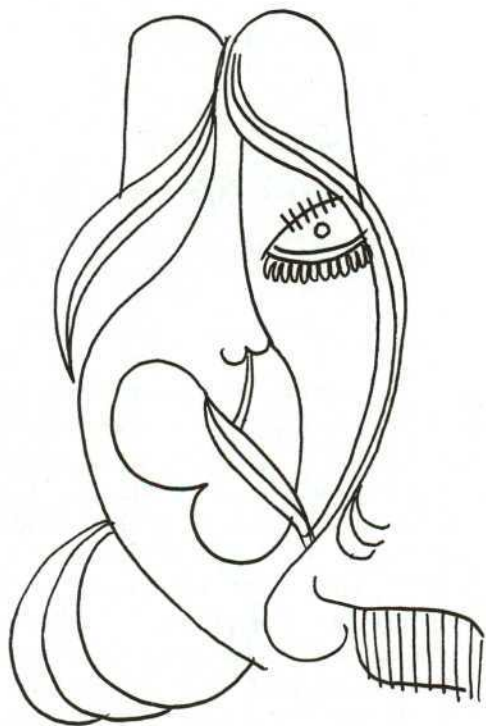
tema tervikus ruumi ei jätkunud, projitseeriti väljaspool kristlust seisvatele paganatele, teistele inimestele ja jõududele. See, nagu ka ratsionalismi, skolastika hilisema järeltulija esilekerkimine ja suurenev üleväärtustamine, on üha enam nõrgendanud Kristusesümbolit. Suur hulk inimesi on seetõttu kaotanud religioosse sümboli, mis Lääne ühiskonda varem koos hoidis. Mõned otsivad seda siis budismist, teised marksismist ja selle regressiivsetest tootem-sümbolitest, ning osa inimesi jälle tunneb end lihtsalt kadunult, nad ripuvad pealiskaudsete väärtuste ja ideede küljes, võttes oma ligimese suhtes sisse üldise kristliku hoiaku, mis on aga nii veretu, et kukub kriitilistes situatsioonides otsekohe kokku, tehes ruumi arhailisele barbaarsusele.

Aga nagu kõigi neurooside, nii individuaalsete kui kollektiivsete puhul, avaldub ka siin mitteteadvuse tendents vastandid taas ühte liita ja lõhestumine ületada. Me ei oska praegu veel ennustada, kuidas see ülemaailmselt välja hakkab nägema, kuid siiski saame juba praegu jälgida ja kindlalt väita, et kollektiivses mitteteadvuses on kujunemas uus *anthropos*-figuur, mis näeb välja pigem nagu alkeemikute “ümmargune või nelinurkne inimene” või “tõeline inimene”. See ei ole antikristlik figuur, vaid teatavas mõttes täiuslikum Kristuse-kuju, mis sisaldab endas tõepoolest üksiku ja paljude, meheliku ja naiseliku, vaimu ja mateeria, hea ja halva vastuolusid. See figuur ilmub igas individuaatsiooniprotsessis, mis läheb piisavalt sügavale. Praegu ilmub see sisemise kogemusena nähtavale vaid üksikute otsivate inimeste puhul, kes on lõpetanud oma välised võitlused ja vaatavad silma iseenda varjule, kogemaks sügavamalt ja tõelisemat seost oma kaasinimestega. Jung ei olnud oma elu lõpul meie tuleviku suhtes just optimistlik; liiga paljud asjaolud viitasid sõdadele, massipsühhoosidele ja tulevastele katastroofidele. Üks paistis tema jaoks aga olevat kindel: vaid siis, kui piisav hulk indiviide siin kirjeldatud mõttes endast teadlikuks saab, võib meie tsivilisatsioon uueneda ja püsima jääda. Muidu langeme kindlasti tagasi barbaarsusesse, regressiivsesse hõimumentaliteeti, lõpututesse sõdadesse, võimalik, et lõpliku allakäiguni välja.

Kuna Jungi psühholoogia ei ole masside seas väga levinud ja individuaatsiooniprotsess on ainuke abi ja lahendus nendele probleemidele, tuleb endalt küsida: kuidas see maailmale üldse kasulik saab olla? Sellele võime vastata, et individuaatsiooniprotses-

sini ei vii ju ainult Jungi analüüs, iseenesest on see pigem loomulik protsess, mille teostamiseni võib jõuda iga inimene, kes ausalt ja järjekindlalt enda üle järele mõtleb. Jungi teene seisneb ennekõike selles, et ta seda protsessi teadvustas ja uuris välja, kuidas sellele teadlikult kaasa saab aidata. Põhimõtteliselt ei ole niivõrd oluline, kuidas seda protsessi nimetada, niikaua kui seda teadlikult kogetakse. Niipalju kui mina olen näinud, on olemas ka kummalisi teid, mida sellised inimesed mitteteadvuse abil leiavad. *Anthropos* ühendab neid kõiki. Võib-olla päästavad meid sügavamana kollektiivse mitteteadvuse tervendavad jõud ja toovad esile uue inimliku kooselu vormi. Siiski on väga tugevad ka *need* lõhestavad jõud, mille valdajaks on demonid, s.t ühekülgsed mitteteadvuslikud kompleksid koos sinna juurde kuuluvate moonutatud ideede ja emotsioonidega. Ei ole mingit mõtet neid maha salata ega maha suruda; “tõeline inimene”, nagu Jung “iset” nimetas, ei hakka iial karjase ja karja mängust osa võtma, kuna tal on iseenesega piisavalt tegemist. Ta sukeldub hinge sügavamatesse kihtidesse, kus ta tegelikult on ühinenud terve inimkonnaga, kaugel teisel pool igapäevaseid võimuvõitlusi. Sellest kihistusest sünnib kogu loominguilisus — vaid ühenduses “tavalise inimesega” on võimalik loominguilisus iseendas — ja nii me ehk suudame sellest sügavusest oma kultuuri uuendada.

MARIE-LOUISE VON FRANZ (1915–1998) sündis Münchenis ja elas aastast 1918 Šveitsis. Ta õppis Zürichi ülikoolis ja promoveerus klassikalise filoloogia erialal. Marie-Louise von Franz oli šveitsi süvapsühholoogi Carl Gustav Jungi kauaaegne õpilane ja kaastöötaja. Oma arvukates, nii inglisi- kui saksa keelsetes kirjutistes on ta probleemide ja küsimuste lahkamisel lähtunud Jungi psühholoogia seisukohtadest ning saavutanud rahvusvahelise tuntuse. Lisaks kirjatööle oli ta tegev koolitusanalüütiku ja dotsendina C. G. Jungi Instituudis Zürichis ning terapeudina talle kuuluvas erapraksises.

LEMBIT KÜÜTS

TENDREL

Ühtsus kahesuses

Tarab Tulku

Tõlkinud Maret Kark

SISSEJUHATUS

*Tendrel*¹ vaade, tõeluse suhteline määratlus, on Tiibeti budistliku teadmise ja tarkuse alus. *Tendrel*'i vaade ulatub tagasi Indiasse Šākyamuni Buddha aega 500 aastat enne Kristust, vahetult budistliku perioodi algusse; juba sel ajal näivad selle vaate juured ulatuvat tagasi iidseesse brahmanistlikusse traditsiooni ning IV aastatuhandesse eKr. Oletatakse, et iidne brahmanistlik teadmine võib olla seotud Lääne teadmuse² juurega.

Budism toodi Tiibetisse 8. sajandil ning sellest ajast on teda arendatud nii teoreetiliselt kui ka rakendatud praktikas. Alates 11. sajandist leiame katkematu elava akadeemilise uurimise ja praktika traditsiooni, mis kestab tänaseni. Indias see iidne traditsioon edasi ei kestnud ja on seetõttu säilinud üksnes Tiibeti kultuuri osana.

Ettekanne konverentsil “Ühtsus kahesuses/Tendrel” 10.–13. X 2002 Münchenis.

Tõlgitud käsikirjast “Unity in duality: Introduction through an exposition of Tendrel”.

¹*Tendrel* (tiibeti *k rten-’brel*) — tõlgitakse sageli ‘sõltuvuslik tekkimine’.

²Gedün Tšöpeli uurimuse järgi braahmanite päritolust: *dGe-’dun chos-’phel, Rgyal-khams rigs-pas bskor-ba*’i *gtam-rgyud gser-gyi thang-ma* (Teaduslik ekspeditsioon eri maadele). Tšebet, 1990.

Tendrel väljendab põhiliselt “kõige oleva vastastikku määratleva loomuse mõistmist”. Kooskõlas üldiste budistlike ideedega näitab eksistentsi põhjuse ja tagajärje loomust valitsev seadus kõige oleva koosnevuse loomust koos selle hetkest hetke muutuva loomusega.

Asanga (u 395–470), üks kahest kõige tähtsamast budistlikust filosoofist, püstitas subjekti-objekti vastastikuse suhte reegli, mis väidab, et objekt ei eksisteeri iseeneses ega iseenesest kogevast subjektist sõltumatult, sest objekti juur ei erine subjekti juurest.

Nāgārdžuna (u 150–250), teine India kahest tähtsaimast budistlikust filosoofist, väljendas *tendrel*'i vaatekohta, et nii subjektiivne kui objektiivne reaalsus on olemas üksnes konventsionaalselt ning kumbki neist ei eksisteeri iseeneses ega iseenesest. Kõik olemasolev — nii subjekt kui objekt — eksisteerib vastastikusel seoses. Sellega ühenduses leidis Nāgārdžuna, et konventsionaalne reaalsus avaldub nelja vastanditepaari ühtsuses: tekkimine ja lakamine, lõplik ja lõpmatu, asukoht ja asukohatus ning osa ja tervik.

Tendrel'i vaatel on eriline väärtus tänapäeva maailmas, kus käesolevad arengusuunad on sillutanud teed äärmiselt ratsionaalse, materiaalse ja tehnoloogilise kultuuri esiletõusule; areng, mis mitmeti on väga kasulik, kuid sageli isiklike ja inimlike kaotuste hinnaga. Selles kontekstis näivad *tendrel*'i vaade ja rakendus minu arvates sisaldavat suurt potentsiaali paljude meie praeguse olukorra tekitatud haavade raviks.

Ühtsus kahesuses — *tendrel* — näib ühtlasi võimaldavat leida olulise kokkupuutepunkti sisemise tarkuse ja teaduse vahel. Ühtsus-kahesuses-paradigma teavitab ning toetab iidset tunnetust, ideid ja süsteeme; ning samal ajal võib paljudele nendele omavahel seotud ühtsuse aspektidele leida paralleele looduseadustest, mille on avastanud nüüdisteadused ja millel on tänapäeval tähtis osa.

Ent seda uudset teadmist on enamasti kasutatud väliseks või materiaalseks arenguks — kooskõlas valitseva suundumusega, mis on tingitud “objektile” suunatud lummusest isegi “pehmetes” teadustes. Seetõttu ei näi see sügav tunnetus siiani leidvat täielikku vastukaja isiklikus, sotsiaalses ega keskkonnasfääris.

Tiibeti ja India iidsetes kultuurides rakendasid “pehmed” teadused *tendrel*’i teadmist enesestmõistetavalt subjekti-objekti vastastikuse suhte subjekti poolusele ning seda rakendati pidevalt filosoofias, metafüüsikas, epistemoloogias, meeleteaduses, personaalsetes ja transpersonaalsetes uuringutes ja praktikas. Nendes iidsetes kultuurides on *tendrel*’i vaadet kasutatud alusena iseenese ja meie reaalsuskogemuse mõistmiseks ning see tegi võimalikuks nii isiksuse arengu kui vaimse arengu üldse.

Budismi uurides leiame, et see rajaneb filosoofiliste vaadete arengulool elava huviga meeleteaduse, epistemoloogiliste kui ka ontoloogiliste küsimuste vastu. Põhiliselt on budism tegelnud tõeluse loomuse uurimisega subjekti ja objekti vastastikusel suhtel. Veelgi enam, budism on sügavalt huvitatud, miks see, mida me kogeme, ei ole kooskõlas tõeluse loomusega, ning on arendanud meetodeid võimaldamaks meil tõdeda tajumise ja tunnetuse eksitusi, et leida taas ühendus tõeluse põhiloomusega.

Budistlikust vaatekohast on epistemoloogias ja ontoloogias esitatud küsimused uuritavad üksnes *tendrel*’i, tõeluse vastastikuse määravuse valgusel. Seepärast avaldas Nāgārdžuna Buddha-le *tendrel*’i esituse eest kõrgeimat tunnustust. Nāgārdžuna oli arvamisel, et kui ei oleks reaalsuse suhtelist loomust *tendrel*, ei oleks võimalik ei tekkimine, jätkuvus ega nähtuste lagunemine.

Tsongkhapa (1357–1419), üks kuulsamaid Tiibeti õpetlasi ja *gelukpa* koolkonna rajaja, koostas Buddha kiituseks tuntud hünni tänutäheks suure avastuse eest, mille Buddha tegi *tendrel*’i vaate abil kättesaadavaks.

Mulle näib, et *tendrel*’i vaade ei ole kultuuriliselt tingitud ega piirdu ühe ajalooperioidiga. See on universaalne teadmus, mis võib olla äärmiselt vajalik igapäevase igas kultuuris või igal ajal tõeluse käsitlemiseks teostataval ja tõesel viisil.

TENDREL’I LOOMUS

Tendrel annab perspektiivi ja tähenduse nii järk-järgult avanevatele tõeluse astmetele kui ka omavahel seotud seepidise arengu astmetele. Avanemine ja sulgumine on nagu looduse hingamine — väljahingamine ja sissehingamine. Väljahingamine on algener-

gia materialiseerumine, ja sissehingamine on energia transformeerumine tagasi selle allikaks. See pulseerimine leiab aset iga sekundi murdosa või iga väikseima ajahetke vältel, mille kohta Dharmakīrti (u 600) märgib oma töös *pramāna*'st³ — “lühim ajavahemik on periood, mida mõõdetakse aatomi lagunemise alusel”. Isegi sel varasel astmel oli Dharmakīrtil arusaam, et materia loomus selle kõige peenemal tasandil allub pidevale liikumisele ja muutumisele.

Materia öeldakse seega koosnevat osakestest ja on püsitu. Materia püsimiseks iga sekundi murdosa kestel on vaja paljude komponentide vastastikust toimet ja see tähendab, et materia olemasolu sõltub kõikide nende komponentide koostoime olemasolust igal ajahetkel. Mitte üksnes objekt, vaid ka subjekti objektikogemus allub koosnevuse, vastastikuse suhte ja sõltuvuse ning hetk-hetkelt muutuvale loomusele.

Seega, kui me uurime tõeluse loomust, leiame, et nii subjektil ja objektil kui ka nende omavahelisel kohtumisel on koosnevuse ja vastastikuse sõltuvuse loomus. Selles tähenduses on tõeluse nähtumuse taga ühtsuse loomus ehk sügavamas mõttes on reaalsusel duaalsuseks jagunemisel ühtsuse loomus. Ühtsus kahesuses.

TENDREL'I ESITUS NĀGĀRDŽUNA NELJA VASTANDITEPAARI ABIL

*Tendrel'*i on selgitatud mitmeti. Nāgārdžuna loetles oma töös *Mūlamadhyamaka* vastastikuse sõltuvussuhte — *tendrel'*i — nelja paari. Hiljem tõi Tsongkhapa välja põhjuse,⁴ miks Nāgārdžuna neid nelja *tendrel'*i paari rõhutas. See oli vajalik tõeluse loomuse uurimiseks, mis väljendub loomulikult nelja põhiolemuse kaudu: individuaalne identiteet, aeg, ruum ja kooslusloomus.

Selle uurimuse alusel kristalliseerusid iseenesest nähtumuse vastandliku loomuse neli põhipaari.

³Dharmakīrti, *Pramānavarttikam*, III, 496. Vt Leonard Zwilling, *Dharmakīrti on Apoha*. Ann Arbor, Michigan: U.M.I. Dissertation Services, 1976.

⁴Vt Tsongkhapa töö *dBu-ma 'tsa-ba'i tshig-le'ur byas-pa shes-rab ces-bya-ba'i rnam-bshad rigs-pa'i rgya-mtsho*.

Selgitades *tendrel*'i, tõeluse vastastikust sõltuvussuhet individuaalse identiteedi, aja, ruumi ja koosluse põhimõisteks, näitavad neli põhipaari lisaks vastandlikule loomusele samal ajal tervikliku ühtsuse loomust.

Seega, kui me uurime nähtumuse olemuselt vastandlikke loomuseid, on olemise ühtsus-kahesuses-loomus iseenesest tähelepanu väärt ja me näime jõudvat oluliste kokkupuutepunktideni Ida tarkuse ja Lääne teadusuuringute sügavamate suundumuste vahel.

Seepärast lubage mul selgitada antud teemat lähemalt.

1. Nähtumuse individuaalne identiteet.⁵

Tekkimise ja lakkamise vastanditepaar on omane *nähtumuse individuaalse samasuse loomusele*. Kõik, mis eksisteerib, alub põhjuslikkusele ja tal on seetõttu koosluse loomus. Iga nähtumuslik identiteet on tekkinud erilistel põhjustel. Olles põhjustatud ja osadest koosnev, osaleb see lakkamatult muutuvast tekkeprotsessis kuni küpsemiseni haripunktis, millele järgneb lakkamine. Seega kaasneb põhjusega tekkimine, tekkega kaasneb pidevalt nii muutumine ja muundumine kui ka lakkamine. Kui me vaatame nähtumust lähemalt, ilmneb, et nähtuse tekkimine ja lakkamine ei toimu ainult üks kord elus. Et hoida alal nähtuse eksistentsi, toimub tekkimise ja lakkamise pulseerimine iga sekundi murdosa vältel. Seega on *tekkimise* ja *lakkamise* vastandloomus samal ajal olemas kui tervik nähtumuse eksistentsi jätkumises ja seetõttu lahutamatu selle *individuaalsest identiteedist* — ühtsus kahesuses.

2. Nähtumuse aja⁶ loomus.

Lõpliku ja lõpmatu vastanditepaar on omane *nähtumuse aja loomusele*.

Nähtumuse individuaalse identiteedi põhjusliku loomuse tõttu on *tuleviku*, *oleviku* ja *mineviku* kolm aega tekkimise, olemise ja lakkamise protsessi iseenesest tervikut moodustavad loomused.

⁵Tiibeti k *ngo-bo*. Erinevates tiibeti-inglise sõnaraamatutes on *ngo-bo* vasteks tõlgitud 'olemus'. Filosoofilise terminina aga tähendab *ngo-bo* alati 'individuaalne iseloom' ehk teatava nähtuse 'individuaalne identiteet'; nagu *bum-pa*'i *ngo-bo* tähendab 'vaasi individuaalne identiteet'.

⁶Tiibeti k *dus*.

Kuid nähtumuse hetk-hetkelt muutuva loomuse tõttu, mis on vajalik nende eksistentsi säilitamiseks, leiab tekkimine, olemine ja lakkamine aset igas sekundi murdosas. Universaalsest perspektiivist lähtudes tuleb seetõttu tekkimist, olemist ja lakkamist vaadelda *lõputu* katkematu avanemise (tekkimise) ja sulgumise (lakkamise) vooluna; samal ajal nähtumuse individuaalse identiteedi perspektiivist allub see individuaalsele tekkimisele, olemisele ja lakkamisele, eeldades *lõplikkust*.

Seega, nende nähtumuse loomulike tingimuste kohaselt moodustavad *lõpliku* ja *lõpmatuse* vastandloomused ühtlasi terviku ja on seetõttu lahutamatud *nähtumuse aja loomusest* — ühtsus kaheheses.

3. Nähtumuse ulatus ruumis.⁷

Asukoha ja *asukohatuse* vastanditepaar on omane *nähtumuse ulatuse loomusele ruumis*. Materია olemasolu iseloomustab määratud ulatuse hõlvamine ruumis, takistades samal ajal kõiki teisi materiaalseid nähtusi sama ruumi hõivamast.

Seetõttu eeldab nähtumuse materiaalne loomus nende ruumilist piiritletust ehk lokaliseerimist. Kuid nähtumuse loomus tähendab ühtlasi, et lisaks välisele materია⁸ loomusele on nähtumusel samal ajal sise-energia loomus. Nähtumuse sisemine loomus ei ole lihtsalt piiratud materია ulatusega ruumis. Mida sügavamale me tungime nähtumuse sisemisse, energia loomusesse, seda enam avanevad ruumilised piirid, s.o nähtumus muutub ruumiliselt vähem piiratuks ja üha suuremal määral *asukohatuks*. Seega näivalt vastandlikud *asukoha* ja *asukohatuse* loomused moodustavad terviku ja on lahutamatud *nähtumuse ulatusest ruumis* — ühtsus kaheheses.

⁷Tiibeti keeles *yul*. *Yul* koos liitega *yul-can* tähendab subjekti, kuna *yul* tähendab objekti; *yul* liitsõnas *bod-yul* tähendab maad (*Bod-yul* tähendab Tiibeti); *Yul* koos sõnaga *dus* tähendab ruumi, mida võib täita vormi/materiiaga, kuna *dus* tähendab aega (*yul dang dus* tähendab ruumi ja aega).

⁸Vasubandhu (u 400–480) autokommentaaris *Abhidharmakośakārikā* kirjeldatakse evolutsiooni materία (tiibeti k 'byung-gyur) mõisteis, mis ilmub energiast (tiibeti k 'byung-ba).

4. Nähtumuse koosluse loomus.⁹

Osa ja terviku vastanditepaar on omane *nähtumuse koosluse loomusele*. Midagi ei eksisteeri iseeneses ega iseenesest. Igas sekundi murdosas on vajalik arvukate erinevate koostisosade toimimine, et nähtus saaks olevaks ja jätkaks eksisteerimist. Seega eksisteerib koosluse nähtumus kui vastastikku sõltuvate suhete võrk, mida iseloomustab tõsiasi, et samal ajal on see terviku osa või komponent, olles ühtlasi paljudest komponentidest või osadest tervik. Terviku üksikosad, eraldiseisvad ja eristatavad, moodustavad oma ühenduses nähtuse terviklikkuse. See tervik omakorda osaleb teises nähtuses kui selle üks vajalik komponent või koostisosa. Ja vastupidi, teatava nähtuse üksikosad ise moodustavad tervikuid või üksikosade ühendusi. Seega, *osa ja terviku* vastandlikud loomused moodustavad samal ajal terviku ja on lahutamatud *nähtumuse koosluse loomusest* — ühtsus kahekses.

ÜHTSUS KAHESUSES
KOLME SÕLTUVUSSUHTENA, *TENDREL*:
SUBJEKT-OBJEKT, KEHA-MEEL JA
ENERGIA-MATEERIA

Et muuta *tendrel*'i iidne universaalne teadmine tänapäeva inimestele kergemini arusaadavaks ja rakendatavaks, olen väljendanud *tendrel*'i vaadet paradigmana, mis on loodud keha-meele, subjekti-objekti kui ka energia-mateeria kolme vastastikku määratleva ühtsuse läbipõimunud suhtena — vastastikune seos, mis täidab kogu eksistentsi.

Subjekti ja objekti vastastikune sõltuvussuhe

Budistlikes filosoofilistes meeletheaduse koolkondades leiame, et subjekti ja objekti nähakse lahutamatuks ja vastastikku sõltuvana. Toetudes budistlikule filosoofia- ja psühholoogiakirjandusele, esitan allpool eri moodused, kuidas subjekti-objekti vastastikune suhe on meie eksistentsi lahutamatu osa.

⁹Tiibeti k *phrad-pa*.

Yogācāra filosoofilises koolkonnas on evolutsiooni ehk olemise avanemist selgitatud¹⁰ kolme progresseeruva avaldumise astmena¹¹, mis koosnevad:

1) universumi ja eksistentsi põhiprintsiibist;¹²

2) enesemääratlusest, põhiprintsiibi ületamisest iseendale¹³ tagasi vaadates;

3) “teise” identifitseerimisest.¹⁴

Vaadeldes dualistlike “enese” ja “teise” printsiipide avaldumist, areneb neist järk-järgult üha jämedam olemisviis ja sealt järjest dualistlikum materialiseerumise seisund.

Põhiprintsiip öeldakse sisaldavat kõiki neid dualistlikke loomuseid uinuval ehk potentsiaalsel kujul.¹⁵ Nende potentsiaalsete loomuste kohalolek on põhjus, mille tõttu avalduvad kogu universum ja kogu olemine. Teisisõnu, põhiprintsiip sisaldab endas universumi ja eksistentsi kui sellise potentsiaalset loomust.

Seega nii ühine kogemine, subjekt ja see, mida võidakse kogeda, objekt, lähtuvad põhiprintsiibist. Sel viisil näib nagu *yogācāra*’s, et viiel meelel ja viiel meeleteadvusel ning viiel mee- leobjektile on sama juur.

Samuti võime näha, et kooskõlas teistsuguse budistliku kirjandusega,¹⁶ näiteks seoses olemise rattaga,¹⁷ on universumi ja olemise loomisel kolm juureprintsiipi. Esimene printsiip on ene-

¹⁰Vasubandhu *Triṃśikākārikā*.

¹¹Tiibeti k *gyur-pa rnam-gsum*, sanskriti k *trividhaḥ pariṇāmaḥ* — kolm järjestikust avaldumise astet.

¹²Tiibeti k *kun-gzhi rnam-shes*, sanskriti k *ālaya-vijñāna* — alus- teadvus.

¹³Tiibeti k *nyon-yid rnam-shes*, sanskriti k *kleṣa-vijñāna* — algne enesemääratlus ehk ennastpeegeldav teadvus.

¹⁴Tiibeti k *yul-la rnam-par rig-pa*, sanskriti k *viśaya-vijñapti* — nähtumuse kogemus.

¹⁵Tiibeti k *bag-chags*, sanskriti k *vāsanā*.

¹⁶*Vinaya* kirjandus, *mahāyāna* kui ka *hīnayāna abhidharma*.

¹⁷*Vinaya* traditsioonis on kirjeldus, kuidas kogu eksistents saab alguse ja säilitab oma olemasolu. Neid ideid illustreerivat maali nimetatakse “olemise rattaks”.

semääratlus,¹⁸ mis takistab meil nägemast tõelist loomust. Eelmisest lähtuvalt ilmuvad kaks teist juureprintsipi — külgetõmme¹⁹ ja äratõukamine²⁰, mis vastavalt rajavad aluse toimimisele²¹. Universum ja kogu eksistents põhinevad nende toimel. See idee on ühine kõikides budistlikes filosoofiakoolkondades.

Esimene, enesemääramise printsip, on sansaara ja dualismi loomise juur. Universaalne enesehoidmine on aluseks järjest jämedama enesemääratluse kujunemise protsessile, mis igal tasandil otsustab “teise”-määratluse.

Isegi meie nähtumuse avaldumise tasemel, vaatamata sellele, mida me kogeme, ja vahenditele, millega me kogeme, on nii subjekti poolus kui ka objekti poolus vastastikku sõltuvad ja juurdu nud põhiprintsiibi potentsiaalses loomuses. See on üks viis mõista, et subjekt ja objekt on vastastikku sõltuvad.

*

Teine subjekti-objekti vastastikuse suhte väljendus: normaalselt kogeme reaalsust kas tundemeelte või mõistelise meele vahendusel. Mõlemaid neid tajumise ja tunnetamise vahendeid nähakse omavat vastavaid objekte — vastavaid meeli nähakse oma objektidega seonduvat. Seega, ilma tundemeelte ja mõistelise meele ei eksisteeriks erilisi tõeluse vorme, mida need meeletüübid võimaldavad — tõelus on siin see, mida me kogeme.

Nägemismeele objektid ei eksisteeri “seal väljaspool” täpselt sel viisil, nagu me neid kogeme. Kuidas me näeme, sõltub silmade ehitusest ja vaatenurgast. Samuti see, mida me kuuleme, sõltub sisekõrva olukorrast. Kui kõrvad oleksid teistsuguse ehitusega, muutuks vastavalt kuulmistaju. Seega, mida me täpselt

¹⁸Tiibeti k *bdag-‘dzin ma rig-pa*. *bDag-‘dzin* tähendab ‘enesehoidmist’ (määratlust või samastumist) ning *ma rig-pa* sisemise teadveloleku puudumist, mida olemise rattas illustreerib siga.

¹⁹Tiibeti k *‘dod pa* — külgetõmme, mida olemise rattas illustreerib tuvi.

²⁰Tiibeti k *sdang ba* — äratõukamine, mida olemise rattas illustreerib madu.

²¹Tiibeti k *las*, sanskriti k *karma*.

kuuleme, ei eksisteeri “seal väljaspool” iseenesest. Sama kehtib teiste meelte kohta.²²

Eriline inimreaalsus, mõisteline tõelus on omakorda sõltuv meie erilisest inimese meelevõimest, mõistusest. Selle tajumine ja tunnetamine toimub keele ja abstraktsiooni kaudu, mis eeldab üldistamist, võimaldades inimmeel el võrrelda ja analüüsida.

Me ei jaga oma erilist inimreaalsust loomadega, sest neil ei ole eripärast keele- ja abstraktsioonivõimet, mis lubaks neil kogeda meie inimtõelust. Selle inimmeele erakordse võime loomust on budistlikus kirjanduses põhjalikult kirjeldatud ja analüüsitud.²³

Kuigi need mõistelised tõelused ei eksisteeri kui meeleeobjkti sisemine omadus, moodustavad nad siiski inimtõeluse aluse — inimeste ideede ja väärtuste tõeluse. Inimreaalsus on seega sõltuv mõistelise meele kogemise viisist. Seepärast ei ole võimalik öelda, et eripärased inimreaalsused eksisteeriksid objektiivselt iseenesest “seal väljas”.

Peale ühise inimliku ja kultuurilise reaalsuse kihistute on meil oma individuaalne mõisteline tõelus, mis vastab erinevate identiteedimudelite kristalliseerumisele varasemate kogemuste põhjal. Kui isikul on olnud problemaatilisi kogemusi, näiteks ei tundnud ta arenguperioodil armastust ja toetust, siis samastub ta loomulikult haavatava enesemääratlusega, mis tugevasti mõjutab tema tõeluse mõistelist kogemust.

Need isiklikud reaalsused, mille määravad haavatavad enesepeegeldused, ei ole seetõttu objektiivselt olemas iseenesest ja iseenesest, vaid neid kogetakse sellisena lähtudes varasemast jäljest meie individuaalses alusmeeles. Mõisteline reaalsus, mis rajaneb füüsilise reaalsuse abstraktsioonil, võib seetõttu viia meid taevalikust kogemusest sügavaima paranoiani — kõik on võimalik — vastavalt enesemääratluse tundele.

²²Budistlikus filosoofias ja psühholoogias on igal viiel meel vastav meelevõime, mida tiibeti keeles nimetatakse *dbang po'i gzugs chen*. *dBang-po* tähendab ‘võimet’, osutades meelte kogetavat meelerealaalust võimendavale mõjule.

²³Dharmakīrti töö *Pramāṇavedikārika* ja paljud India ja Tiibeti õpetlaste kommentaarid *pramāṇa* kohta.

Teine viis vaadelda subjekti-objekti omavahelist sõltuvussuhet on peenuse kontekstis. Kui subjektiivsed tajumis- ja tunnetusvahendid on jämedat liiki, on seda ka objekti kogemus, ja vastupidi; peenemaid tajumise ja tunnetusvahendeid kasutades saavutatakse juurdepääs peenematele ja enam seonduvatele objekti avaldumise tasemetele.

KEHA JA MEELE VASTASTIKUNE SÕLTUVUSSUHE

Keha ja meel on alati omavahel seotud ja vastastikku määravas suhtes — alates keha-meele jämedast tasandist, mis samal ajal kujutab endast äärmiselt dualistlikku eksistentsi vormi, üha peenema keha-meele tasandini, milles üha vähem väljendub eksistentsi dualistlik vorm.

Keha-meele vastastikuse suhte mudel jämedal tasandil

Üldise budistliku kirjanduse²⁴ järgi on “keha” jämedal tasandil viis füüsilist meelt oma kahe aspektiga: viis füüsilist meeleorganit²⁵ ja viis seonduvat energiavormi, mida nimetatakse meele-
võimeteks.²⁶ Meelevõimed öeldakse olevat ühenduses vastavate füüsiliste meeleorganitega, võimaldades viiel tundemeel²⁷ kogeda oma objekte.

Sõltuvalt füüsiliste meeleorganite spetsiifilisest struktuurist, ulatusest ja olukorrast, aga ka “jāmekehaga” füüsiliselt ühendatud viie meelevõime funktsioneerimisest, võivad tundemeel (“jāme meel”) tajuda oma objekte.

Füüsilistele meeleorganitele ja nende meelte kogemusele toetudes areneb meie mõisteline meel (“jāme meel”). Kui meil ei oleks kehalisi meeli, ei saaks ka mõisteline meel avalduda. Kui mõisteline meel ei avalduks, siis ei ilmneks ka meie normaalne

²⁴ *Mahāyāna ja hīnayāna* koolkondade *abhidharma* kirjandus.

²⁵ Tiibeti k *dbang-rtēn khog-pa*.

²⁶ Tiibeti k *dbang-po gzugs-chen* — ‘vormi’ meelevõimed.

²⁷ Tiibeti k *dbang-po'i nram-shes*.

negatiivsete ja positiivsete tunnete kogemus ega emotsioonid. S.o ilma füüsilise keha jämeda tasandita ei saaks ilmuda meele jäme tasand ega ka selle eripärased tõelused. Sel viisil on jäme füüsiline keha (meeled) ja jäme füüsiline meel (mõisteline meel) omavahel seotud ja vastastikku määravad.

Vastastikune suhe saab eriti selgeks suremisprotsessis, surma hetkel, mil “jäme keha” füüsiliste meeltega nõrgeneb; surma ajal kahanevad ka meelevõimed, kuni kaovad üldse. Selle tõttu “jäme meel”, tundemeeled, mõisteline meel, aga ka emotsioonid vähenevad, enne kui nad surmaprotsessi lõpus lakkavad funktsioneerimast.

Keha-meele vastastikuse suhte mudel peenel tasandil

Budistlikus meditatsioonitraditsioonis võime näha, et kuuenda meele alal võib areneda tajuvõime sarnaselt viie tundemeelega. On võimalik arendada energia-tunde-kehastust (“peenkeha”), mille abil kuues meel võib kogeda vormi-värvi, heli, lõhna, maitset ja energiakeha tundlikkust jämedast füüsilisest kehast sõltumatult. Selle “peenkeha” alusel on võimalik arendada nii peene vaimse tunnetuse kui ka intuiitiivse tunnetuse meelevõimeid. Sel viisil on “peen meel” ja “peen keha” samuti omavahel seotud.

Meie tavameeled on tugevasti piiratud ajas ja ruumis; kasutades aga “peent keha”, avanevad aja ja ruumi mõõde. Sõltuvalt “peene meele” avanemise astmest võime saavutada kogemuse ulatuse väljaspool tavalise ruumi ja aja piire.

Näiteks budistliku unenäojooga praktikas kasutame unenäoiseisundis loomulikult unenäokeha, mis on kõikide nägemise, kuulmise, haistmise, maitsmise ja puuetundlikkuse meelevõimete kehastus. Aine ei takista unenäokeha, mis tähendab, et see on “energiakeha” ehk “peenkeha”. Unenäokeha piiride avardamise tõttu ajas ja ruumis on vastaval unenäomeelel isenesest kõrgemad võimed, mis võivad meid viia tavalistest vaimsetest piiridest väljapoole. Seda juhul, kui meil õnnestub unenäoiseisundit valitseda. Sel põhjusel kasutatakse unenäoiseisundit vaimsetel eesmärkidel nii Tiibeti šamanistlikus traditsioonis kui ka budistlikus tantras, ja ma usun, et paljudes vanades traditsioonides kogu maailmas.

Seega piiritleb “peenkeha” “peent meelt”. Ka selles keha-meele mudelis võime näha, et keha aspekt ja meele aspekt on nii vastastikku sõltuvad kui ka vastastikku määravad.

Keha-meele vastastikuse sõltuvussuhte mudel väga peenel tasandil

Tantra kirjanduses leiame kirjeldusi väga peenest energeetilisest keha-meelest, mida nimetatakse *lungsem*.²⁸ *Lung*²⁹ osutab äärmiselt peenele keha aspektile ja *sem*³⁰ osutab samuti äärmiselt peenele meele aspektile lahutamatus *lungsem* ühtsuses. Keha-meele mudeli väga peenel tasandil on keha ja meel omavahel seotud sellise määrani, et isegi kui nad on eristatavad, on nad ühtsed.

*

Nagu ülal nähtub, on “jäme meel” ja “jäme keha” vastastikku seotud ja määravad; “peen keha” ja “peen meel” on vastastikku seotud ja määravad; samuti on omavahel seotud väga peen keha-meel.

Seega näib mulle, et evolutsiooni algusest peale sisemine universaalne meeleenergia kristalliseerub vormi aspektis, jättes meele alati kokku keha aspektiga ja keha alati kokku meele aspektiga. Keha aspekt loob raamistiku meele aspektile, nagu ülal on näidatud, põhiliselt ruumi ja aja piirangute mõisteis.

Meel, olles alati energia loomusega, “sünnitab” evolutsiooni eri tasemetel keha aspekti, mis on enese “vormi” kristalliseerumine erinevatel jämeduse astmetel vastavalt dualistlikule avaldumis- või arenguastmele (kumbapidi te seda näha soovite).

²⁸Tiibeti k *rlung-sems*.

²⁹Tiibeti k *rlung*.

³⁰Tiibeti k *sems*.

MATEERIA JA ENERGIA VASTASTIKUNE SÕLTUVUSSUHE

Lahus osakestefüüsika uurimustest Läänes leiame mateeria-energia vastastikuse suhte kirjelduse budistlikus kirjanduses³¹ juba 4. sajandil.

Nende tekstide kohaselt mateeria — *džunggur* (tiibeti k *'byung-gyur*) — nagu juba mainitud, “ilmub” energiast — *džungva* (*byung-ba, gyur* tähendab tiibeti keeles ‘ilmuma’).

Hilisemas *abhidharma* töös³² kirjeldatakse evolutsiooni algust elementaarenergiate³³ avaldumise mõisteis, mis oma peenimas energia “vormis” on lahutamatu seotud. Kui teine nelja peene elementaarenergia üksus kohtub ja sulandub, ilmub neli uut elementaarjõudu. Sealt edasi arenevad järjest jämedamad mateeriatasandid. Esimene nelja energia üksus eelneb vormile ja on väljaspool mateeriat. Sellest ilmub mateeria. Teine elementaarenergia üksus öeldakse olevat aine peene tasandi osa. Sellel alusel avaldub jäme mateeria — meie meelte objekt.

Mitmesugused India ja Tiibeti *abhidharma*-tekstid osutavad üldiselt mateeria ja energia vastastikusele suhtele energia püsiva küllastusena mateerias ja mateeria olematusele ilma energiata.

Tantra tekstides leiame, et universumi evolutsiooni elementaarne avanemine neljast inertse elemendi energiast, mis on aluseks kogu eksistentsile, viib meid energiast mateeria juurde. Elementaarenergia, mis on seotud maaga, on struktureeriv energia, veega on seotud harmoniseeriv energia, tulega küpsemisenergia, õhuga jätkuvuse, avarumise ja liikuvuse energia. Kõik elementaarjõud on aluseks võrdsele nii mateeria, kaasa arvatud meie füüsiline keha, kui ka meelele.

Seega, kas me kõneleme universumi evolutsioonist või meie individuaalsest loomisest, elementide avaldumised kirjeldavad tekimise protsessi. Teiselt poolt, samamoodi viib elementide ener-

³¹Vasubandhu autokommentaaris *Abhidharmakośakārikā*’le, I ptk, käsitletakse teiste teemade seas energia — *džungva* (tiibeti k *'byung-ba*) — ja mateeria — *džunggur* (tiibeti k *'byung-gyur*) suhet.

³²Panchen Sönam Dragpa (1478–1555), *Abhidharma*.

³³Maa-, vee-, tule- ja õhueleменти energiast.

giate sulgumise protsess meid ja universumit tagasi energia allika juurde.

Sellega seoses on üks väga huvitav tekst,³⁴ milles evolutsiooni kirjeldatakse samamoodi kui energia materialiseerumise protsessi:

Esimene arenguaste oli *künži* (*kun-gzhi*), kõige alus, millel on kolm omadust: pimedus, tihedus ja mittemidagisus. Teatud hetkel pinevus muutub nii pingsaks, et algab vibreerimine. Aja jooksul vibratsioon tugevneb ja sel hetkel ilmub heli. Heli muutub üha tugevamaks, kuni murravad välja valgus ja kiirgus. Valgusest sünnib kohalolek³⁵ ja ilmub eneseteadmine. Sel hetkel ühtsusloomus — nirvaana — ja kaksus — sansaara — lahknevad. Duaalsusest ilmub materia.³⁶

Budismi järgi näib, et meie tahked kehad ja kõik teised eksistentsi vormid lähtuvad põhienergiast, millest areneb ka meel. Olemine on võimalik üksnes tänu sellele pidevale energiaga küllastumisele kõikides oma paljudes vormides. Kuna universum on lahutamatu oma resonanceerivast energiaallikast, on materia ja energia samuti lahutamatult seotud ja selle tulemusena on vastastikku sõltuvad ka keha ja meel ning subjekt ja objekt.

KOKKUVÕTE

Budismi vaimne eesmärk on mõista ühtsuse või tühjuse loomust. Nāgārđžuna kasutas nelja vastandi tervikloomuse mõistmist olemise tühjuse-loomuse ja nähtumuse mitte-seesmise olemasolu tõestuseks.

Kui me aga vaatame oma tavaelu ja jätame kõrvale vaimsed eesmärgid, kogedes midagi problemaatilisena, näib see tulenevat sellest, et hoiame vaadet mõnest — kui mitte kõigest — neist vastu-

³⁴*Drag-po rang-byung rang-shar gyi rtsa-ba'i rgyud chen-po* Mandžu printsi (17. saj.) Kheng-ze chin-vang kollektsioonist, mis praegu asub Kopenhaagenis Taani Kuningliku raamatukogu Tiibeti kollektsioonis. Algtekst on *terma*, mille leidis Rig-'dzin rgod-kyi ldem-'phru cen 13. sajandil.

³⁵Tiibeti k *rig-pa*.

³⁶Universumi evolutsiooni kirjeldus selles üldises Tiibeti tekstis näib üsna lähedane mõnele tänapäeva evolutsiooniteooriatele.

oludest lahus ühtsuse vaatest: s.o raskused näivad tõusvat kogetud vastuolust tekkimise ja lakkamise, lõpliku ja lõpmatu, asukoha ja asukohatu, osa ja terviku vahel.

Vastuolud ja ühtsus on kohal kogu aeg. Lõpliku, asukoha ja osa pinnanähtused on ühised kõigele, mis eksisteerib. Väljaspool seda valitseb lõpmatus, asukohatus ja terviklikkus. See on pidev vool, ühtsus pinna taga, mis teeb olemise võimalikuks, ilma milleta see iseenesest katkeks.

Samuti, põhiliselt sügav enesesäilitusinstinkt, soov püsima jääda, mis on nii iseloomulik kõikidele olemisliikidele (mitte üksnes inimestele), katkeb ja on sügavalt häiritud üksnes vastandite vastuolulist külge kogedes. Ühendus jätkuvuse kogemuse allvooluga toetab ja hoiab alal sügavat kehvustunnet, mis loomulikult tugevdab indiviidi.

Nende vastandite-ühtsuste tervikloomuse mõistmise rakendamine või pigem, kui me suudaksime nende kogemust kehastada, vähendaks paljusid meie elu probleeme ja avaldaks positiivset mõju harmoonia ja mõistmise seisukohalt ning see võiks meid kanda kaugemale üle meie praegusest olukorrast nii individuaalses, kultuurivahetuse ja rahvusvaheliste suhete tähenduses kui ka ühenduses loodusega.

Et näha vastandeid ja nende ühtsust tervikuna ning ületada nendega seotud probleeme, näib sobivat tõeluse *tendrel*-loomuse mõistmine kolme ühtsuse kaudu: keha-meel, subjekt-objekt ja energia-mateeria.

Kogedes reaalsust keha olukorra (füüsiliste meelte) alusel, loob keha meelele raamistiku. Nende kahe vastastikku sõltuva aspekti, keha ja meele koostoime süvendamine rahustab meelt ja meie tõelusekogemus muutub loomulikumaks. Süvendades keha-meele peenust, on võimalik taas ühendust leida paljude meie erinevate latentsete võimetega, lähenedes tõelusele "ühtsuse" teel ja seeläbi taasühineda jätkuvuse allvooluga.

Energia on alati aluseks ja küllastab ainet; mateeriat käsitledes tähendab see ühendust energiaga mateeria loomusest väljaspool. Kui me kogeme aine energiat, ei ole aine enam lokaliseeritud ega isoleeritud. Puudutades aine põhiloomust, selle energeetilist alust, leiame, et üksiknähtuste funktsionaalne terviklikkus ei ole enam

eraldiseisev, vaid on omavahel seotud, põhimiselt ühtne ja asukohatu.

Kui kontseptuaalne meel (subjekt) abstraheerib ja kristalliseerib tõelust (objekti), ei suuda see luua olemise jätkuvuse protsessi, s.o samastumine ükskõik millise mõisteliselt fikseeritud olemis- hetkega kapseldab subjekti ja tekitab hirmu selle lõpliku loomuse ees. Vähem mõistelise meelega avaneb meile olemise vool selle loomulikus ja lõputus loomuses.

TARAB TULKU on sündinud 1935. a Lhasas 14. dalai-laama põhiõpetaja ja Tiibeti viimase regendi Taktra Rinpotše perekonnas, teda peetakse tiibeti laama Tarabi 11. taaskehastuseks. Tarab Tulku sai hariduse Tiibetis Drepungi klooster-ülikoolis, kus ta 1959. a saavutas kõrgeima kraadi — *Geše Lharampa* — budistlikus filosoofias, psühholoogias jt ainetes. 1960. aastatel tuli ta Taani ja Kreeka printsi Peteri ning Kopenhaageni Ülikooli ja Kuningliku Raamatukogu juhtivate isikute kutsel Taani, kus töötas Kopenhaageni Ülikooli tibetoloogia õppejõu ja Kuningliku Raamatukogu teadustöötajana üle 20 aasta. Tiibeti budismi kogemustest ja teadmistest lähtudes on Tarab Tulku tänapäeva tarvis välja töötanud algupärasel tiibeti filosoofial ja psühholoogial põhineva personaalse ja transpersonaalse psühholoogia ja psühhoteraapia. Ta on esinenud paljudel rahvusvahelistel filosoofia-, psühholoogia- ja tibetoloogialastel konverentsidel Euroopas ja USAs, tema artiklid on ilmunud mitmetes erialajakirjades; ta on rajanud Tarab-instituudid Pariisis, Münchenis, Brüsselis, Helsingis, Stockholmis, Kopenhaagenis, Budapestis, Viinis ja Dera Dunis Indias. Tartu Ülikoolis on Tarab Tulku loenguid pidanud alates 1993. aastast. 2002. aastal alustas koostööd Tarab-Instituudiga tööd Tibetoloogia Instituut Tartus, kus Tarab Tulku loeb budistliku filosoofia ja psühholoogia kursust.

ÜHTSUS KAHESUSES

Teooria, tähendus ja rakendus isiksuse arengus ja psühhoteraapias

Lene Handberg

Tõlkinud Maret Kark

SISSEJUHATUS

Süsteem *ühtsus kahesuses*, mis põhineb iidsetel teadmused, mida Tarab Tulku Rinpotše on edasi arendanud sustrate ja tantrate üldise teadmise varal, lähtub osalt Tiibeti enda ning osalt India akadeemilisest kultuurist. India akadeemilise traditsiooni juuri usutakse tagasi ulatuvat 5000 aasta tagusesse iidsetesse Induse oru kultuuri: India vanade kultuuride sulatusanum näib sisaldavat ka omaaegsete Lääne kultuuride arusaamade ja teadmiste jälgi.¹

Tarab Tulku Rinpotše ühtsus-kahesuses-süsteemi loomise peamine huvi ja põhjus on ühelt poolt iidse teadmise alalhoidmine kujul, mis oleks arusaadav tänapäeva inimestele hoolimata religiooni

Ettekanne konverentsil “Ühtsus kahesuses/Tendrel” 10.–13. X 2002 Münchenis. Käsitlus toetub paljudele Tarab Tulkuga aastate jooksul peetud diskussioonidele.

Tõlgitud käsikirjast “Unity in duality: Introduction to theory and implications in regard to personal development & psychotherapeutic application”.

¹Tarab Tulku Rinpoche, *Einheit in der Dualität / Unity in Duality: Einführung anhand einer Darlegung von Tendrel / Introduction through an exposition of Tendrel*. München: Privatinstitut Tarab Ladrang e.V., 2000, lk 4/26.

ja kultuuri erinevusest, ning teiselt poolt Tiibeti pärimuses säilinud tuumteadmiste võimalikult ulatuslik kasutamine. Seepärast esitab Rinpotše põhiaspektid, mida ta peab tänapäeva moodsa kultuuri inimeste igapäevaelu jaoks kõige kasulikumaks.

Ühtsus-kahesuses-vaade ja -süsteem hõlmab nii filosoofiat, epistemoloogiat, meeleteadust, isiksuse arengut kui ka vaimset teostust. Ent Tarab Tulku ja mina oleme leidnud, et need arusaamad ja teadmine on väga kasulikud ka psühhoterapeutilises rakenduses isiksust arendava psühhoteraapia kujul.

Lühidalt, ühtsus-kahesuses-arengusüsteemi põhirõhk, kas kõneleme isiksuse arengust või psühhoteraapiast, on subjekti-objekti vastastikuse suhte mõistmisel ja rakendamisel igapäevaelus ning sel alusel meie sünnipärase keha-meele ja energia-mateeria võimete kasutamisel selleks, et muuta iseennast ja võimaldada muutuda oma reaalsusekogemusel, rikastades meie elu koos enese ja teistega, võimaldades ühtlasi taastada loomulikku austust looduse vastu ning kooskõla loodusega, mille kui terviku osa me nii või teisiti oleme.

KOLME VASTASTIKKU SÕLTUVA PAARI, ÜHTSUS-KAHESUSES-PARADIGMA ESITUS

Enne kui asuda käsitlema ühtsus-kahesuses-vaate ja -süsteemi paljusid aspekte, püüan anda ülevaate kolmest omavahel läbipõimunud paarist — subjekt-objekt, keha-meel ja aine-energia, mis moodustavad paradigma, mida Tarab Tulku püüab oma süsteemiga avada.

Budistliku filosoofia/meeleteaduse seisukohast on esimeseks reaalsuse uuringuks subjekti-objekti vastastikune suhe. Mõistmine, et see, mida me kogeme objektina, ei eksisteeri sellisena sõltumatult kogevast subjektist, viib vajadusele uurida subjekti taju ja tunnetuslike võimete iseloomu. See omakorda tähendab keha ja meele jälgimist nende vastastikusel seoses, et mõista meie kogemust mõjutavaid tingimusi. Edasine uuring viib aga keha ja meele aluse juurde, mida väljendab termin *energia*. Loomuliku järeldusena jõudsid budistlikud õpetlased energia ja aine omava-

helise suhte uurimiseni, et sügavuti mõista keha ja meele, aga ka subjekti-objekti omavahelist suhet.²

Lühike subjekti-objekti, keha-meele ja aine-energia läbipõimunud suhte esitus

Mõistes, et subjekti tajutunnetus ei saa meid viia väljapoole selle kasutatavate vahendite võimeid,³ pole budismis kunagi objekti analüüsi ette võetud iseseisva ülesandena. See tähendab, et objekti kogemusel on alati olnud tagasiside subjektipoolusega ning selleks, et mõista objekti kogemise tingimusi, on uuritud ja arvesse võetud tunnetuseks kasutatavat erivahendit (taju funktsiooni).

Sellise uurimise käigus on kõik budistlikud koolkonnad leidnud, et objekt ei eksisteeri iseenesest “seal väljas”, nagu meie seda kogeme, vaid subjektil on alati määrav mõju kogetavale reaalsusele; nad on jõudnud järeldusele, et tegelikult me peame objektiks objekti-kogemust.⁴

²Nende kolme omavahel põimunud suhte esitus pärineb Tarab Tulku Rinpotšelt. Rinpotšel on õnnestunud esitada neid sellisel enesestmõistetaval moel, et võiks arvata, nagu oleksid need alati olnud selged igapäevaelu, kes tunneb budistlikku filosoofiat/meeteadust ning teostust. Tegelikult on Tarab Tulku Rinpotše esitus ainulaadne.

³Sellist arusaama võime leida ka tänapäeva Lääne moodsas füüsikas; iseäranis võiks siin viidata Taani füüsikule Niels Bohrile (vt Tor Nørretranders, *Det Udelelige*. Gyldental, 1998, lk 224; vrd ka Werner Heisenbergi “määramatuse printsiip” (samas, lk 92–96)).

⁴Candrakīrti (u 650), üks kõige tähtsamaid *mādhyamika* filosoofe Nāgārjuna järel (u 150–250), arutledes reaalsuse üle oma teoses *Phong-po lnga'i rab-tu 'byed-pa* (*bsTan-'gyur*, Pekingi väljaanne, 99. kd, nr 5267, lk 273, B6–305, B5), sõnastas oma vaate järgmiselt: “Te ei saa öelda, et objekt on lahus subjektist, ja te ei saa öelda, et subjekt on lahus objektist, ning te ei saa öelda, et subjekt ja objekt on samad.”

Tarab Tulku Rinpotše kommenteerib: “See, et subjekti-objekti omavahelises suhtes subjektipoolus ja objektipoolus on vastastikku sõltuvad, ei tähenda, et subjekt määrab objekti, ilma et objekt samuti määraks subjekti: kui kristall (subjekt) asetatakse kollasele riidele (objekt), võtab kristall teise värvuse ning värvus ja kristall üheskoos tingivad “kollase kristalli” ilmumise. Kristall ei loo kollast ega kollane kristalli. Subjekt ja objekt ajas antud situatsioonis on omavahelises suhtes sel määral, et

Subjektil on võimatu minna oma erilisest objektikogemusest väljapoole. See tähendab, et mõistelise meele objekt esindab mõistelist tõelust; tundemeelte objekt meelelist tõelust jne.

Subjekti erilise rolli tunnetamine meie tõeluse kogemuses on viinud subjekti koostisosade — keha-meele — uurimiseni; selles epistemoloogilises raamis “keha” seostub viie füüsilise meelega,⁵ mis koos oma vastavate objektidega on kuuenda meele⁶ normaalse vaimse töö aluseks.

kui ei ole subjekti (kogejat), ei oleks ka objekti (see, mida me peame objektiks, ei oleks seal), ning kui ei ole objekti, ei oleks ühtegi subjekti. Näiteks, (asi) objekt, mida kogeb mõistus, ei eksisteeri ilma kogeva mõistelise meeleta. Kui puudub tunnetav mõisteline meel — (asja) mõisteline objekt kaob. Kui puudub (asja) mõisteline objekt, kaob ka mõisteline meel. Et sellest aru saada, peame olema tuttavad arusaamaga, et budismi seisukohalt miski ei eksisteeri kauem kui väga lühikese aja hetke, olgu see meel või meele objekt. Seega eriline mõisteline meel, mis tekib ja kaob samal hetkel, ning selle mõisteline objekt ilmub ja kaob üheaegselt.

Ent see ei tähenda, et mõisteline meel või mõisteline reaalsus oleks illusioon, sest mõlemal mõistelise subjekti-objekti poolusel on oma määratlused. Subjekti pooluse aluseks on meele loomus ning objekti pooluse aluseks on meeleline reaalsus. Seega, isegi kui subjekt ja objekt ilmuvad ühes hetkes, on nii meelel kui selle objektil tõeluse staatus — see on meie tõelus.” Tarab Tulku Rinpoche, “*Tendrel*” *Science of Mind and Phenomena*, I (tiibeti k-s *Nang-don rig-pa’i gzhung-las byung-ba’i sems-kyi tshan-rig rten-’brel snang-ba’i gzi-byin*), lk 53. Teos on ilmunud Indias Dharamsalas, käsikiri Taani Tarab-Instituudis Hörsholmis.

⁵Viis füüsilist meelt (koos oma vastavate meelevõimetega) moodustavad eelkõige kehameele, mida me leiame kõikjal kehas ning mis öeldakse olevat nagu anum teistele meeltele — nägemis-, kuulmis-, maitsmis- ja haistmismeelele. Viie meele abil võib suhelda ka peenemal kehastumise tasandil, näiteks meie unenäo kehastuses. Vt Tsongkhapa Lobzang Drakpa, *Tsongkhapa’s Six Yogas of Naropa*. Ithaca, New York: Snow Lion Publication, 1996.

⁶Tiibeti k *yid kyi rnam shes*, sanskriti k *manovijñāna*. Vasubandhu (u 400–480), *Abhidharmakośabhāṣyam* (Berkeley, California: Asian Humanities Press, 1988), I kd, I ptk, v 14a-b, lk 72.

Juba varajastes *pramāna* tekstides⁷ tehti olulise eristusena vahet tundemeelte ja mõistelise meelega vahel. Epistemoloogilise analüüsi kohaselt peetakse mõistelist meelt kõige enam väljendunuks erinevate meeleliikide seas. Keele vahendusel abstrahereerub see meelterealaalusest. Sel pinnal on mõistelisel meele võime esile tuua terviku teatavaid aspekte, luues mõistelise terviku kogemuse, võimaldades võrrelda ja analüüsida. Selles võimes leiame inimese vaimse üleoleku juured loomadest, ent samas mõistelise meelega domineerimises, mida me nüüdiskultuuris tihti kohtame, võime meie arvates leida paljude oma vaimsete probleemide põhilised juured — probleemid, mida selle tajutunnetusvahendi isoleeritud kasutus on tekitanud ja kujundanud.

Meelega peenimaid intuiitivseid tasandeid tantra kirjanduse põhjal ning joogide kogemusi⁸ nähakse toetuvat nn peentele meelele ja peenele meelekehale.⁹ Need ebatavalised filosoofid ja keha-meelega uurijad¹⁰ leidsid, et igas kehas on põhiline meele-märkuse loomus — iga elav keha on teadvusloomuse kehas. Füüsilisel kehal on aineloomus ja teadvusloomus, viimane on seotud energiaga. Isegi taimi nähti omavat elavat energiat/teadvust, mida võib võrdsustada inimmeele mõne rudimentaarsema tasandiga.¹¹ Jätkates süvauuringuid väidetakse budistlikus filosoofias,¹² et isegi anorgaaniline materia koosneb nii ainest (kehas)

⁷Dignāga (480–540), *Comprising the Meaning of all Pramāna Texts* (tiibeti k *Tshad ma kun btus*, sanskriti k-s *Pramāṇasamuccaya*), *bsTan-'gyur*, Pekingi väljaanne, nr 5700.

⁸Herbert V. Guenther, *The Life and Teachings of Naropa*. Oxford University Press, 1963; Tsongkhapa Lobsang Drakpa, *Tsongkhapa's Six Yogas of Naropa*. Ithaca, New York: Snow Lion Publication, 1996.

⁹Tarab Tulku Rinpotše seisukoht "*Tendrel*" *Science of Mind and Phenomena*, I, lk 51.

¹⁰Nagu Butön Rintšen (1290–1364), Satšen Künga Gjältsen (Sakya Pandita) (1182–1251) ning Dže Tsongkhapa (1357–1419) — *gelukpa* koolkonna rajaja, kuhu kuulub Tema Pühadus dalai-laama.

¹¹Tarab Tulku Rinpoche, "*Tendrel*" *Science of Mind and Phenomena*, II, lk 43.

¹²Vasubandhu (u 400–480) *Abhidharmakośabhāṣyam* (I kd, I ptk, v. 12a-b, lk 68) suhestab siin energia (tiibeti k *'byung ba*) peene ainega (*'byung gyur*).

kui ka energiast (meelest), viimane on oma ainelise eksistentsi tegelik alus.

Vaibhāṣika filosoofias jälgitakse ainet väikseimate lõplike aineosakesteni, mil ei ole enam aineloumus, vaid mida nähakse ühtlasi energiana. *Yogācāra* filosoofias jälgitakse nii ainet kui meelt tagasi *bag tšag* ini¹³ — peente energijälgedeni, mis on määravad faktorid kehameele arengu eri tasanditel, kui ka subjekti-objekti üheskoos avaldumisele; ja isegi kaugemale varjatud energijäljani, mis on eksistentsi kui sellise aluseks.

Ühtsus-kahesuses-vaatekohast on nii orgaanilisel ainel, anorgaanilisel ainel kui ka universumil teadvuse-laadne energia, mis on omane kogu eksistentsile selle mitmekesisuse arenevas protsessis, avaldudes üha erinevamate kohastunud liikides. Seda põhimist universaalset teadvuse-energiat nähakse küllastavat ainet kõikides eri- ja alaliikides. Ilma selle energiaprintsipi mateeriat ei eksisteeriks. Ilma pideva pulseerimiseta energiast aineks ja lahustumiseta/sulamiseta ainst energiaks ei jätkaks miski eksisteerimist ja miski poleks suuteline muutuma ega arenema.¹⁴

Aine ja energia vastastikune suhe näib sel moel olevat võti keha-meele omavahelise suhte avamiseks, mis omakorda on vajalik eeltingimus subjekti-objekti omavahelise suhte mõistmiseks. Nende vastastikusest suhtest on nii suutrate kui ka tantrate meetodil tehtud palju uurimusi meditatsioonipraktikas tajuvahendite teravdamise abil, mis võimaldavad juurdepääsu keha-meele ja tõeluse kogemuse erinevatele tasanditele.

Ühtsus-kahesuses-vaate rakendamisega isiksuse arengus ja psühhoteraapias on üksnes subjekti-objekti vastastikusest suhtest lähtudes võimalik muuta meie tõelusekogemust — subjekti kogemisi viisi muutes. Käsitledes keha ja meele vastastikust suhet eri tasanditel erinevate meetoditega, võime neid muutusi subjekti

¹³Tiibeti k *bag chags*, sanskriti keeles *vāsanā*, eesti k *settejäljed*. Settejälgi on palju eri liike ja tasandeid. Meie individuaalsel tasandil võib neid olla kolme liiki kas mõistelise, tundemeele või kujundimeele põhisel. Tarab Tulku sõnul võib rääkida ka algsest ja universaalsest *bag-chags*-tasandist, mis on individuaalse eksistentsi aluseks, ning kõikvõimalikest kollektiivsetest *bag chags*-tasanditest. Tarab Tulku Rinpoche, "Tendrel" *Science of Mind and Phenomena*, II, lk 35.

¹⁴Tarab Tulku Rinpoche, "Tendrel" *Science of Mind and Phenomena*, I, lk 47.

reaalsuse kogemuses edasi arendada. Selle teostamiseks on vajalik teravdada tundemeeli ja vahetut meelte kogemust, kust on võimalik edasi minna varjatud energia juurde, mis omakorda võib olla vahend problemaatiliste enesemääratluste muutmiseks, mis muidu valitseksid meie elu.

Jälgides veelgi sügavamat keha-meele omavahelist suhet, võib samal ajal läheneda subjekti-objekti kui ka energia-aine vastastikuse suhte ühtsusele, hõlmates nõnda nn vaimset mõõdet. Vaimse arengu käigus jõuab vilunud vaatleja üha peenemate keha-meele ühtsusteni. Et antud keha seab raamid erilise aja ja ruumi piires, avardab peenem kehastus loomulikult aja ja ruumi piire, andes meelega võimaluse uut mõõdet hinnata.

ÜHTSUS-KAHESUSES-PSÜHHOLOGIA ISIKUSE ARENGUS JA PSÜHHOTERAAPIAS

Mõistelise meele analüüs ja mõistelise reaalsuse domineerimise kaastähendusi ühtsus-kahesuses-vaatekohalt

Enne kui selgitada ühtsus-kahesuses-vaate rakendust, lubage mul esitada mõned mõistelise meele ja reaalsuse eriaspektid, et juhtida tähelepanu nende spetsiifilistele kaastähendustele meie tõeluses. Et kontseptuaalne meel ja reaalsus on meie tänapäeva maailmas peamine dominant ja tõe kriteerium igapäevaelus, on mõistelisel meelel/reaalsusel tohutu mõju meie inimtõeluse kogemise viisile.

Dignāga (480–540), kes esimesena koostas ja süstematiseeris budistliku loogika, heitis kõrvale valitseva teooria üksiknähtuse ja üldise nähtuse seosest.

Dignāga ajastul olid filosoofid arvamisel, et üksiknähtusel endal on sisemine üldine loomus. Tolle aja India filosoofid väitsid, et kaasnev üldine iseloom võimaldas, kõigepealt esitletud kui üks sellest liigist, tunda ära teist sama liiki üksiknähtust. Näiteks selle vaate kohaselt peaks "koeral" olema sisemine üldine iseloom, mis võimaldab "koerana" ära tunda teist "koera".

Ent Dignāga ei nõustunud sellega ja esitas oma põhitöös¹⁵ vastupidise seisukoha. Tema vaatekoha järgi kuulub “eriloomus” meeltereaalsuse valda ning “üldine loomus” üksnes mõistelise reaalsuse valda. Dignāga juhatas sisse oma nähtumuse üldise iseloomu teooria, mis seisneb mittejaatavas kahekordses eituses *dogpa* (tiibeti k *ldog pa*), *nivr̥tti* (sanskriti k), mis on mõistelise meele objektipooluse töövahend.

India filosoof Dharmakīrti (600–660) selgitas Dignāga *pramāna* tööd ulatuslikult omaenda *pramāna* teoses,¹⁶ sealhulgas Dignāga *nivr̥ttil/dog pa* avastust, öeldes sissejuhatuses, et ta ei ootagi, et keegi mõistaks ja hindaks Dignāga teooria tähtsust, aga ta ise näeb Dignāga ideed kui üht kõige silmapaistvamat epistemoloogilist avastust, mis kunagi on tehtud. Allpool toon ma välja need Dignāga teooria aspektid (Dharmakīrti esituse kaudu), mil on otsene seos ühtsus-kahesuses-enesearengu ja psühhoterapeutilise rakendusega.

Dignāga ja Dharmakīrti järgi ei tunnetata mõisteline meel meeltereaalsust vahetult. Mõisteline meel võib tunnetada üksnes kaudselt objektipooluse vahendi abil, luues mittejaatava kahekordse eituse *nivr̥ttil/dogpa*, otseses tõlkes ‘teise välistamine’:

“*Nivr̥ttil/dogpa* on budistliku epistemoloogia eraldusmärk, sest üksnes budistid väidavad, et keelel, teadmisel ja reaalsusel ei ole otsest suhet, s.o sõna tähendus [---] või mõistelise tunnetuse sisu ei ole üksnes “väljas asuva” reaalsuse peegeldus, mis iseene vael avab end tunnetajale, vaid üksnes loogiline konstruktsioon [---] väljendamatu reaalsusega kaudses suhtes välistamise või eristamise kaudu.

Budistide jaoks on suhe loogika, mille pärusmaa on üldine, ning tegelike üksikasjade maailma vahel võimalik üksnes *apoha* kaudu.”¹⁷

¹⁵Dignāga, *Comprising the Meaning of all Pramāna Texts* (tiibeti k *Tshad ma kun btus*, sanskriti k *Pramāṇasamuccaya*), *bsTan-'gyur*, Pekingi väljaanne, nr 5700.

¹⁶Dharmakīrti, *Pramāṇavarttikam*, *bsTan-'gyur*, Pekingi väljaanne, nr 5717 (a).

¹⁷Leonard Zwilling, *Dharmakīrti on Apoha: The Ontological, Epistemological and Semantics of Negation in the Svārthānumānapariccheda of the Pramāṇavarttikam*. Ann Arbor, Michigan: UMI Dissertation Services, 1976, lk 52.

Nivr̥tti/dogpa on mittejaatava kahekordse eituse objekti loomine. Näiteks “koera” *nivr̥tti/dogpa* on kõikide mittekoerte eitus, s.t kõnealune koer tuuakse mõisteliselt esile *nivr̥tti/dogpa*, mittesarnaste eristuvuse kaudu: “mitte olles mitte-koer” ehk “mitte olles mitte-musta-valge-laiguline-pika-sabaga-koer”. Mida nimetatakse, on mõistelise taustaobjekti määratlus, mittesarnaste eitus ning see, mida on ära segatud/eksikombel peetud materiaalse objekti meeleliseks kogemuseks.

Mõistelise kõik-muu-kui eraldamise, selle objekti väljavalimise ja isoleerimise tagajärjel paistab see kui iseenesest väljaspool asuv sõltumatu nähtus: kui me näiteks tajume mõisteliselt oma “kätt”, valime selle mõisteliselt ümbritsevast välja ja isoleerime, nagu oleks see sõltumatu nähtus — sest mõisteliselt me välistame kõik muu peale “käte”.

Me ei tohi alahinnata selle kontseptuaalse võime tähtsust oma mõtlemisviisi, arutluse, ülevaate saamise jne otstarbel. Kuid me peaksime ühtlasi tunnetama mõistelise võime probleemset, sest mõistelisel meelel ei ole võimalik tajuda kogu toimeala dünaamikat, mille loomulikuks osaks nähtus on. Mõisteline reaalsus ei tohiks seetõttu seista üksinda, vaid vajalik on teiste tajuvahendite abi, et anda terviklikumat pilti kõnealusest nähtusest.

Mõistelise meele kogemisviisi kõige muu efektiivse eraldamise mõttes kehtib samavõrra nii väikseima osakese, päikesesüsteemi kui ükskõik mille uurimise kohta vahepeal. Tarab Tulku Rinpotše seisukohalt viib otsustav lõhe mõistelise tunnetuse ja kõige muu vahel meie kogemuse äärmiselt dualistlikule reaalsuse tasandile.

Teine tähtis mõistuse omadus on selle loomulik üldistusvõime. Mõistelise meele loodud taustobjekti põhjal omistatakse *nivr̥tti/dogpa*, nimetus. Mõistelise taustobjekti-pooluse vahendi loomise ja nimetamisega kaasneb meeleobjekti üldistamine. Tsongkhapa¹⁸ õpilane Gjältsab Dharma Rintšen:

“*IDog pa ni ldog pa chig rkyang spyi dang log pa zhes pa ni ldog pa gnyis tshogs bye brag go*”.¹⁹

¹⁸Tsongkhapa (1357–1419), üks kuulsamaid Tiibeti õpetlasi ja *gelukpa* koolkonna rajaja.

¹⁹Gjältsab Dharma Rintšen (tiibeti *k rGyal tshab Dharma Rin chen*), *rNam bshad thar lam gsal byed*. Tashi Lhunpo väljaanne, 6. kd (*Cha*), foolio 54.

Tarab Tulku tõlgenduse²⁰ järgi tähendab see:

“*Dogpa*²¹ on ainus, s.o üldise [ala], ja *logpa*²² on palju(suse) eristus, s.o üksikasjade [ala].”²³

Kuidas mõistus tuleb toime kõnealuse nähtumuse individuaalsete iseärasuste varjamisega, et luua üldine nimikujund, selgitab Kamalašīla *Tattvasangraha pañjikas*.²⁴

“Mõisteline [nimi]-kujund [---] omistatakse arvuliselt erinevatele üksiknähtustele kui nende ühine iseloomustus”, “mõisteline tunnetus varjab nende asjade individuaalsed loomused, omistades neile ühtsuse, mis on mõistuse omalooming. Sellise ühtsuse omistamise tagajärjel nähakse üksikuid sarnasena”.²⁵

Üksnes eraldamis- ja üldistamisprotsessis tajub mõisteline meel eraldiseisvat mõistelist objekti.

Mõistelisest meelest kui väärtust omistavast tegurist kõneldes võib lugejale jääda mulje, et budistlik filosoofia/meeteadus on seisukohal, et subjekt on inimese tõeluskogemuse määrav tegur. Kuid see ei ole päris nii. *Mādhyamika* filosoofia/meeteaduse seisukohalt, mis on budismi akadeemilise traditsiooni kroonijuveel, on subjekt ja objekt igas antud situatsioonis omavahel sõltuvuses kui lahutamatu ühtsus (vt märkus 4).

Need kaks loomust, mis on omased mõistelisele meelele, abstraherumine meelte alalt (samas endiselt sellele osutades), ning üldistusvõime, on meie meele kõige revolutsioonilisemad võimed, mis võimaldavad vahet teha eripärase inimreaalsuse ja loomareaaalsuse vahel. Abstraktsiooni- ja üldistusvõime tõstavad inimmeele välja muidu tugevast meeltereaaalsuse kütkest ning sillutavad teed võrdlusele, arutlusele ja analüüsile ning seega mõtlemisele ja

²⁰Tarab Tulku Rinpoche, “*Tendrel*” *Science of Mind and Phenomena*, II, lk 10.

²¹*Dogpa* (tiibeti k *ldog pa*) on teistsuguste mõisteline eraldamine.

²²*Logpa* (tiibeti k *log pa*) on loomulik kaasasündinud sama- ja teistsuguste eristamine (meeltereaaalsuses).

²³Kõik Tiibeti õpetlased aegade jooksul on teadnud selle lause suurt tähtsust, seetõttu on selle tähendust ajaloo vältel palju tõlgendatud.

²⁴Leonard Zwilling, lk 62; Dharmakīrti, *Pramāṇavarttikakārikā*, I kd, lk 390. 15–18.

²⁵Dharmakīrti, *Pramāṇavarttikakārikā*, I kd, lk 68–70. Leonard Zwilling, lk 67.

mõtisklusele kui ka meie erilisele inimlikule suhtlemisviisile keele baasil.

Mõistelise meele eraldamis-, valiku- ja isoleerimisvõimel on ainult positiivne mõju, kuni säilib loomulik tasakaal reaalsuse erinevate tunnetusviiside vahel. Ent kui tõeluskogemuses hakkab domineerima mõisteline meel oma eripärase mõistelise reaalsusega, tekivad probleemid, sest ülemvõimu saavutades jätvavad mõisteline meel ja reaalsus vahetule kogemusele vaevu ruumi.

Abstraktsioon ja üldistus ei määra mitte üksnes meie suhet välise maailmaga, vaid ka meie suhet iseendaga. Tänapäeva maailmakultuuris avalduv võõrdumise efekt enese ja teiste vahel muutub mõistelise meele kasvava domineerimisega üha tuntavamaks. Näiteks kogevad paljud nüüdiskultuuri inimesed võõrdumist kõigest, kaasa arvatud iseendast, mille tagajärjeks on sageli üksilduse- ja tühjusekogemus ning mis halvimal juhul viib enesetapuni. Võimalikud on mitmesugused kõrvalnähtud; mõnda neist käsitlet allpool.

Mõistelisel meelel on veel üks iseloomulik võime, mida ma siinses kontekstis sooviksin rõhutada, sest sellel on suur tähtsus mõistelise meele toimimisviisi seisukohalt, ning ühtlasi avab see teatavad perspektiivid isiksuse arengus ja psühhoteraapias, mida me ühtsus-kahesuses-lähenedes kasutame. See on mõistelise meele võime luua *terviklikku kujundit* selle abil, mida nimetatakse.

Nüüdseks peaks olema selge, et budistliku filosoofia/meele-teaduse järgi võib mõisteline meel kogeda üksnes *nivṛtti/dogpa* taustprotsessi kaudu. Tuginedes sellele, mida sellise protsessi käigus nimetatakse, omandab mõisteline meel loomulikult nähtuse/situatsiooni terviku kogemuse, sõltumata sellest, kui palju nähtuse/situatsiooni aspekte mõistuslikult adresseeritakse — kas tuhat (näiteks “tõeliselt hea ja põhjaliku” teadlase poolt teaduslikus kontekstis) või mõned üksikud (mis on tavaline sihivõime manipuleerivale poliitikule või reklaamitööstusele).

Ilma mõistuse võimeta luua terviku kujundit ei saaks me võrrelda, analüüsida, ära tunda ega isegi teada või teadmist teeselda. Ent seoses ülalmainitud punktiga on eriti tähtis mitte jätta kahe silma vahele, et sellise mõistelise võime funktsioneerimise eeldused ja tingimused tähendavad, *et see, mida ei nimetata* teatava nähtusena, ei saa mõistelise reaalsuse osaks ning ei ole seetõttu mõistelise meelega tajutav. Selle asjaolu üle tasub mõelda genee-

tilise manipulatsiooni taustal ja muudel sellistel puhkudel, kui inimene sügavuti sekkub loomulikku korda. Võib olla palju "asju", mida me praegu ei oska arvestada, sest me ei tunneta neid lihtsalt seetõttu, et need "asjad" ei ole veel meie mõistelise reaalsuse osaks saanud, me ei ole neid veel eristanud ega nimetanud.

Mõistelise meele võimete neljas aspekt, mis järeldeb loomulikult kolmest ülalmainitust, on see, et mõisteline meel suudab kogeda üksnes oma ala, mõistelist reaalsust, ja ei midagi muud. See tähendab, et kontseptuaalsel meel ei ole võimet eristada mõistelise ja meelelise reaalsuse vahel, sest meelterealsus ei paikne selle kogemusväljas.

Tarab Tulku Rinpotše:

"Mõisteline meel ei suuda vahet teha maja kui tegeliku objekti ja *nivrtil/dogpa* vahel, mida see enesestmõistetavalt peab majaks. Et mõisteline meel suudab tajuda oma objekti üksnes *nivrtil/dogpa* kaudu ning tal ei ole meelelise tõeluse otsese tajumise võimet, peab see mõistelist sõnakujundit iseenesest, nimetamata ülejäänud eraldamise kaudu, tegelikuks objektiks."²⁶

Teisisõnu, et meelterealsuse kaudne kogemine on ainus viis, kuidas mõisteline meel suudab tajuda/kogeda, eeldab mõistus iseenesest, et tema tunnetatav reaalsus on tõene. Seega segame sageli ära mõistelise reaalsuse ja meelterealsuse, öeldes: "ma nägin seda oma silmaga" (mida tuleb mõista kui "... seepärast on see tõsi"), kui vahetu meelte kogemuse asemel toetume emotsionaalselt mõjutatud mõistelisele kirjeldusele ja mõisteliselt loodud kujunditele.

Kui mõisteline meel on meie tunnetuses ülekaalus, võib mõisteline võime (abstraktsioonile ja üldistusele toetudes) omandada erilise toime meie reaalsusele, näiteks kui oleme tarbetult avatud reklaamitööstuse manipulatsioonidele, võimaldades sellele ja mis tahes muule manipulatsioonivormile liialt kerge ligipääsu ning liialt suure võimu.

Mõeldes, et me kasutame tundemeeli, ehkki tegelikkuses lähtume kirjeldusest ja tõeluse mõistelisest kujundist, nõrgendame oma loomulikku võimet seista omil jalgal ja mõistelisele meelele

²⁶Tarab Tulku Rinpoche, "Tendrel" *Science of Mind and Phenomena*, I, lk 96.

vastupanu osutada, kui see on käest lastud või ajab meid meeletehetele emotsionaalselt või vaimselt häiritud olukorras.

Kui me võtame arvesse mõistuse võimet meelterealsusest abstraheeruda ja üksikut üldistada, tervikliku mõistelise kogemuse loomise võimet, mis põhineb sellel, mida nimetatakse (ning see omakorda põhineb sellel, millest eristatakse), ja võimetusel kogemise hetkel eristada mõistelist reaalsust meelterealsusest, kristalliseerub väga iseäralik valikuvabadus.

Igal ajahetkel on inimestel eripärane vabadus, mida mõistelise meelega nimetada ja mis seetõttu saab mõistelise reaalsuse osaks. Selles mõttes on inimene loomult mõisteliselt mõjutatav või valiv või kavatsuslik ning seda kontseptuaalse reaalsuse eri tasanditel:

a) kultuuritasandil on kõik mingil moel kultuursed teatava kultuuri seisukohalt, milles ollakse üles kasvanud — s.o igäüks on ühinenud vastava mõistelise reaalsuse tasandiga ühes selle normide, väärtuste ja muuga. Samuti kannavad eri keeled pisut erinevaid mõistelisi reaalsusi isegi sama kultuuritüübi ulatuses. Siit võime otsida mõningaid kultuuridevaheliste kokkupõrgete ning vastastikuse mõistmatuse fundamentaalseid põhjusi;

b) sotsiaalsel tasandil kannavad erinevad ühiskondlikud kihid erinevat mõistelist reaalsust, nagu me kõik teame;

c) grupi/perekonna tasandil kannab iga perekond samuti erinevat mõistelist reaalsust, mõned rohkem kui teised, nn normaalsest perekonnast patoloogilise perekonnani.

Meil on väga raske mõista, et ükski neist mõistelistest tõelustest ei eksisteeri iseenesest väljaspool kui mittekonventsionaalse reaalsuse osa. Miks on nii raske mõista, et need tõelused eksisteerivad üksnes seetõttu, et me loome neid uuesti ükskõik millisel ajahetkel? Sest teised meie grupis, mis tahes tasandil, toetavad seda erilist kogemisi. Üksnes konfrontatsioonis teiste gruppidega võime tõdeda — mida kahjuks üsna vähesed teevad —, et kontseptuaalset reaalsust võib kogeda erinevalt mis tahes tasandil;

d) individuaalsel tasandil loome erinevate elukogemuste vabal mitmesuguseid märke — *bagtšag*²⁷ — ning erinevaid tugevaid/tõepäraseid enesemääratlusi vs. haavatavaid enesemääratlusi. Sest mõisteline meel abstraheerub meelterealsusest, ning et ta

²⁷Tiibeti k *bag-chags*, sanskriti keeles *vāsanā*, eesti keeles *settejaljed*, vt märkus 13.

suudab oma kogemuse luua muidu nii keeruka reaalsuse väheste valitud/nimetatud punktide najal, on see vastuvõtlik eriti enesemääratluse suhtes, mille kui tuuma ümber kristalliseerub mõisteline reaalsus.²⁸

1. Emotsionaalsena võib subjekt hetkega muutuda hüperselektiivseks, suunatud valitsevast enesemäärangu tundest, mis koos situatsiooni mõistelise kirjeldusega esmalt emotsiooni põhjustas.

2. Suhteliselt püsiva isikliku kriisi pinnal muutub mõisteline selektiivsus n-ö patoloogiliseks:

a) oma selektiivsus, mõjutatuna valdavast haavatavast enesemäärangust;

b) eemaldumises üldisest meeltereaalsusest;

c) püsivamal alusel pidades ekslikult kujundeid, mis tõusevad varasemate muljete najal (*bag chags* ning valdav enesemääratlus), meeltereaalsuseks.

Mõistelise meele ja reaalsuse omavahelise suhte põhianalüüsi abil peaks olema võimalik selgelt eristada teist põhilist inimliku reaalsuse — meeltereaalsuse — kogemise viisi, mis on mõistelise meele ja reaalsuse alus ning erinevalt mõistelisest reaalsusest on kõigi inimeste jaoks ühine (välja on arvatud üksnes need, kel on puudulikud meeltevõimed).

MEELTE VÕIMED — MEELTEREAALSUS — ERILISE TÄHTSUSEGA ÜHTSUS-KAHESUSES- RAKENDUSES

Filosoofid nii *vaibhāṣika* kui *sautrāntika* koolkonnast, millele teised põhilised budistlikud koolkonnad (*yogācāra* ja *mādhyamika*) ehitavad oma ideed, teevad väga selget vahet viie tundemeele ja kuuenda meele vahel, viimasesse kuulub ka mõisteline meel. Kõik budistlikud filosoofid teadvustavad, et me võime kogeda meelteobjekte vahetult ilma mõistelise meele sekkumiseta, s.o tundemeel-d tajuvad objekti vahetult ning ainult üksikasjades. Samal ajal

²⁸Tarab Tulku Rinpoche, "Tendrel" *Science of Mind and Phenomena*, II, lk 16. Tarab Tulku Rinpotše selgitab erinevaid mõistelise reaalsuse tasandeid ning häirituse kogemuse mõju vastava mõistelise enesemääratluse ülesehitamisele.

mõisteline meel, nagu ülal nägime, saab objektile läheneda üksnes *nivṛttidogpa* vahendusel, mis võimaldab juurdepääsu ainult üldisele teabealale, andes mõistelisele meelele vaid kaudset teavet üksikasjadest.²⁹

Seega tajuvad viis meelt otseselt ja üksnes seda, mis on kohal (kui meeled ei ole kahjustatud), s.o meelteobjekt peab olema kohal, et tundemeel saaks seda tajuda. Tundemeelte toime võib seetõttu anda olulise vahendi olevikku naasmiseks, kuna mõistus enamasti opereerib mineviku või tulevikuga, kehtestades olevikus "asju", mis kuuluvad minevikku, ning ideid, mil võib olla eriline mõju tulevikule. Kui lasta end kummastki kaasa kiskuda, võivad tundemeeled sellele kalduvusele vastu toimida, mis võib osutada väga vajalikuks emotsionaalses või eriti n-õ vaimselt häiritud seisundis. Ühtlasi võib olevikku tagasipöördumisel olla rahustav mõju nii kehale kui meelele, s.t see on suurepärase stressivastane meetod.

Teine tähtis aspekt, mida Dharmakīrtilt võime õppida, on see, et erinevalt mõistelisest meelest ei ole tundemeeltele võimet välja valida ega isoleerida oma objekti ühtegi eriaspekti. Tundemeeled tajuvad neile ilmutatavat loomulikult ja eristamatult. Dharmakīrti sõnul: "kui tunnetatakse asja loomust otsese taju vahendusel, tunnetatakse kõiki selle aspekte..."³⁰

Siinkohal peaksime teadvustama, et "kõik aspektid" tähendavad neid aspekte, mis on tundemeeltele kättesaadavad ühel kindlal hetkel ja kindlatel tingimustel. Sellega tahetakse peamiselt öelda, et tundemeeled ei ole valivad.

Et tundemeeled suudavad hinnata üksnes käesolevat hetke ja tajuda vaid n-õ meeltes peegelduvat ning neil puudub abstraheeri-

²⁹ Selgitamaks Dharmakīrti eritlust üksiku ja puhtalt üldise vahel, lubage mul tsiteerida tema *Pramāṇavarttikam*'i: üksiknähtus on "a) põhjuslikult toimiv, b) spetsiifiline, c) sõnadega mitte märgitav, d) mõistetav sõltumata teistest faktoritest nagu verbaalne konventsioon või mälu; kuna universaalne on a) põhjuslikult toimimatu, b) üldine, c) sõnadega märgitav ja d) mõistetamatu verbaalsest konventsioonist ja mälust sõltumatult" (*Pramāṇavarttikam*, kd III, 1bc, 2 (Leonard Zwilling, lk 19)). Edasi Dharmakīrti selgitab samas: "Tegelik, toimiv olevus on unikaalne, individuaalne, arvuliselt erinev kõikidest teistest asjadest, tähistades nii oma homoloogide kui ka heteroloogide".

³⁰ *Pramāṇavarttikam*, kd I, v 43. Vt Leonard Zwilling, lk 90.

mis- või üldistusvõime, pole valitseval enesemääratlusel võimalik kogetavat meeltereaalsust mõjutada (kui enesemääratlus ja pealesurutud mõisteline meel just ei suuda füüsilisi meeleorganeid, meelevõimeid³¹ või tundemeeli kuidagi pärssida või kahjustada).

Me võime oma keelest näha, et meelte vastutoime on vana teadmus — mitte üksnes Indias ja Tiibetis, vaid ka meil siin on omad kõnekäänud, mis näitavad meelte tarkust emotsionaalsuse korral nagu “tule tagasi oma meelemõistuse juurde”.

Meeltel on tegelikult võime mõistuse selektiivsetele kalduvustele vastu toimida, mistõttu meeltest saab eriline vahend isiksuse arengus ja psühhoterapeudi käes.

MINAPILT

Inimliku funktsioneerimisviisi aspekt, mil on keskne koht ühtsuskahesuses-vaates ja rakenduses, on enesemääratluse roll ning mõju, mis sellel on tänapäeva inimesele, keda valitseb peamiselt mõistus, nagu eespool lühidalt mainitud.

Ühtsus-kahesuses vaatekohalt on halb enesetunne, liigne emotsionaalsus või isegi vaimne häiritus seotud meie mõne haavatava enesemäärangu aktiveerimisega. Üldiste budistlike ideede kohaselt on dualistliku eksistentsi³² põhiline iseloomustus “meelemärkuse puudumine”³³ olemise kui sellise ühtsus-loomusest. Tervikust irdumise teine väljendusviis on “alateadvuse”³⁴ enese-

³¹ *Wangpo* (tiibeti k *dbang po*, sanskriti k *indriya*): budistliku filosoofia/meeleteaduse seisukohalt on igal meeleorganil vastav meelevõime, mis võimaldab vastaval tundemeelil oma objekti kogeda (“*Tendrel*” *Science of Mind and Phenomena*, I, lk 86).

³² Budistlikes tekstides on dualism iseloomulik sansaarale.

³³ *Marigpa* (tiibeti k *ma rig pa*, sanskriti k *avidyā*), mida on sageli tõlgitud *teadmatus*, on üldine budistlik idee, mis esineb varaseimas *vinaya* tekstis *Vinayavibhanga* (pärit Kristuse-eelsest ajast).

³⁴ *Künžinamše* (tiibeti k *kun gži rnam šes*, sanskriti k *ālayavijñāna*). *Bagtšag* on energiajäljed, mis öeldakse olevat ühenduses *künžinamše*’ga. Kui need energiajäljed kõrvaldada, peaks *künžinamše* olemise ühtsusse naastes muutuma algseks tarkuseks (*ye shes*).

identifikatsioon³⁵ iseseisva olemisena. Tarab Tulku sõnul ei toimu see üksnes olemise inimtasandil, vaid ka ürgsel ja universaalsel tasandil.³⁶

Kui on olemas esmane enesemääratluse teadvus, järgneb loomulikult “teise”-määratluse teadvus. Põhinedes esmasel lõhel, järgneb loomulikult teine:³⁷ “teise” identifikatsiooni lõhenemine selleks, mida vajatakse eneseteadvuse identiteedi ülalhoidmiseks kui olevus³⁸, ja selleks, mis seda segab, sageli kirjeldatav kui

³⁵Eneseidentifikatsioonile ehk enesemääratluse teadvusele, *njõnji* (tiibeti k *nyon yid*, sanskriti k *kleśavijñāna*) osutab Vasubandhu *Trimṣīkākārikā*’s ja teistes *yogācāra* filosoofia/meeleteaduse koolkonna tekstides.

³⁶Tarab Tulku Rinpoche, “*Tendrel*” *Science of Mind and Phenomena*, I, lk 6.

³⁷Kõige oleva (dualistliku olemise) püsitu loomuse tõttu (tiibeti k *mi rtag pa*, sanskriti k *anīya*), et olevus saaks jätkata eksisteerimist, peab ta osalema pidevas assimileerimis- ja äratõukamisprotsessis ehk teisisõnu loomise, olemise ja lakkamise protsessis, ning avanemise ja sulgumise protsessis, mis budismi järgi leiab aset igas sekundi murdosas. Tarab Tulku Rinpoche, “*Tendrel*” *Science of Mind and Phenomena*, I, lk 35.

³⁸Enesemääranguline identiteet, *dagdzin* (tiibeti k *bdag ’dzin*, sanskriti k *ātmagraha*), osutab pisut enam arenenud enesemääratluse teadvuse (*njõnji*) tasandile, pidades end sõltumatuks olevuseks ning samastudes selle kui oma keskmega. *Dagme* (tiibeti k *bdag med*, sanskriti k *nairātma*) on isiku kui sõltumatu olevuse eksistentsi eitus, mida Lääne kirjanduses on sageli eksitavalt tõlgitud kui “enese-eitus”, tekitades palju väärarusaamu. Budistliku arusaama järgi tuleb dualistliku eksistentsi/sansaara ületamiseks ületada *dagdzin* ja tõdeda *dagme*’d, et lahustada *njõnjimarigpa* ja ühineda taas tervikuga, ühtsusega, “saavutada” nirvaana.

Ühtsust kahesuses järgiva isiksusearendamise ja psühhoteraapia eesmärk ei välju kahesusest ega enesemääratluse teadvusest (*njõnji*) ega enesemäärangulisest identiteedist (*dagdzin*). Ühtsus-kahesuses-vaate kohaselt ei tohiks loobuda enese kogemuslikust keskusest, mida Jung nimetab egoks. Vastupidi, kogemuslik keskus peaks muutuma tugevamaks ühtsus-kahesuses-arengu perspektiivis. Peamine eesmärk on kasutada vanade traditsioonide filosoofia/epistemoloogia/meeleteaduse teadmist, mida väljendab subjekti-objekti, keha-meele, energia-aine vastastikuse suhte paradigma, et muuta ja transformeerida ebaõigeid ja

külgetõmbe³⁹ ja äratõuke⁴⁰ reaktsioon, mis budistlike ideede kohaselt on kõige oleva “käitumise” aluseks, iseäranis hästi jälgitav orgaanilises nähtumuses.

Inimestel on eostamishetkest alates tugev tung olemist ülal hoida pidevalt vajalikku assimileerides ning ära tõugates seda, mis näib takistavat täisküpsuks inimeseks kujunemist. See protsess ei lõpe meie individuaalse arenguga, vaid muutub üha keerukamaks ühes inimese loodud kultuuri arenguga.

Indiviidi ja reaalsuse avaldumine järgnevad teineteisele (subjekti-objekti vastastikusel koostoimes) kogu arenguteel. Siin võime eristada kaheksa üldist enesemääratluse kehtestamise tasandit ja vastavat üldist reaalsuse taset:

1) rudimentaarne prelingvistiline “tunde” määratud eneseteadvuse tase ja vastav rudimentaarne prelingvistiline “tunde” määratud reaalsus;

2) prelingvistiline meelte määratud eneseteadvuse tase ja vastav prelingvistiline meelte määratud reaalsus;

3) rudimentaarne lingvistiliselt määratud eneseteadvuse tase (põhiline *ldog pa* eristus — emakeele valdamine) ja vastav rudimentaarne lingvistiliselt määratud reaalsus;

4) lingvistiliselt määratud presotsiaal-kultuuriline eneseteadvuse tase (emakeele valdamine — kooliküpsus) ning vastav lingvistiliselt määratud eelsotsiaalne-kultuuriline reaalsus;

5) lingvistiliselt määratud algne sotsiaal-kultuuriline eneseteadvuse tase (kooliküpsus — noorukiiga) ning vastav lingvistiliselt määratud algne sotsiaalne-kultuuriline reaalsus;

häärivaid enesemääranguid (*dagdzin*) selleks, et arendada tasakaalukamaid ja nüansirikkamaid kogemisviise, kasutades täielikumalt meie inimvõimeid. Sel alusel on võimalik jätkata ühtsuse-kahesuses vaimset teed.

³⁹*Dö* (tiibeti k *'dod*). Hilisemates budistlikes tekstides kirjutatakse sageli “soov” (tiibeti k *'dod chags*, sanskriti k *rāga*), mis kuulub aga üksnes olemise inimtasandile.

⁴⁰*Dang* (tiibeti k *sdang*). Hilisemates budistlikes tekstides kirjutatakse sageli “vihkamine” (tiibeti k *zhe sdang*, sanskriti k *doṣa*), mis kehtib üksnes olemise inimtasandil.

6) lingvistiliselt määratud formatiivne sotsiaal-kultuuriline teismelise-ea eneseteadvuse tase (noorukiiga — täiskasvanuiga) ning vastav formatiivne lingvistiliselt määratud sotsiaalne-kultuuriline reaalsus;

7) lingvistiliselt määratud, rajatud sotsiaalne-kultuuriline eneseteadvuse tase (täiskasvanuiga — vanadus) ning vastav kehtiv lingvistiliselt määratud sotsiaalne-kultuuriline reaalsus;

8) lingvistiliselt määratud kahanev sotsiaal-kultuuriline eneseteadvuse tase (vanadus) ning vastav kahanev lingvistiliselt määratud sotsiaalne-kultuuriline reaalsuse kogemus.⁴¹

Ma piirdun viie kommentaariga nende kaheksa eneseteadvuse kehtestamise tasandi ja vastava reaalsuse kogemuse kohta, sest edasine süüvimine väljuks käesoleva artikli piirest.

1) Tuleb mõista, et isegi kui üldistel eneseteadvuse tasanditel on oma sisemine mudel, loome individuaalsetest kogemustest lähtuvalt igal tasemel oma individuaalsuse hõngu. Individuaalsed kogemused jätvavad arengu kestel jäljed,⁴² mis automaatselt avaldavad toimet individuaalse eneseteadvuse ja vastava reaalsusekogemuse edasisele kehtestamisele.

2) Selles tähenduses, kui meid valitsevad mõisted, saab aktuaalsest enesemääratlusest tuum, mille ümber me loome oma erilise inimliku/mõistelise reaalsuse. Me saame sellest parema ettekujutuse mõistelise meele, kujundimeele ja tundemele dünaamika esitusest reaalsuse loomingus.

3) Enesemääratluse olemus, mida püütakse ülal hoida alates lingvistiliselt määratud tasandist, võib koosneda mõisteliselt määratud enesepeegelduste reast, millega isik erinevates olukordades samastub. See omakorda tähendab, et alates lingvistilisest arenguastmest on inimestel võimalus rajada iseendaga väline suhe kas paremuse või halvemuse suunas.

⁴¹Tarab Tulku Rinpoche, "Tendrel" *Science of Mind and Phenomena*, II, lk 63. Loengumaterjalide järgi kohandanud ja formuleerinud artikli autor.

⁴²Meie kogemused loovad energijäljed, *bag chags* (vt märkus 13), mis hilisemal ajal, kui teised tingimused on sobivad, võivad pinnale kerkida ja näiteks tekitada omakorda erilise enesemääratluse, mis kehtestab oma toime.

4) Ma sooviksin selles kontekstis veel mainida, et kui isik oma arengus ei saa vajalikku toetust, on suurem võimalus saamastuda haavatava eneseteadvusega. Tõenäoliselt, mida varem ja rängemini need kahetsusväärsed kogemused on kehtestanud haavatava enesemääranu, seda tugevam on nende mõju isiksuse ja tema reaalsuse kogemusele. Ent kuidas antud situatsioon isikut mõjutab, ei ole võimalik ennustada, erinedes isiksuseti, kuidas ja millal kogeti toetuse puudumist ning kuidas ja millal isik kehtestas enesemääranu haavatavuse.

5) Üks ühtsuse-kahesuses põhiline eeldus seoses haavatava enesemääranu kehtestamisega on: et me ise oleme loonud haavatava enesemääratluse, võime selle ise ka tühistada, kui võtame vastutuse selle kehtestamise eest endale, s.o kui me ei rahuldu kerge lahendusega ega aja süüd teiste, olude jms kaela, isegi kui teised ja olustik olid vaieldamatud kaasosalised.

MÕISTELISE MEELE⁴³, KUJUNDIMEELE⁴⁴ JA TUNDEMEELE⁴⁵ DÜNAAMIKA REAALSUSE LOOMINGUS

Mainisin juba mõistelise meele analüüsi juures, et mõistelise meele domineerimisel on haavatavatel enesemääranutel eriline mõju. See tuleneb mõistelise meele objekti/situatsiooni valiku võimest: kui haavatavat enesemääranu aktiveerida, on sel vabadus mõistelist kogemust valitseda. Et sellest täielikult aru saada, on kasulik vaadelda mõistelise meele, kujundimeele ja tundemeele dünaamikat reaalsuse loomisel, kui mõisteline meel domineerib nii meele kui reaalsuse üle.

Eneseteadvuse ja reaalsuse kujunemise lingvistiliselt määratletud erinevate tasandite põhjal kirjeldatakse mõistelisel kogemisel

⁴³Tiibeti k *togpenamšelrtog pa'i rnam shes* — kuuenda tundemeele nähtumus. Tarab Tulku Rinpoche, "Tendrel" *Science of Mind and Phenomena*, I, lk 92–98.

⁴⁴Tiibeti k *nangwenamšelsnang ba'i rnam shes* — kuuenda meele nähtumus. *Ibid.*, lk 78.

⁴⁵Tiibeti k *njongwenamšelmyong ba'i rnam shes* — kuuenda meele nähtumus. *Ibid.*, lk 79.

antud situatsiooni põhiliselt sõnadega. Situatsiooni sõnaline kirjeldamine tähendab juba abstraktsiooni ja üldistust kui mõistelise protsessiga kaasnevat omadust, aga ka palju valikulisi protsesse erinevatel tasanditel, nagu ülal mainitud. Elu jooksul meie individuaalsest kogemusest tingitud individuaalsed valikud ja maitsete põimuvad selle inimestele ühise mõistelise kogemise viisiga. Kõikide nende "valikute" kohal avaldab mõju meie praeguse identiteedi⁴⁶ keskmes olev eriline vahetu enesemäärang, surudes läbi erilise selektiivse protsessi, mida nimetada situatsiooni kui terviku mõistelise kogemuse loomisel ja milline hinnang sellele anda.

Kirjeldatut kogetakse tegelikult kujundimeelega. Kui situatsiooni kogetakse kirjelduse vahendusel ja kui kirjeldatud situatsioon ilmub kujundina, kogetakse seda reaalsusena, s.o võetakse kui meeltereaalsust. Kui situatsiooni mõisteline reaalsus muutub tõeluseks, tekitab see vaimse tunde, mida kogetakse tundemeele vahendusel. Kui tunnetatakse situatsiooni, mida on ühtlasi kirjeldatud ja "nähtud", kinnistub kontseptuaalne kogemus kui reaalne ja tõene.

Juhul kui tekivad emotsioonid, võib protsess mõistelisest meelest kujundimeeleni ja edasi tundemeele kinnituse ja toetuseni, mille tulemusena mõisteline meel muutub veelgi valivamaks, jätkuda nii kaua, kuni pole esitatud vastutoimivat väidet, mis lööb läbi piisavalt tugeva reaalsuse staatusega, et peatada iseennast kordav tõusujoones spiraalliikumine, või nii kaua, kuni mõni teist liiki tugev meelegogemus ei toimi vastu mõisteliselt loodud reaalsusele.⁴⁷

Kui näiteks kellelegi on äsja n-ö varvastele astunud ning seetõttu on toimunud tagasilangus kokkupuutesse vana haavatava enesemääratlusega, reageeritakse mõisteliselt määratud reaalsusele tõenäoliselt vastavalt kas tuues esile või isoleerides need situatsiooni aspektid, mis sobivad eneseteadvuse haiglase meelega. Kui jääda seotuks ebameeldiva ja haavatava enesemääranguga, võib protsess jätkuda, kuni õnnestub kuidagi vastu

⁴⁶Kontseptsioone luues on enesemäärangul nii tunde- kui mõisteline aspekt.

⁴⁷Tarab Tulku Rinpoche, "Tendrel" *Science of Mind and Phenomena*, I, lk 20.

toimida mõisteliselt kehtestatud reaalsuse kogemusele või muuta oma minapilti mingil teisel moel.

Eelnevast esitusest peaks olema selge, et enesemääratlus, millega hetkel samastutakse, avaldab iseenesest toimet mõistelisele reaalsusele.

Ent tundes mõistelise meele toimimisviisi, on ülalmainitud protsesse, mis normaalselt kulgeksid alateadlikult, võimalik teadvustada teatava isiksuse arendamise treeningu abil, ning tahtlikult kas

1) muuta enesemäärangut (kui ei klammerduta liigselt mõistelise reaalsuse tõe külge) ning tõelusekogemus muutub vastavalt, või

2) püüda kasutada teist liiki meelt, et reaalsusekogemusele⁴⁸ vastu toimida.

Sellise töö kaudu, lisaks otsesele tulemusele, võib näha meie olemise loomust kahe suhtes:

1) subjekti ja objekti vastastikune suhe;

2) mõistmine, et on ka teisi enesemääranguid kui see, millega hetkel samastutakse, ning seetõttu on olemas valikuvõimalus.

Nende kaht liiki mõistmise abil võib taastada võimu oma tõeluse ja elusituatsiooni üle (kui see on kaotatud) või vähemalt parandada oma võimet jääda elusituatsioonides peale (olla omas majas peremees).

Et toimida vastu problemaatilisele mõistelise reaalsuse kogemusele, võib, nagu mainisin ülal, pöörduda ühise inimliku meelteaalsuse poole või minna veel sügavamale kehameele energia baasi. Mõistes järk-järgult keha ja meele vastastikust suhet, püüdes taastada tõelist "keha-meel"-oleku suhet enese ja teiste vahel, muututakse järjest keskendunumaks, tugevamaks ja kehas-tunumaks — kõik see annab indiviidile enam väärikust ning äratab austust teistes. Protsessi käigus kahaneb distants subjekti ja objekti vahel nagu ka distants keha ja meele vahel.

⁴⁸Näiteks võib kasutada keha tundemeelt. Keha tundemeele kaudu on võimalik kogeda mittelingvistilise kaemuse tõelist eneseteadvust. Puutudes kokku oma tõelisema olekuga, muutub haavatav enesemäärang automaatselt. Tarab Tulku Rinpoche, "Tendrel" *Science of Mind and Phenomena*, I, lk 65.

Kui leida mõistelisele reaalsusele vastutoime, keskenduda ja ühenduda tõelisema ja peenema eneseteadvusega, mis ei ole haavatava enesemäärangu poolt määritud, võib antud situatsioonis näha, milline halva kogemuse osa on haavatavuse mõttes seotud iseendaga (subjektiga), mida võib seetõttu muuta, ning milline osa on ühenduses teisega (objektiga) ning seetõttu käsitletav teisiti.

TRANSFORMATSIOON

Tarab Tulku Rinpotše selgituse⁴⁹ kohaselt, kui me uurime tantra teadmust ja praktikat, ilmneb erinevate üha peenemate kehameele protsesside ja seisundite hämmastav süsteem, millega inimesed loomulikult — ehkki alateadvuse kaudu — kokku puutuvad. *Yogi*'d ja *yoginī*'d treenivad, et teadvustada peenimaid kehameele protsesse ja seisundeid ning kasutada neid enese transformatsiooniks.⁵⁰

Näiteks tantra vaatekohalt viib uinumisprotsess “isiku” läbi mitmete astmete alates oma “identiteedi” lahustumisest füüsilise eksistentsi tasandil füüsilises kehas koos ühenduses oleva meelega kuni lõpuks ühtesulamiseni alusenergia allikaga sügavas unenägudeta une seisundis. Sellele sügava rahu ühendatud seisundile järgneb unenäo kehameele seisundi avaldumise protsess. Unenäoiseisundis omab “isik” keha, mis sarnaneb ärkveloleku kehaga, kuid tantra ideede kohaselt on selle omadused subtiilsemad.⁵¹

Unenäokehal öeldakse olevat samasugused tajuvõimed nagu viiel meelel ning unenäomeelel on kõik needsamad vaimsed võimed mis normaalses ärkvelolekuski, kuid peenemal tasandil, tänu oma peenemale, s.o vähem piiratud kehtastusele. Unenäoiseisundit peetakse seepärast tantrates vaimse arengu jaoks väga

⁴⁹Tarab Tulku Rinpoche, “*Tendrel*” *Science of Mind and Phenomena*, I, lk 47–48.

⁵⁰Need erinevad protsessid ja seisundid on olnud *yogi*'de ja *yoginī*'de uurimisteema oma vahendi (kehameele) täiustamise protsessis, et saavutada eesmärk ühineda iseenda ja universumi algse energiaga dualistliku olemise ületamiseks.

⁵¹Seda nimetatakse unenäokehaks, *milamgjilü* (tiibeti k *rmi lam gyi lus*), või energiakehaks, *jilü* (tiibeti k *yid lus*).

soodsaks seisundiks.⁵² Sellest unenäoiseisundist ilmub isiksus taas ja avaldub füüsilises kehas koos ärkveloleku meelega.

Tantrate järgi⁵³ on uinumisprotsessi ja sügava unenägedeta uneseisundisse jõudmise ning suremisprotsessi vahel eriline seos. Tantrates väidetakse,⁵⁴ et mõlemal juhul osaleb "isik" samalaadises universaalsete elementaarjõudude⁵⁵ lahustumise protsessis, et taasühineda oma algse energiaga end põhjalikult taastades. Surma korral hakkavad sellest algsest energiast paratamatult jälle avalduma uued elementaarenergiad latentsete energia jälgede *bag-chags/vāsana* tõttu, mis "soovivad võtta kuju". Need jäljed tekitavad terve uue avalduse, kõigepealt "bardo"⁵⁶ olendina, mida määrab "bardo"-keha (mis öeldakse sarnanevat unenäo-seisundiga ja unenäo-kehaga, kuid veelgi peenemaga), jätkates avaldumist uues elus — nagu uneseisundist virgudes, et osaleda uue päeva ärkvelolekus.

Nende loomulike ja muidu alateadvuses toimivate protsesside teadliku jälgimise tulemusena on *yogi*'d ja *yogini*'d teinud selle materjali meile kättesaadavaks.⁵⁷ Et muuta selle sügava mõistmise järeldused läbipaistvaks meie arenguastme jaoks, tahaksin mainida sügavaimat ja radikaalseimat transformatsioonivormi, mida rakendatakse ühtsus-kahesuses-süsteemi järgivas isiksusearendamises ja psühhoteraapias: Tarab Tulku on teinud selle meile

⁵²Vt näiteks: *Tsongkhapa's Six Yogas of Naropa*.

⁵³Tarab Tulku Rinpoche, "Tendrel" *Science of Mind and Phenomena*, II, lk 9.

⁵⁴*Ibid.*, lk 10.

⁵⁵Elementaarjõud, millele viidatakse, on: struktureeriv jõud, kohe-sioonijõud, küpsemisjõud ja liikumis/tekitamis/jätkamisjõud. Need elementaarjõud on aluseks kõigele olevale, kuid Tarab Tulku järgi on neil kõigil ka füüsilised ja vaimsed seosed. Selles kontekstis tahaksin ühtlasi mainida kooskõlas Tarab Tulkuga, et elementaarjõudude avaldumis- ja sulgumisprotsesside valdamine on nii *yoga* kui ka traditsiooniliste India ja Tiibeti mandala praktikate olemus.

⁵⁶Bardo-olend tähendab olendit surma ja uue elu "vahepealse seisundis".

⁵⁷*Yogiyogini* harjutab nende seisundite teadvustamist eelkõige, et saavutada järjest peenemat kehameelt peenema eneseteadvusega kui ka vastavat reaalsuse kogemust.

kättesaadavaks ning see on teostatav une- ja unenäoiseisundi raames.

Juba 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi alul Sigmund Freud, Carl Gustav Jung ja hiljem paljud teised väljapaistvad Lääne psühhiaatrid, psühholoogid ja psühhoterapeudid leidsid, et unenäod on tähtsad alateadvuse avaldused, mis kannavad unenäojale teadmust ja sõnumeid, kuidas teha muudatusi paremuse suunas.

Mõned Lääne uneteooriad⁵⁸ on isegi seisukohal, et une funktsioon on iseenesest transformatiivne.

Et unenägudel on transformatiivne funktsioon, on ka ühtsuskahesuses-süsteemi vaatekoht.⁵⁹ Selles mõttes näiteks näib indiviidi keha-meele süsteem uneseisundis iseenesest tekitavat ainet, mis on vajalik haavatavate enesemäärangute kõrvaldamiseks, mis vastasel juhul valitseksid meie reaalsuse kogemust eksistentsi häirival moel.

Ühtsus-kahesuses-vaate kohaselt unefunktsioon näib unenäo seisundis tekitavat erinevaid subjekti-objekti kogumeid, s.o erinevaid situatsioone, mida üldjoontes võib väljajaatest olenevalt jagada nelja liiki:

1) häiritud unenägudes pakub subjekti-objekti kogum võimaluse vabanemiseks teha ükskõik mida, mis on vajalik indiviidi olevuse püsimiseks;

2) heades unenägudes annab subjekti-objekti kogum võimaluse ravida oma enesemäärangut, ravida iseennast;

3) unenäod, kus subjekti-objekti kogum annab võimaluse saavutada teadmust;⁶⁰

⁵⁸Näiteks Jungi unenäoanalüüsi teooria.

⁵⁹Tarab Tulku Rinpotše vaade, mis rajaneb osalt *yogi*’de/*yogini*’de ning osalt tema enda kogemustel. Noorest east alates treeniti Tarab Tulkut teadlikult võtma inimeste probleeme endaga unenäoiseisundisse, et esitada nende küsimused selles peenes ning aja ja ruumi seisukohalt vähem piiratud olekus, milles uneseisundit valitsedes oli seetõttu kergem leida sobivat lahendust.

⁶⁰Tarab Tulku järgi on võimalik saavutada erilist teadmust unenäoiseisundis, sest unenäokeha on ajas ja ruumis vähem piiratud. Vt Tarab Tulku, “*Tendrel*” *Science of Mind and Phenomena*, II, lk 85.

4) unenäod, kus subjekti-objekti kogumit mõjutavad energiad väljastpoolt.⁶¹

Et illustreerida seda radikaalset transformatsiooniprotsessi, ma keskendun unenäole, milles tuntakse end ebamugavalt. Ühtsuskahekses-vaate kohaselt püüab unenägija nendes unenägudes vabaks saada haavatavatest enesemäärangutest, mida on peetud oma keskmeks, s.o millega isik samastub ja mida mängib läbi oma unenäos.⁶²

Et subjekt-objekt nendes unenägudes on omavahel läbinisti seotud, on objekt subjektile vastav isik ja *vice versa*. See tähendab näiteks, et kui unenägija tunneb ohtu, on unenäo objekt ähvardav, ja vastupidi, kui unenäo objekt on ähvardav, tunnetab unenägija ohtu. Seda liiki unenägudes tekitab haavatav enesemääratlus ise nii erilise subjekti-objekti kogumi subjekti kui ka objekti, et anda unenägiiale võimalus unenäo kestel vabaneda haavatavast enesemäärangust või tegelda unematerjaliga otseselt naastes unenäo hilisemas faasis.

Teisisõnu, isiksuse enese sisemised võimed püüavad lasta surra neil enesemääratlustel, mis ei vii olevuse jätkumiseni või on selle jätkumisele hävitavad.

Kasutades subjekti-objekti (kui ka materia-energia) vastastikuse suhte iidset teadmust kooskõlas elemendi-energiate lahus-tumise teadmise ja sügavasse uneseisundisse vajumise/suremise protsessis, võime Tarab Tulku Rinpotše järgi⁶³ otseselt tegelda haavatavate enesemäärangute transformatsiooniga. Et unenäos haavatav eneseteadvus määrab nii enese kui ka ähvardava reaalsuse tunde, siis juhul kui lastakse endal jääda ähvardava tunde kogemusse, ründab ähvardav reaalsus loomulikult iseennast. Kui selles situatsioonis ei püüta ähvardavat reaalsust vältida ja ühen-

⁶¹*Ibid.*, lk 86 ja "Lucid Dreaming: Exerting the Creativity of the Unconscious". — *The Psychology of Awakening*. Ed. By Gay Watson, Stephen Batchelor and Guy Claxton. Rider, 1999.

⁶²Tiibeti ja India unenäo-traditsioonis on unenäol nii subjekt kui objekt, mis on omavahel seotud nagu ärkvelolekuski. Subjekt oleme unes meie ja objekt on see, mida subjekt kogeb.

⁶³Tarab Tulku Rinpoche, "Tendrel" *Science of Mind and Phenomena*, II, lk 97.

dutakse ähvardava tundega (mis rajaneb ja viib haavatava eneseteadvuseni), kaovad lõpuks nii ähvardav reaalsus kui ka "enese" haavatavus.

Printsiip on sama nagu tulel — kui tulematerjal on ära põlenud, kustub tuli iseenesest. Ründajast saab sel moel vahend, et haavatav enesemääratlus sureks. Kui unenägija on omandanud haavatava enesemääratluse surmaprotsessi läbi, jõuab unenägija sügavale ühtsusseisundisse, kust ilmub loomulikult uus ja tasakaalustatud avaldus.

See on sügav ja radikaalne praktika lasta subjektil ja objektile toimida käsikäes, võttes teineteist surmaprotsessi kaudu dünaamilise omavahelise mängu vormis. Kahtlemata ei ole seda lihtne teostada, kuni isik tõdeb ja mõistab unenägija ja unenäo objekti omavahelist suhet vähemalt teatava määraneni, s.o mõistab, et une objekt ründab, kuna unenägija peab vabanema haavatavast enesemäärangust, mis on omane eelkõige sellele subjekti-objekti kogumile. Neid omavahelisi suhteid mõistmata ollakse alati kaitsetes ning kaitstakse seda, millega samastutakse, kas ärkvelolekus, fantaasia-une situatsioonis või tegelikus uneseisundis. Seetõttu ei saa me haavataval eneseteadvusel lasta lihtsalt lahustuda, kui see meile meeldiks. Võimalik on see üksnes mõistelisel tasandil ning sel ei ole mingit sügavat mõju. Ükskõik kui halb see ka on ja kuidas see meid ka häirib, ei ole me võimelised laskma haavataval eneseteadvusel lahustuda ilma teatava isiksuse arengu treeninguta ülalmainitud liinis.

LÖPPMÄRKUS

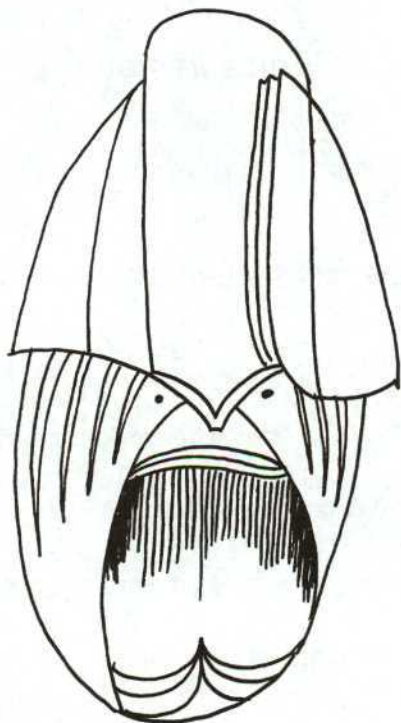
Ma loodan, et ma näitasin selgelt, kuidas kolme omavahel põimunud suhte ehk ühtsus-kahekses-paradigma tundmaõppimine annab meile võtme muuta ja transformeerida ennast ja oma suhteid teistega: subjekti-objekti vastastikune suhe tähendab, et suurel määral sõltub reaalsusekogemus meie enese kogemusest, tasemest ja enesemäärangu tingimustest. Enesekogemus on nagu tuum, mille ümber kujunevad indiviidi psühholoogilised hoiakud ja reaalsus. Enesemääratlus on muutuse subjekt isiksuse arengus ja psühhoterautilises rakenduses, mille mõistmine ja meetodid

Ühtsus kahekses

lähtuvad möödapääsmatult keha-meele ja energia-mateeria vastastikusest suhtest ja kasutavad seda, nagu eespool mainitud.

Üldiselt näib, et meie vaimse tervise, suhtlemise kui ka loodusele peale surutud tasakaalutuse probleemid tekivad selle vastastikuse suhte puudulikust mõistmisest, nende loomuse teadvustamatusest ning ka ühenduse puudumisest nendega kui meie loomuliku eksistentsi alusega.

LENE HANDBERG (sünd. 1954 Taanis) on õppinud psühholoogiat ja tibetoloogiat Kopenhaageni ülikoolis 1977–1985, samuti analüütilist psühholoogiat/psühhoteraapiat ja bioenergeetikat. Ta on Tarab-Instituutide lektor nende asukohamaades, ühtsus-kahekses-süsteemi treeningprogrammide juhataja ning psühhoterapeut.

LEMBIT KÜÜTS

LUULET

Enn Lillemets

GALAKTIKA SUPERPARV SUPILINNAS

Tunnistan ausalt:

vahel käin ma tõesti
palaval suvel Kroonuaia tänaval botaanikaaia müüri taga
nuusutamas.

Ühe sõõrmega kummalisi lõhnu, äratusi,
avausi meeletusile.

Teisega vinguvaid gaase kuningate, keisrite, imperaatorite
ja vanade bolševike
katkematult mööda kimavast
öko-õnnetusest.

Jeeriku pasunad ja ingli trompetid.

Pää õitseb põõsastes
ja jalad vetruvad
ürgoru jääaegses kõntsas.
Vaated sumbuvad.

Ei mahu mu ahta koorukese sisse spiraaljad galaktikad.
(Elliptilised ehk veel suure hädaga.)
Vaadete sulgumise tund on tulnud
toomingaist pääle.

Vaadete sulgumise ajastu on käes Tartus, aga mujalgi.

Ärge seda unustage, sest siin on maa-ema naba.
Ja mis oleks maa ilma nabata,
nööri ja rõngata?

Paljas kõht.

KARLOVA NOSTELL

Kassid puuokstel, põlispuudel pargi
pimedas servas,
müüriveerel õhtul ja
öösel. Krigisevad.

Siis

varahommikul esimeste
päikesekiirtega hakkavad
nad väsimusest välja venima, kukkuma, pude-
nema,
potsatama

täiesti hääletult

rohule,
asfaldile, teele, lilledele,
kividele, ikka neljale
jalale, ikka
terveks jäädes. Joodikul
on padi
all, aga mis on padja all?

HAKATUD ALATUS, ALATUD HAKATUS

Võimas kuu: impulsiivne. Selja taga.

Esimene impulss:

pisut loperguseks vajutatud.

Teine impulss:

pisut varjatud.

Luulet

Kolmas impulss:
maha salatud.
Külmapõrr.

Ülestõusmispüha viiulis-ving,
Tartu uulitsate vine ja viiruk,
mida oodata nii vara kevadel,
mida põletada,
millele panuseid teha,
jõgi on kõrge,
Supilinn madal, mörkjäs pesa,
eilaõhtane kuma peegliis,
korrutub vastu valget,
ilmneb iga avaneva ukse taga
päevapaabusilm.

Meeled lahkuvad pääst, tuttavlikult, lehvitades,
(ja inimestest hää küll),
nagu kolm r-i eri kõrgusel,
seovad Karlovat
ja liidavad Kroonuaia-Herne nurka,
kas minu jaoks üksi?
Teine külmapõrr.

Ja siis veel see Kloostri tänav tagatipuks,
vastupandamatu kumerus,
kõige kroon.
Andke alla. Hääga. Kui teisiti ei saa.

MU VARJU VALEM

Ei varjust välja saa, ei varju ületa, ei varju varjuta, ei harju varjuta.
Muutlik mutatsioon.
Me oma võrku koome eluaeg,
et sinna rippu jääda

pärast
kestana,
kõlisevana,
õõnsana,
toruna,
rõõmsana.
Rõõmsana?

Üks toon, ei halb, ei hää.

Alghääl.

Reservatsioon:

ei varjust välja saa, ei varju ületa, ei varju varjuta, ei harju varjuta.

Kurbkummaline, aga karge
kiikumine.

Luuderohuvalemisse
märgitud
karje.

KILK PÄÄS

Puude ladvad
kilgendavad märtsikuises jääs.

See külmus põletab
mu luises pääs.

Taht tarretab
ja küünal kustub jääs.

See valgus
lapsepõlvest väljapääs.

Kas aiman rohelist või kujutan vaid ette,
kord-korralt õgvendades trafarette?

Uks lahti jääb,
tuul tõmbab,
rahvas väriseb.

Luulet

Vanaema hing
veel ladvus käriseb.

KUI MA OHVERDAN OMA VAIKUSE

Loputa veebruarikuu lobjakas lõpuks kõrist alla,
siis ei jää märts kurku kinni.

Kas kuuled?

Kas sa kuuled. . .

Mida?

*Olen ignorant,
ei tea Euroopast midagi.*

Metsinimene.

Ei tea isegi seda, kas õnnis Bernard Shaw

— väga tark mees, vaimuhiiglane —

jõi õlut, kui ta laskis

end kommudel tillist tõmmata.

Inimene või üliinimene —

üleolek võib lõppeda.

Mõte ei ulata poole Metuusalanigi.

Kas sa kuuled?

Mida siis ometi,

kurat võtaks!

Moonide võbinat. Südatalvel.

Su sinised huuled. Külma huige. Punases meres.

Kui ma ohverdada oma vaikuse,

siis ärge oodake minult enam muud,

kas kuuled.

JOON HALJAST VALGUST NAGU VETT

Ehnatoni puudutus,
kas surmav või hingepaitav,
joovastus või hukk?
Üks kümnest tuhandest
teab tõde,
aga usku ei ole
ja nii on tõdegi tõbine.
Ehh!

— mingi valitud lõhn siia vahele, kirbe tukse, nelgiõis —

Rist lennuki aknal,
kas see aitab
kõrgel ülal pilvede kohal,
juuspeen jäide.
Päälmist põhjata tumedust,
päämist pimedust
siit ei näidata,
küll aga veertel võnkuvat heledust.

Chagalli sõduri pää lendabki ära.
Ehh!
Kui see
ei ole joovastus, mis see siis on?
Mis siis on joovastus?

VÄLJAANDJA JÄRELSÕNA

Martin Heideggeri ettekandele “Aja mõiste”

Hartmut Tietjen

Tõlkinud Ivo Schenkenberg

Martin Heideggeri 1924. aasta juulis Marburgi Teoloogkonnas peetud *ettekande* “Aja mõiste”^{*} teksti aluseks on *kaks* eri, ent suu-
resti kattuvat loenguüleskirjutust, mille autorid on meile teadmata.
Ettekande käsikiri on kaotsi läinud. Oletatavasti hävitas selle Hei-
degger ise pärast seda, kui samal aastal oli valminud samanimeline
uurimus [*Abhandlung*].

Ettekande teksti tuleb eristada samuti aastal 1924 kirjutatud
uurimusest Aja mõiste, mis ilmub Heideggeri koondväljaande
64. köitena. Aastal 1923 ilmunud Wilhelm Dilthey ja Krahv
Yorck von Wartenburgi kirjavahetuse lugemine andis tõuke sel-
leks uurimuseks. Hiljem võttis Heidegger osi uurimuse esimesest
peatükist, mis puudutab nimetatud kirjavahetust, *Olemise ja aja*
77. paragrahvi.

Hartmut Tietjen. Nachwort des Herausgebers. — Martin Hei-
degger. *Der Begriff der Zeit. Vortrag vor der Marburger Theo-
logenschaft. Juli 1924.* Herausgegeben und mit einem Nachwort
versehen von Hartmut Tietjen. Tübingen: Max Niemeyer Verlag,
1989, S. 29–32.

Avaldame kirjastuse nõudel.

^{*}Ilmus eestikeelses tõlkes *Akadeemia* 2003. a 5. numbris lk 1019–
1041. *Toim.*

Uurimuse kolmanda peatüki reaalusel märkuses teeb Heidegger osutuse samanimelisele *ettekandele* ning annab selle sissejuhatava lõigu edasi järgmiselt:

Mõndagi järgnevast peatükist sai tehtud teatavaks ettekandes Marburgi Teoloogkonnas 1924. aasta juulis. Ettekandel oli seesugune sissejuhatus:

Järgnevad arutlused käsitlevad aega. Nad küsivad: Mis on aeg? Kui aeg leiab oma mõtte igavikus, siis tuleb teda sealt lähtuvalt mõista. Sellega on selle uurimise tulemus ja tee ette määratud: igavikust aja poole. See küsimuseasetus on igati korras eeldusel, et eelmainitud lähe on meil võtta, niisiis tunneme ja mõistame piisavalt igavikku. Peaks igavik tähendama midagi muud kui tühi alatikestmine ($\alpha\epsilon\iota$), peaks jumal olema igavik, siis peaks see kõigepealt soovitatud viis käsitleda aega jääma kimbatusse seniks, kuni ta ei tea jumalast. Ja kui usk on ligipääs jumalale ja suhe igavikku pole midagi muud kui see usk, siis ei saa filosoofia igavikku ealeski kätte ning seda niisiis ei saa ealeski võtta meetoodilisse kasutusse aja-diskussiooni võimaliku vaatenurgana. Ja nii on siis teoloogia aja õige asjatundja. Sest esiteks käsitleb teoloogia inimese olemasolu [*Dasein*] tema olemises jumala ees, s.t olemist ajas tema olemises igaviku suhtes. Teiseks on kristlikul usul suhe millessegi, mis loodus ajas ja koguni ühel ajal, mille kohta üteldakse, et see "sai täis". Filosoofiale jääb seevastu vaid võimalus mõista aega ajast lähtuvalt.

Juba selle tsiteeritud märkuse esimene lause samanimelisest uurimisest, millega Heidegger osutab *ettekandele* "Aja mõiste" ("Mõndagi järgnevast peatükist. . .") lubab teha järelduse, et tema poolt ettekandes esmakordselt avalikult teada antu ei kajasta täiel määral tema uurimuste seisu ajaprobleemaatika vallas. Ettekandes tuuakse olemasolu [*Dasein*] struktuure välja vaid sedavõrd, kui see on vältimatu olemasolu ajalisuse eksponeerimiseks. Selle eksponeerimise kese asub jällegi olemasolu päristises ajalisuses etteminemises oma lõpu kui olemasolu päristise ollavõimise võimaldamise poole. Sellest sihiseadest on ühtlasi määratletud ka olemasolu eksistentsiaalsete struktuuride esiletoomise kulg.

Ettekande seesugusel moel piiratud sihiseade, mis kulmineerub olemasolu päristise ollavõimise esiletoomises olemasolu algupärasest ajalisusest — ja seega on vastavuses algse teoloogilise küsimuseasetusega —, püsib peateose *Olemine ja aeg* (1927)

mõlema avaldatud jao* raames, mille väljatöötamisega Heidegger tegi algust 1923. aastal. Teavet selle kohta, kas ja mil määral oli Heideggeril juba 1924. aasta suvel oma peateose täielik plaan olemas, *ettekanne* ei anna. Peateose *Olemine ja aeg* jaoks keskne küsimuseasetus olemise mõtte järele üldse, mis pidi tulema käsitlemisele “aja kui olemise mõtte järele küsimuse transsendentaalse horisondi eksplikatsioonis” esimese osa avaldamata jäänud kolmandas jaos “Aeg ja olemine”, jäi ettekandest ainuüksi juba selle piiratud sihiseade tõttu välja. Nii puudub diskussioonil selle üle, kas 1924. aasta juulis peetud *ettekanne* “Aja mõiste” kujutab endast peateose *Olemine ja aeg* mõnd “algupärast vormi” [*originäre Form*], ettekandes eneses asjakohane pidepunkt ja pinnas.

Käsitledes olemise mõtte küsimuse kontseptuaalset kujunemiskäiku peateoses *Olemine ja aeg*, tuleb meeles pidada, et juba Heideggeri habilitatsiooniettekandes “Ajamõiste ajalooteaduses” (1915) esineb aeg looduse ja ajaloo kui olemisvaldkondade eristajana. Varajane Freiburg-i loengukursus talisemestrist 1921/22 *Aristotelese fenomenoloogiline interpretatsioon. Sissejuhatus fenomenoloogilisse uurimisse*** sõnastab eksplitsiitselt küsimuse oleva olemise mõttest ning käsitleb nagu ka varajane Freiburg-i loengukursus suvesemestrist 1923 *Ontoloogia: Faktilisuse her-*

*Peateos *Olemine ja aeg* jääb Heideggeril lõpetamata. 1927. aastal ilmunud raamat (*Olemine ja aeg. Esimene pool (Erste Hälfte)*) sisaldab sissejuhatust (*Einleitung*) ja esimese osa (*Teil*) kahte jagu (*Abschnitt*). Kavandatud oli *Olemine ja aeg* kaheosalisena, kusjuures esimene osa pidi liigenduma kolmeks jaoks (vt M. Heidegger. *Sein und Zeit*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1993, S. 39–40). Märkest tiitellehel “Esimene pool” loobub Heidegger *Olemise ja aja* seitsmendas trükis (1953). *Tlk.*

**Martin Heideggeri teoste koondväljaanne (*Gesamtausgabe*) eristab Heideggeri loengukursuste (1919–1944) osas kolme perioodi: varajased Freiburg-i loengud (*Frühe Freiburger Vorlesungen*) 1919–1923, Marburgi loengud (*Marburger Vorlesungen*) 1923–1928 ja Freiburg-i loengud (*Freiburger Vorlesungen*) 1928–1944. Selle jaotuse aluseks on Heideggeri korralise loengutegevuse perioodid Edmund Husserli era-assistendina Freiburg-i ülikoolis ja professorina Marburgi ning Freiburg-i ülikoolis. *Tlk.*

meneutika seesuguse küsimuseasetuse fenomenoloogilis-hermeneutilist situatsiooni.

Mainitud *ettekanne* "Aja mõiste" on suunatud selle küsimuseasetuse ajaloolise dimensiooni selgitamisele [inimese kui] küsiva, olemasolu ajalisuse ja ajaloolisuse käsitlemise kaudu. Ettekandes näitab Heidegger, et tradeeritud, kreeklaste rajatud ontoloogias interpreteeritakse olemise mõtet ajast lähtudes. "Ajafenomeni kunatisest interpretatsioonist saab niiviisi *discrimen*," millega paljastub kunatise ontoloogia olemisemõte." Kui olemasolu ajalisuse kaudu jõutakse aja algupärase mõisteni, siis filosoofiliselt saab ülesandeks uuesti interpreteerida olemise mõte sellest algupärasest ajamõistest lähtuvalt ja selle juhatusel destrueerida tradeeritud ontoloogia. *Olemise ja aja* kolmanda jao "Aeg ja olemine" temaatikast on seega samuti märku antud nagu ka ilmutamata jäänud teise osa temaatikast: "Ontoloogia fenomenoloogilise destruktsiooni põhijooned temporaalsuse problemaatikast lähtuvalt". *Uurimus* "Aja mõiste" (1924) osutab ette peateose *Olemine ja aeg* tervikplaanile, millest 1927. aastal jõudis trükki siiski vaid esimese osa kaks esimest jagu.

HARTMUT TIETJEN on üks Martin Heideggeri teoste koguväljande (*Martin Heidegger Gesamtausgabe*) kolleegiumi liikmeid, kes on MHGA-seerias ise editeerinud köited 31 (*Vom Wesen der menschlichen Freiheit: Einleitung in die Philosophie* (1982)) ja 36/37 (*Sein und Wahrheit: 1. Die Grundfrage der Philosophie. 2. Vom Wesen der Wahrheit* (2001)). Avaldanud oma doktoriväitekirjana valminud uurimuse "Fichte und Husserl: Letztbegründung, Subjektivität und praktische Vernunft im transzendentalen Idealismus" (Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann Verlag, 1980), osalenud väitluis Martin Heideggeri olemisajaloolise mõtlemise ümber. M. Heideggeri sünnilinnas Messkirchis asuva rahvusvahelise Martin Heideggeri Seltsi (Martin-Heidegger-Gesellschaft) eestseisuse teadusliige.

*Lad. k 'vahe(maa), vahetegu, eristus/erinevus'. *Tlk.*

AJAST MARTIN HEIDEGGERI FUNDAMENTAAL- ONTOLOOGILISES MÕTLEMISES

Eduard Parhomenko

Aeg võtab aega

See kirjutis siin keskendub sellele, kuidas Martin Heidegger eeskätt 1920. aastate teisel poolel, s.o oma peateose *Olemine ja aeg* (1927) perioodil käsitab aega.¹ Ühtlasi tähendab see pöördumist niisuguste Heideggeri loengute poole nagu *Fenomenoloogia põhiprobleemid* (1927) ja *Loogika metafüüsilised algusalused lähtuvalt Leibnizist* (1928), kus leidub ajakäsitluse osas olulist täiendust lõpetamata jäänud peateosele. Ometi pole eesmärgiks anda tervikülevaadet, vaid osutada Heideggeri tollase, inimese olemasolu (*Dasein*) või siis — teisiti ütelduna — inimese esiolu² eksistentsiaalanalüüsiga seotud ajakäsituse mõnele aspektile, mis võiks meid mõneti aidata Heideggeri 1924. aasta ettekande “Aja mõiste”^{*} mõistmisel. Heideggeri ajakäsitust ei vaadelda siinkohal

¹Hilise Heideggeri ajakäsituse kohta saab eesti keeli lugeda Tõnu Luige raamatust *Filosoofiast kõnelda* (2002: 85–123, eriti 109–117).

²*Dasein*’i olemasolu’ks tõlkimise kohta vt Ülo Matjuse märkus Martin Heideggeri “Fenomenoloogia ja teoloogia” juurde (Heidegger 1994a: 1921); *Dasein*’i tähenduste ja võimalike tõlgete kohta vt ka Tõnu Luik (2002: 69–70). Võimalust tõlkida *Dasein ee-olu*’ks / *esiolu*’ks põhjendas Tõnu Luik ettekandes “Esi ja ese” Fenomenoloogia seminari ettekandepäeval 4. mail 2001. Käesolevas kirjutises jääb *Dasein* üldjuhul tõlkimata; sõnaga *olemasolu* aga üteldakse ümber saksa *Anwesen*.

^{*}Ilmus eestikeelses tõlkes *Akadeemia* 2003. a 5. numbris lk 1019–1041. *Toim.*

kujunemislooliselt. Vastupidi, sihiks on visandada *horisont*, markeerida katkeid sellest, mille *poole* Heideggeri mõtlemine oli teel 1920. aastail ning mis seesugusena võiks olla kaudselt juhatuseks ettekande “Aja mõiste” lugemisel.

I. METAFÜÜSILISE AJAKÄSITUSE KRIITIKA

Ajast kui olemisemõistmise horisondist kõneldes seirab Heidegger kriitiliselt õhtumaisele metafüüsikale omaseid arusaamu ajast. Need võtab ta kokku järgmiselt:

“Esiteks: Aeg on nüüd-punktide järgnevus üksteise järel. Teiseks: Aeg pole ilma *psyche*, *animus*’e, teadvuse, vaimu, subjektita. Kolmandaks: Aeg määratletakse oma olemise suhtes lähtuvalt olemise mõistmisest presentsina” (Heidegger 1994b: 76).

1. Aeg kui nüüd-punktide järgnevus

Arusaam ajast kui “nüüd-punktide järgnevusest” läheb Heideggeri sõnutsi metafüüsilises traditsioonis tagasi Aristoteelse ajamääratlusele teoses *Physica* (IV 11, 219b1–2):

“Aeg on liikumise arv eelsema ja järgsema järgi.”

Lubatagu siin tsiteerida Tõnu Luige selgitusi³:

“Aristotelesel on aeg kui liikumise arv see, mida liikumises arvatatakse [---]. Kui aeg kuulub arvuna liikumisse, siis see arv mitte lihtsalt ei loe seda, mis liikumises on, vaid seda loendatakse niisuguste kummaliste sõnade päraselt nagu “eelsem” ja “järgsem”. [---] Selleks, et eristada eelsemat ja järgsemat, peab meil olema üks teatud punkt (ld *punctum*), millelt neid eristada ning samuti peavad meil nii eelsem kui järgsem olema mõlemad antud. [---] Aristoteles nimetab seda punkti kreeka keelse sõnaga *nun* (ld *nunc* — nüüd). Nüüdi suhtes on midagi eelsemat ja midagi järgsemat. “Nüüd” on ajakäsituse puhul kõige otsustavam sõna” (Luik 2002: 93).

Ent kuidas mõista seda, et nüüdi kaudu eristatakse eelsemat ja järgsemat, minevikku ja tulevikku? Tuleks tähele panna, et eris-

³Aristoteelse ajakäsitusega seoses vt ka Madis Kõiv ja Piret Kuusk, “Aeg ja $\theta\epsilon\omega\rho\lambda\alpha$ ” (2003).

tades on nüüd midagi niisugust, mis ühtlasi ühendab, hoiab koos minevikku ja tulevikku.

“Aristoteles leiab, et ta [nüüd] on tõesti midagi niisugust, mis teatud viisil eristavalt ühendab ja just selle kaudu, et eristab. Järelikult tekib n-ö aja pidevus ja sellepärast Aristoteles peab oma ülesandeks näidata, et nüüd (liikumine, mis selles “nüüdis” toimub) on suurus, kr *megethos*. [---] Aristoteelse meelet on igasugune suurus kooshoidev, pidev. Suurust võib jaotada ja jagada ainult siis, kui ta on midagi endas kooshoidvat. Järelikult seda, mis on pidev, saab jagada tükkideks. Ja siit tekib nüüd põhimõtteline oht, et võidakse kujutada ette pidevat, kui teatavat diskreetsetest katkendlikest punktidest koosnevat aega. Kas aega ja “nüüdi” ei peaks ette kujutama nüüd-punktide järgnevusena?” (Luik 2002: 96–97.)

Just seda teed, et aega kujutatakse pelga nüüd-punktide järgnevusena, on läinud Heideggeri meelest metafüüsiline traditsioon. Aja käsitamist nüüd-punktide jadana nimetab Heidegger muus seoses ka vulgaarseks lähenemiseks. Põhimõtteliselt langevad metafüüsiline ja vulgaarne arusaam ajast ühte. Hoolimata sellest, et Heidegger küll seostab seesugust arusaama ajast Aristoteelsega, püüab ta teisalt näidata, et Aristoteelse käsituses ei tähenda nüüd-punkt algselt mingit isoleeritud ühikut, enesesse suletud tükki, vaid ulatub loomuldasa enesest välja. Nüüd-punkt on seesugusel viisil, et ta on *enesest väljas*. Siit lähtuvalt tõlgitseb Heidegger Aristoteelse selgitusi, et aja nüüdil on suurus, dimensioonilisus, et aeg on *millestki millesegi*, millest moodustub liikumine. Heideggeri Aristoteelse nüüd-punkti esituse radikaalsus, mis rõhutab eristava nüüdi kooshoidvat külge, laseb aimata tõlgitsusliku alusena Heideggeri enda käsitust aja ekstaatilisest loomusest.

“Nüüdis kui niisuguses juba sisaldub osutus enam-mittele [minevikule] ja veel-mittele [tulevikule]. Nüüdis eneses on dimensioon, ulatuvus veel-mittesse ja enam-mittesse [*Erstreckung nach*]. Veel-mitte ja enam-mitte pole jätkatud nüüdi külge millegi võõrana, vaid nad kuuluvad nüüdi sisse enesesse. *Nüüdil* on tänu sellele *dimensioonilisule ülemineku karakter*. Nüüd kui niisugune on juba üleminev. Ta pole üks punkt mõne teise punkti kõrval, millise kahe punkti tarvis oleks tarvis kõigepealt otsida vahendust, vaid ta on iseeneses juba üleminek. Kuna tal on iseeneses loomupärane ulatuvus, saame me teda rohkem või vähem suurelt [*weit*] võtta. Nüüdi dimensiooni suurus [*Weite*] on erinev: nüüd selles tunnis, nüüd selles sekundis.

See dimensiooni suuruse erinevus on vaid seetõttu võimalik, et nüüd on eneses ise dimensionaalne. Aega ei panda kokku ega summeerita nüüdidest, vaid vastupidi, ainuüksi suhtes nüüdiga saame aja ulatuvust ikka teataval viisil artikuleerida” (Heidegger 1989: 351–352).

2. Aja seos hingega

Heidegger rõhutab, et metafüüsilises traditsioonis tuleb ikka ja jälle kõne alla inimese, inimolemuse ja aja seos kujul: hing ja aeg, vaim ja aeg, subjekt ja aeg. Ka sel puhul tavatseb Heidegger viidata Aristotelesele:

“On järelevaatamist väärt, kuidas suhestub aeg hingega [---]” (*Physica* IV, 14, 223a 16–17).

Sellele lausekatkele järgneb *Physica*’s arutelu: kas aeg on olemas hingest sõltuvalt või siis sellest sõltumatult oleva enese muutumises. Aristoteles justkui jätab selle küsimuse lahtiseks. Siiski jääb kõlama aja seotus hingega, seda kujul, et hing on see, kes loeb aega, s.t on võimeline aega tajuma — ning selles tähenduses saab kõnelda hingest kui aja olemasolu tingimusest (vt IV, 14, 223a 16–29).⁴ Just seda tõika rõhutab antud juhul ka Heidegger. Nii saab Heidegger väita, et ka selles osas kulgeb ajakäsituse kogu järgnev traditsioon üle Augustinuse kuni Bergsoni ja Husserlini samuti Aristotelese jälgedes.⁵

Heideggerile on kõnekas juba Augustinuse *Pihituste* IX raamatu lause: “Sinus, mu vaim, mõõdan ma aegasid.” Uuemast filosoofiast on Heideggeri tüüpnäideteks Henri Bergsoni teos *Essai sur les données immédiates de la conscience* (Uurimus teadvuse vahetutest antustest; 1889), mis esitab aega teadvuse antusena⁶, ning Heideggeri enda poolt välja antud Edmund Hus-

⁴Vt ka Aristotelese *De anima* III 6, 430b1. Vrd Madis Kõiv, Piret Kuusk, “Aeg ja $\theta\epsilon\omega\rho\iota\alpha$ ” (2003: 1008–1010). Vrd laiemalt ka Epp Annus, *Kuidas kirjutada aega* (2002: 143–158).

⁵Samas ei jäta Heidegger hoiatamata, et tuleks hoiduda võtmast Aristotelese arusaama hingest (*psyche*) subjekti- ja teadvusefilosoofia seisukohalt.

⁶Bergsoni ja Heideggeri ajakäsitust kõrvutab Ernst Tugendhat oma paiguti silmatorkavalt eelarvamuslikus artiklis “Heidegger und Berg-

serli loengud *Vorlesungen zur Phänomenologie des inneren Zeitbewußtseins* (Loengud sisemise ajateadvuse fenomenoloogiast; 1928), kus nähakse aega teadvuse fenomenina.

Et metafüüsiline traditsioon on aja olemist sidunud nii või teisiti hinge või subjekti olemisega, pole Heideggerile pelgalt ajalooline tõdemus. Siin annab endast märku oluline tõik, et inimese olemine on olemuslikult seotud ajaga — et aeg on inimese olemise ontoloogiline tingimus. Seda näidata on *Dasein*'i olemisülesehituse analüüsi ülesanne.

3. Aja olemine presentsina

Heideggeri mõtlemist läbib arusaam, et olemine on määratud ajast — et olemine saab oma mõtte ehk tähendatuse [*Sinn*] ajalt.⁷ Selle silmapaistvaks kinnituseks on tõik, et vanakreeklaste ühe põhilise olemisemääratluse *parousia* ehk siis *ousia*⁸ ontoloogilisel ajaliseks tähenduseks on *juuresolu / kohalolu (Anwesenheit)* ehk siis teisiti öelduna *olemasolu*, mis ajamoodusena eristub kui *olevik — Gegenwart* (Heidegger 1993: 25). Seesuguses, metafüüsilist traditsiooni kujundanud lähenemises olemisele kui loomuldasa *kohalolule / presentsile*⁹ väljendub ühtlasi teatud kindel

son über die Zeit" (2001). See kirjutus on tähelepanuväärne veel selle poolest, et siin rünnatakse hoogsalt Heideggeri ajakäsitust, lähtudes nn "loomulikust ajamõistmisest", millena käiakse välja McTaggarti käsitlus ajalitest positsioonidest (A- ja B-seeria). (Tugendhat 2001: 14–15; vt ka McTaggart 2003). Heideggeri seisukohalt oleks McTaggarti ajamõiste näol tegemist ilmselt metafüüsilise käsitlusega.

⁷Vt ka Luik 2002: 22, 61–62, 66–67.

⁸Ld k *substantia, essentia*.

⁹*Olemises ja ajas* tõlgitseb Heidegger nii olemise temporaalsust Parmenidese õpetuses kui ka Aristotelese *ousia*'t kui *Anwesenheit*'i ning seda omakorda kui *Vorhandenheit*'i ehk olemasolu käeesise ehk objektiveeritud antuse tähenduses (1993: 25–26). Samas aga seostub *Olemises ja ajas* *Vorhandensein*'iga puhta, asjalise püsivuse ehk asiolemise (*Dingsein*) tähendus, mis oli saadud kartesiaanlikku *res extensa*'t interpreteerides (1993: 96–100) ning millele vastab Kantil *Gegenstand* ehk vastasese / objekt. See aga ei kooskõlastu ei Parmenidese arusaamaga olemisest ega Aristotelese *ousia*-käsitusega. Hiljem Heidegger

arusaam ajast, kus ajalise moodusena on määrav olevik — aega konstitueeriv nüüd-punkt (mõistetud just ajas olevana, s.o ajalisel, mitte aga kuidagi ajatuna¹⁰), mis on just *olevikuliselt*, just *olemasolevalt*.

Heidegger näeb juba *ousia* eelfilosoofilises sõnakasutuses ajalilist tähendust: *ousia* käib algselt kõigi nende olevate ehk siis asjade kohta, mis on inimese argises olemises alati tema käsutuses: tarbeesemed, majapidamine, vara — kõik see, mis on igapäevases tarvituses alati käepärast ning esmalt ja enamasti kohal — ehk siis olemasolev (*Anwesende*). See ajalises mõttes olevikuline (*Gegenwärtige*) pole mitte niivõrd igavikuliselt alati (*aei*) kui just “olevikuliselt olemas [*gegenwärtig*] igas nüüdis”. Olevik on siin kui *ajaline* karakter kohalolu ehk siis olemasolu (*Anwesenheit*) mõttes (Heidegger 1990: 183–184).

II. AJA FUNDAMENTAALONTOLOOGILINE KÄSITUS

Olemise mõistmise horisondiks on aeg. Metafüüsilisele traditsioonile omasest olemisekäsitusest väljumine eeldab traditsioonilise ajakäsituse destruktsiooni. Teose *Olemine ja aeg* jaoks programmiline fundamentaalontoloogia tahab jõuda aja kui olemise mõistmise horisondini just inimese olemist ehk siis inimese olemasolu ehk esiolu (*Dasein*) olemisülesehitust analüüsid. *Da-*

seesugusest lähenemisest loobub (Marx 1980: 94, 137). Vt ka Hermann Mörcheni artiklit “Heideggers Satz: “Sein” heisst “Anwesen”” (1989). Mörchen meenutab, et Marburgi-ajal tähendas termin *Anwesen* Heideggeri õpilastele pelgalt *Vorhandenheit*¹’i üht versiooni (1989: 178). Vrd aga hiline Heidegger: “das Anwesen des eigentlich Anwesenden” on “Ankunft” (1980: 342).

¹⁰Vrd Madis Kõiv ja Piret Kuusk Aristotelese nüüdist: “[---] võlv — see, mis jagab — ei saa ise olla osa ajast [---]” (2003: 1009). Vt ka Tõnu Luige esitust nüüdi eri aspektidest ja nendega seonduvalt igaviku eri tähendustest (2002: 97–101); nn igavese nüüdi (*nunc stans*) kohta: “[---] kuna nüüd ikka eristab enne ja pärast, on ta ise väljaspool seda järgnevust, ja selles tähenduses on ta midagi igavest või igavene kohalolemine. Võiks aga küsida, kas see igavene nüüd ei lange igasse aega, olles selles ikka ja alati? Seda möönmata osutub igavene pelgaks, koguni tühjaks “teispoolseks”” (Luik 2002: 99).

sein'i olemist konstitueerib oma olemisse hoidumine, mis teostub olemisemõistmisena. "Dasein on oma olemist seda mõistes." Dasein'ile sisemiselt konstitutiivne olemisemõistmine on ajaline.

Heidegger seab endale eesmärgiks teha selgeks inimese eri olemisviiside seos ajaga. See tähendab, et Dasein'i olemisülesehitus tuleb avada selle ajaliselt põhjalt ehk ajaliselt tingituselt ehk siis ajalisuselt (Zeitlichkeit). Siit aga edasi, olemiseküsimust üha silmas pidades, tuleks liikuda aja eritlemiseni lähtuvalt olemise (üldse) mõistmise horisondist. See viimane otsustav samm olemise kui seesuguse ajalise horisondi poole aga jääbki Heideggeril fundamentaalontoloogilise mõtlemise piires välja töötamata. Lõpule viimata jäänud Olemine ja aeg ning sellele vahetult järgnenud loengud sisaldavad põhiliselt inimese olemise ajalisuse ehk siis esiolu ajalisuse analüüsi.

Dasein'i olemisülesehituse ajalise põhja esiletoomise käigus võtab Heidegger vaatluse alla kolm põhimist lähenemisviisi ajale. Need on: vulgaarne arusaam ajast (vulgäre Zeitverständnis), ilmaaeg (Weltzeit) ja algupärane aeg (ursprüngliche Zeit) ehk ajalisus (Zeitlichkeit). Dasein'i olemisülesehituse seisukohalt on vulgaarne ajakäsitus ja ilmaaeg fundeeritud ajalisusele.

1. Vulgaarne ajakäsitus

Vulgaarses ajakäsituses avaldub aeg pelgalt nüüdide järgnevusena. Aeg on siin ühesuunaline ümberpööratu nüüdide järgnemine üksteisele. Vulgaarne ajakäsitus ilmutab end meile kõigepealt tavaliselt seoses kellaga — kella peale vaadates aja liikumise täheldamisega, kella-aja / aegade kindlakstegemisega. Vulgaarse ajamõiste alla käib ühtlasi ka füüsikaline lähenemine ajale.

Vulgaarne arusaam ajast kujutab enesest samas aga juurdepääsu algupärasele ajale. Nii seab Heidegger endale sihiks avada kella kasutamisega seotud ajamõiste (ja sellega haakuva Aristotelese ajamääratluse) "fenomenoloogiline sisu". Seda eritledes tuleb kõigepealt aga vaatlusele nn maailma- ehk ilmaaeg.

2. Ilmaaeg

Ilmaaja analüüsi juhatab sisse kella kasutamise fenomenoloogia. Mida õigupoolest tähendab kella kasutamine ehk siis kella pealt aja vaatamine? Me vaatame küll kella peale, kuigi kell ise pole seejuures objektiks. Kella kasutades me ei tegele kella kui niisugusega — eristamaks teda näiteks mündist. Me tajume kella nii, et laseme end juhatada millegi juurde, mis ise pole kell, ent mida ta kui kell näitab: aeg. Heidegger täpsustab, et kella pealt aega vaadates pole me ka mitte ajale suunatud kui vaatamise objektile. Seega pole ei kell ega ka mitte aeg vaatluse teemaks.

Kui ma vaatan kella peale, siis on mu küsimuseks nt: kui palju on veel jäänud aega loengu lõpuni? Seega ei otsi ma siin aega kui niisugust, et siis ajaga tegelda, seda (objektiveerivalt) uurida.

Kellalt aega vaadates püüan ma kindlaks teha, kui palju on kell — seda tähenduses: kui palju on mul veel jäänud aega, et seda või teist (enne loengu lõppu kell kümme) veel ette võtta.

Aega kindlaks tehes püüan seega määratleda, kui palju on jäänud veel aega, et seda või teist teha. Lähtudes just nii mõistetud kella kasutamisest ja aja määratlemisest, toob Heidegger esile ilmaaja formaalse struktuuri “aeg, (selleks) et...”: aeg, et üht ja teist teha; aeg, mida ma vajan, selleks et... (“Zeit, zu...”; “Zeit, um zu...”: *Zeit, um das und das zu tun; Zeit, die ich brauche, um...*).¹¹

¹¹Ilmaaega (*Weltzeit*) analüüsib Heidegger analoogselt ilmasiseselt kohatava oleva ehk asjade antuse käsitlusega. Põhimõtteliselt on nii ilmaaja kui ka vulgaarse ajamõiste jaoks aeg miskit ilmasiseselt olevat, s.t ontoloogilises plaanis pole vahet asja olemisel ja aja olemisel.

Heideggeri seesugune ajakäsitlus lähtub eeldusest, et inimese olemist ehk *Dasein*'i konstitueerib ilma-sees-olemine. See on *Dasein*'i põhimisi olemisviise. Ilm pole miskit *Dasein*'ist eraldi, väljaspool ja vastas seisvat, vaid *Dasein*'i olemist konstitueeriv. Ilm on *Dasein*'ile olemise avatus, millelt talle on asjad antud ning mis teeb võimalikuks asjade omamise ja tarvitamise. Ilm kui avatus on liigendunud teatud tervikstruktuurideks ja -seosteks, mis määravad selle, millena miski asi meile on kohatav. Seejuures on oluline, et ilm olemise avatuse, selle avatuse horisondi tähenduses on ontoloogiliselt midagi teistsugust kui asjad.

Ilmaaeg on "täenduslik" aeg. Heidegger kõneleb tähenduslikkusest (*Bedeutsamkeit*) kui ilmaaja ühest aspektist. Täenduslikkus moodustub *Dasein*'i ilmas-olemise (kui *Dasein*'i põhimise olemisviisi) konstitueerivate suhestuste (*Bezug/Bezüge*) seose kaudu. Nende suhestuste formaalne struktuur on: "selleks, et" / *Um-zu*, "mistarvis / misjaoks" / *Wozu*, "seetarvis / selleks" / *Dazu* ning "kellegi/millegi pärast" / *Um-willen*. Neid suhestusi iseloomustab osutamine, juhatamine. Me kohtame asju/olevaid (nad on, mis nad on) nimetatud suhestustest, nende suhestuste seosest lähtuvalt, põhjalt. Seega küsimus "Mis (asi) see on?" teiseleb küsimusteks "Misjaoks seda kasutatakse?" "Mida sellega tehakse?" "Kelle jaoks see on?" jne.

Ka aega me kogeme ilma konstitueerivast tähenduslikkusest, tähenduslikkuse struktuurist lähtuvalt. Nendes suhestustes väljendub tõik, et ükski asi või siis (aja puhul) nüüd-punkt ei seisa kuidagi eraldi ega omaette, vaid *on* teatud tervikult või seoselt.

"Kui me vaatame mittereflekteerivalt igapäevases hoiakus kella peale, ütleme me alati, kas otsesõnu või mitte, "nüüd". See nüüd pole aga paljas, puhas nüüd, vaid teda iseloomustab "nüüd on aeg [millekski / midagi teha...], "nüüd on veel aega kuni...". Kui me kella peale vaatame ja ütleme "nüüd", pole me suunatud nüüdile kui niisugusele, vaid sellele, mille jaoks / mille pärast [*wofür*] ja milleks / mistarvis / misjaoks / mis otstarbel [*wozu*] veel aega on; oleme suunatud sellele, millega me tegeleme, mis end meile peale surub, mis nõuab endale aega, misjaoks me tarvitseme aega. Kui me ütleme "nüüd", siis me pole kunagi suunatud nüüdile kui millelegi käesiseselt antule [*als auf etwas Vorhandenes*]." (Heidegger 1989: 365.)

Lisaks tähenduslikkusele vaatleb Heidegger veel teisigi ilmaaja karakteristikuid: dateeritavus, ulatuvus / sirutuvus (*Gespanntheit*) ja avalikkus (*Öffentlichkeit*). Need ilmaaja aspektid on esile kerkinud aja tähenduslikkuse edasise eritlemise käigus.

Dateeritavus

"Iga nüüd dateerib ennast kui "nüüd, mil see või teine sünnib, toimub või kestab"" (Heidegger 1989: 370). Dateeritavuse struktuuri konstitueerivad niisugused momendid nagu "nüüd, kui... / *jetzt, da...*", "tookord, kui... / *damals, als...*", "siis, kui... /

dann, wann...”. Ilmaaja dateeritavust tuleb eristada kalendaarsest, kuupäevalisest dateerimisest. Kalendaarne dateeritavus rajaneb vulgaarsel lähenemisel ajale kui nüüdide järgnevusele. Vulgaarse ajakäsituse jaoks on nüüdid mõeldud kui “vabalt hõljuvad, suhetud”, üksteisele järgnevad. Seevastu ilmaajas on iga nüüd ning selle modifikatsioonid (“tookord” ja “siis”) oma struktuuri poolest dateeritavad, s.t juba alati millelegi suhestatud (Heidegger 1989: 371).

Ulatuvus / Sirutuvus

“Aeg on iseeneses sirutunud ja ulatunud/sirutuse ja ulatuvusega [*gespannt und erstreckt*]. Ühelgi nüüdil, siisil [*Dann*] ja tookorral [*Damals*] pole mitte ainult daatum, vaid nad on iseeneses ka ulatuvusega: “nüüd, loengu vältel”, “nüüd, vaheaja jooksul”. Ühtki nüüdi ega ajamomenti ei saa punktualiseerida. Iga ajamoment on eneses sirutunud, kusjuures sirutusulatus on variaabel. See varieerub muuhulgas koos sellega, mis nüüdi kunati dateerib” (Heidegger 1989: 373).

Avalikkus

Avalikkus ilmaaja aspektina seostub silmanähtavalt *Dasein*’i seliste eksistentsiaalidega nagu koosolu/*Mitsein* ning kõne/*Rede* või siis keel/*Sprache*. Avalikkuse puhul tuleb selgelt esile, et Heideggeri jaoks on vulgaarse ajakäsituse ja ka ilmaaja näol tegemist n-ö kõneldud ajaga, mis seisneb peamiselt selles, et ajast kõneldes, s.t “aega üteldes” nii või teistsugusel moel, eksplitsiitselt või implitsiitselt üteldakse alati “nüüd”.

Kuna *Dasein* on oma olemiselt *Mitsein* ehk koosolu, mis on ontoloogiliseks aluseks igasugusele koosolemisele ning sotsiaalsusele, siis “dateeritud ja ulatuvusega nüüdi ütlemises” mõistame me üksteist. Näiteks loengu ajal lausungi puhul “Nüüd, kui professor kõneleb...” pole vajadust omavahel väljauteldud nüüdi dateerimist kuidagi kooskõlastada, mõistmaks seda nüüdina (Heidegger 1989: 373).

3. Pärastine aeg ehk ajalisis

Heideggeri järgi seisneb aja olemus selle *ekstaatilisuses*¹². Ekstaatilisusega kuulub ühte aja *horisondilisuus*. Aeg on olemise mõistmise horisont — see, millelt tuleb (ehk siis lähtub) olemisemõistmine. Peab aga täpsustama, et olemisemõistmises on ajahorisont meile *esvalt* ligipääsetav *ajalikusena* (*Zeitlichkeit*). Aja kui horisondi olemisviisi on põhimõtteliselt teistsugune kui asjade ehk ilmasiseste olevate oma. Aeg, õigemini ajalisis *Dasein*'i avatuse (*Erschlossenheit*) horisondina (olemisemõistmises) toimib ilmasisese oleva antuse ehk kohatavuse tingimusena. Tavalähenedamine aga mõistab aega *resp.* ajalisust ilmasisese oleva ehk asja olemisest lähtuvalt, s.t (ontoloogiliselt) kui üht asja teiste seas. Teisisõnu: taandab aja ajasisesusele (*Innerzeitigkeit*)¹³. Rangelt võttes ei tohikski seetõttu Heideggeri sõnusti aja kohta ütelda *on*. Aja kohta tuleb ütelda: *Zeit zeitigt sich / aeg ajastab end*.

Ajalisusest kui *Dasein*'i olemise terviklikkuse alusest kõneldes nimetab Heidegger ajamooduseid *ekstaasideks*. Need on: tulevik (*Zukunft*), olu (*Gewesenes*) ja olevik (*Gegenwart*). Heidegger kõneleb just “olnust”, mitte aga “minevikust / möödanikest” (*Vergangenheit*). Arusaam olnust kui minevikust iseloomustab vulgaarset ajakäsitust, mis redutseerib olu sellele, mida enam pole. Heidegger tahab aga rõhutada, et “minevik” kuulub *Dasein*'i olemisse — konstitueerib seda selle *ühe* ajalise moodusena ehk ekstaasina ehk siis olnuna.

Tee ajalisuse, selle ülesehituse esiletoomise juurde kulgeb *Dasein*'i erinevaid olemisviise järk-järgult eristades ja analüüsides. Seejuures pakuvad huvi eeskätt need olemisviisid, milles annab

¹²Sõna *ekstaas* on kreeka päritolu ning tähendab algselt “enesest väljaminemist / väljas olemist”. Heideggeri jaoks annab tõik, et kreeka *ekstasis*'e tõlkeks võiks olla ladina *existentia* (eksistents), võimaluse rääkida inimese olemasolu ehk *Dasein*'i kui eksistentsi olemisülesehituse ajalisusest ekstaatilisuse tähenduses.

¹³Vt *Olemine ja aeg*: “[---] ilmasisene olev [on] ligipääsetav “ajas olevana” [*in der Zeit seiend*]. Me nimetame ilmasisese oleva ajalisi määratletust *ajasisesuseks*. Temast esvalt ontoloogiliselt leitud “aeg” on baasiks vulgaarse ja traditsioonilise ajamõiste kujunemisele” (Heidegger 1993: 333).

endast märku ning näitab *Dasein*'i olemine tervikuna. *Dasein*'i olemisterviku tingimuseks ja aluseks on ajalisus.

Dasein'i olemisviiside mitmekesisuse terviklikkus tematiseerub eksistentsiaalanalüüsis kõigepealt kui hool (*Sorge*).

Ajalisus kui hoole tähendus

Dasein on olev, kes oma olemises hoidub sellesse olemisse kui võimalikkusse ehk siis omaenese ollasutmisse (*Seinkönnen*). Hoidumisest oma olemisse võib rääkida tähenduses: *Dasein* hoolib oma olemisest. Hoidumine ehk siis *olemine* oma ollasutmisse (*das Sein zum eigensten Seinkönnen*) aga tähendab, et *Dasein* oma olemises on *endast juba ikka ette* (*je schon vorweg*) ja *üle* (*über sich hinaus*). *Dasein*'i selle olemisstruktuuri kohta ütleb Heidegger: *Sich-vorweg-sein / endast-ette-olemine*. Ent kuna *Dasein* (loomuldasa ilma-sees-olu (*In-der-Welt-sein*)) on juba alati heidetud ilma (*je schon in eine Welt geworfen ist*) ning ühtlasi asjadega ehk ilmasisest olevatega ümber käies viibib nende juures, siis saame olemisstruktuuri *endast-ette-olemine* täielikuks kujuk: *Sich-vorweg-schon-sein-in-(der-Welt) als Sein-bei (innerweltlich begegnenden Seienden) / endast-ette-juba-(ilma)-sees-olemine kui olemine-(ilmasiseselt kohatava oleva)-juures*. Seda *Dasein*'i olemise tervikstruktuuri nimetab Heidegger *Sorge*'ks ehk hooleks. (vt Heidegger 1993: 191–196).

Hoole ontoloogiliseks tähendususeks (*Sinn*) ehk siis aluseks, millelt hoolt mõista, on ajalisus. Ajalisus konstitueerib *Dasein*'i päristise tervikolu. *Sorge* struktuurimomenti *endast-ette-olemine* konkretiseerib Heidegger *Dasein*'i eksistentsiaalanalüüsi käigus olemisena lõppu ehk lõpu poole (*Sein zum Ende*) ehk siis etteminimisena surma (*Vorlaufen in den Tod*; vt Heidegger 1993: 301–302, 323–331).

Saamaks pilku *Dasein* tervenisti, tuleb tematiseerida tema “ot-sad”. Heideggeri tähelepanu keskendub seejuures peamiselt *Dasein*'i lõpule ehk surmale. “Ilma-sees-olemise “lõpp” on surm. See lõpp, kuuludes olla-suutmisse, s.t eksistentsi, piirab ja määrab *Dasein*'i kunati võimaliku terviku” (Heidegger 1993: 234). Heidegger ei pea siin silmas surma bioloogilises ega muus ontoloogilises tähenduses, vaid eksistentsiaalses, s.o *Dasein*'i olemist kon-

stitueerivana: *olemisena surma poole* (*Sein zum Tode*). Olemises surma poole kui etteminemises avaneb *Dasein*'ile olemine kui "mõõdutu võimalikkusetuse võimalikkus" (*Möglichkeit der maßlosen Unmöglichkeit*; Heidegger 1993: 262). Olemine-surma-poole kui *olemise* viis ei lähe täide mitte surma tegelikuseks saamisega, vaid hoopis võimalikkusetuse üha suureneva võimalikkusena¹⁴ (vt ka Luik 2002: 76–78; Parhomenko 2001: 31–32). *Dasein*'i olemiselt kui võimalikkuselt avaneb *Dasein*'i ajalisus ja selle struktuur — ajalisus *Dasein*'i iseolu (*Selbstsein*) ehk isesust (*Selbstheit*) konstitueerivana.

Ajalisuse ekstaasid

Tulevik

Dasein eksisteerib nii, et ta tuleb oma võimalikkuses iseendale peale. Ta hoiab endale avatuna oma võimalikkuse pealetulemise. Nii hoidub ta omaenese olla-suutmisest. "See oma võimalikkuse enda-peale-tulemises väljapidamine [*Aushalten*] võimalikkusena, end selles enda-peale-tulla-laskmine on tulevik [*Zukunft*]" (Heidegger 1993: 325; vt ka Heidegger 1989: 374–375).

"Tulevik" ei tähenda siin nüüd'i, seda, mis pole veel "tegelikuks" saanud, alles ükskord selleks saab, vaid tulekut [*Kunft*], milles *Dasein* oma omaseimas olla-suutmisest enda peale tuleb [*in der das Dasein in seinem eigensten Seinkönnen auf sich zukommt*] (Heidegger 1993: 325).

Tuleviku ehk siis tulev-olemise formaalseks struktuuriks on *Auf-sich-zukommen* ehk endale-tulemine / enda-peale-tulemine, mis on ajaliseks aluseks hoolde struktuurimomendile endast ette.

¹⁴Võimalikkus ei tähenda siin mitte seda, mis *ei ole veel* tegelikuseks saanud või *ei ole* paratamatu. Võimalikkust ei tuleks niisiis võtta kui üht loogilist abstraktset modaalsust. Heideggeri järgi on võimalikkus ennekõike eksistentsiaal, mis oma täiuses ilmneb kui "*Dasein*'i alapäraseim ja viimane positiivne määratletus" (Heidegger 1993: 144).

Olnu

Dasein eksisteerib nii, et *juba* olevana tuleb ta oma võimalikkuses iseenda peale, s.t *tagasi*. Ta tuleb iseenda peale tagasi olevana, mis ta ikka *juba* on ja missugusena tal tuleb end üle võtta (*übernehmen*). Seda saab *Dasein* teha vaid siis, kui tema olemisse kuulub *olnu*.

Dasein on nii, et ta ilma-sees-olnuna *juba* alati leiab end ilmast (*Welt*) eest, leiab end sinna heidetuna (*geworfen*) — ja niisugusena tuleb tal end üle võtta. “Heidetuse ülevõtmine aga tähendab *olla Dasein* selles, *nagu ta ikka juba oli* [*wie es je schon war*], päristiselt. Heidetuse ülevõtmine on aga võimalik vaid nii, et tulevane [*zukünftige*] *Dasein* saab *olla* oma omaseim “nagu ikka *juba oli*”, see tähendab “olnu”. Vaid niivõrd, kui *Dasein* on üleüldse kui ma olen-olnud [*ich bin-gewesen*], saab ta tulevaselt iseenda peale niimoodi tulla, et ta *tagasi* tuleb. [--] Etteminemine äärmisimasse ja omaseimasse võimalikkusse on mõistev tagasitulemine omaseimale olnule” (Heidegger 1993: 325–326).

Olnu kui ajaekstaasi formaalseks struktuuriks on *Zurück-zukommen* ehk *endale-naasmine / enda-peale-tagasi-tulemine*, mis on ajaliseks aluseks hoole struktuurimomendile *juba-sees-olemine*.

Olevik

Niivõrd, kui *Dasein* eksisteerib, viibib ta teda ümbritsevate (*Umwelt*) asjade ehk ilmasiseselt käepärast olevate asjade juures, nendega ümber käies, neid käsitsedes ja tarvitades. Tarvitatav olemine ilmasiseselt oleva juures on võimalik vaid olemasoleva ehk kohaloleva olevikustamises (*Gegenwärtigen des Anwesenden*) — olemasolevat kohata laskmises. Olevik (*Gegenwart*) kui ajaline ekstaas on see, mis hoiab *Dasein*’i avatuna olemasolevale / kohalolevale; see laseb meil kohata olevat nii, et me selle olevaga tegelda saame (Heidegger 1993: 330; Heidegger 1989: 376).

Oleviku formaalne struktuur on *Sein-bei* ehk *juures-olu*, millele vastab hoole struktuuriaspekt *juures-olu*.

Aja ekstaatiline loomus

Tuleviku formaalseks struktuuriks on *endale-tulemine / enda-peale-tulemine* (*Auf-sich-zukommen*), olnu struktuuriks on *endale-naasmine / enda-peale-tagasi* (*Zurück-zu*), olevikul viibimine-juures / olemine-juures (*Sichaufenthalten bei*). Niivõrd, kui aeg on määratletud seesuguste karakteritega nagu *Auf-zu / millelegi-tulema, Zurück-zu / millelegi-naasma, Bei / juures*, on aeg enesest väljas (*ausser sich*). Aeg on tuleviku, olnu ja olevikuna *valla lükkunud* (*entrückt*). Vallalükatuses väljendub nende ajamooduste ulatumine üksteise sisse, mida Heidegger nimetab *ekstaasideks*. Nii igat ajamoodust eraldi kui ka ajalisust tervikuna (kui tuleviku, olnu ja oleviku ühtsust) iseloomustab algupärane enesest-väljas-olek ehk välja-olek — *ekstatikon*. *Dasein*'i olemisülesehitust tuleb tõlgitseda aja ekstaatilisest loomusest lähtuvalt. Ajalisus oma ekstaatilisuses on *Dasein*'i olemise tingimuseks (Heidegger 1993: 328–329). *Dasein*'i *Da* ehk siis inimese esiolu ee avatus, esiolu eksistentsiaalsed võimalikkused (olla päristiselt või ebapäristiselt) tuginevad ajalisusele. Esiolu avatuse konstitutsioon on ajaline. “*Die ekstatische Zeitlichkeit lichtet das Da ursprünglich*” — “Ekstaatiline ajalisus valgustab ett¹⁵ algupäraselt” (Heidegger 1993: 351).

Aja ekstaaside võrdalgupärasus

Heidegger omistab tulevikule teatud esimuse olnu ja oleviku suhtes. Kuid see ei tähenda, et ajalisuse moodustaks ajaekstaaside üksteisele järgnemine: tulevik, olnu, olevik. Ajalisus ajastab end ajaekstaaside võrdalgupärasuses (*Gleichursprünglichkeit*). Ükski ekstaas ei ole taandatav teisele (Heidegger 1993: 329).

Päristise aja lõplikkus

Olemises surma poole avaneb *Dasein*'ile tema omaenda olemine kui (*Dasein*'i) võimalikkusetuse võimalikkus, mis on seesugusena äärmisim ja ületamatu. Siit lähtuvalt kõneleb Heidegger *Da-*

¹⁵Esiolu (*Dasein*) esi käändub esi, ee, ett nagu vesi, vee, vett.

sein'i ja ajalise lõplikkusest. Lõplikkus iseloomustab ajalistsust tervenisti, käies iseäranis tuleviku kohta. Tulevik, mis avab *Dasein*'ile tema olemise võimalikkusetuse võimalikkusena, ilmneb *piiratuna*. Põhimõtteliselt iseloomustab kõiki ajaekstaase piiratus. Lõplikkus ei tähenda siin lihtsalt lakkamist või otsasaamist, vaid aja karakterit — seda, kuidas “aeg ajastub”. Väide “ajalise lõplikkusest” ei taha vastu rääkida tõigale, et “aeg läheb edasi”, vaid iseloomustab eksistentsiaalse ajalise konstitutsiooni. Kujutlus aja lõputust kulust/kulgemisest kuulub vulgaarsesse ajakäsitusse, mis on derivatiivne päristise aja suhtes (Heidegger 1993: 329–331).

*

Ajast lõpetama aetuna, osutaksin siin veel kord sellele, mis järeldub Heideggeri ajakäsitusest: me ei saa kõnelda ajast (päristise aja tähenduses) kui ühest olevast ehk asjast teiste hulgas. Me ei saa ütelda aja kohta *on*.

Selle arusaama võtab ta loengu “Ajamõiste ajaloo prolegomena” lõpus (1988: 442) kokku lausega:

Nicht: Zeit ist, sondern: Dasein zeitigt qua Zeit sein Sein — Mitte: aeg on, vaid: *Dasein* ajastab ajana oma olemise.

Kirjandus

- A n n u s, Epp 2002. *Kuidas kirjutada aega*. Tallinn: Underi ja Tuglase kirjanduskeskus
- H e i d e g g e r, Martin 1980. *Der Spruch des Anaximander* (1946). — Martin Heidegger. *Holzwege*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, S. 317–368
- H e i d e g g e r, Martin 1988. *Prolegomena zur Geschichte des Zeitbegriffs*. — Martin Heidegger. *Gesamtausgabe. II. Abteilung: Vorlesungen 1923–1944*. Bd. 20. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann
- H e i d e g g e r, Martin 1989. *Die Grundprobleme der Phänomenologie*. — Martin Heidegger. *Gesamtausgabe. II. Abteilung: Vorlesungen 1923–1944*. Bd. 24. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann
- H e i d e g g e r, Martin 1990. *Metaphysische Anfangsgründe der Logik im Ausgang von Leibniz*. — Martin Heidegger. *Gesamtausgabe*.

- II. Abteilung: Vorlesungen 1923–1944. Bd. 26. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann
- Heidegger, Martin 1993. *Sein und Zeit*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag
- Heidegger, Martin 1994a. Fenomenoloogia ja teoloogia. — *Akadeemia*, nr 9, lk 1915–1943
- Heidegger, Martin 1994b. *Zollikoner Seminare. Protokolle — Zwiegespräche — Briefe*. Hrg. von Medard Boss. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann
- Köiv, Madis, Piret Kusik 2003. Aeg ja θεωρία. — *Akadeemia*, nr 5, lk 1000–1018
- Lüik, Tõnu 2002. *Filosoofiast kõnelda*. Tartu: Ilmamaa
- Marx, Werner 1980. *Heidegger und die Tradition*. Hamburg: Felix Meiner Verlag
- McTaggart, John M. Ellis 2003. Aja ebareaalsus. — *Akadeemia*, nr 5, lk 939–957
- Mörchen, Hermann 1989. "Heideggers Satz: "Sein" heisst "Anwesen" ". — *Martin Heidegger: Innen- und Aussenansichten*. Hrg. vom Forum für Philosophie Bad Homburg. Frankfurt am Main: Suhrkamp, S. 176–200
- Parhomenko, Eduard 2001. Meeldetoomine kui olnu taastoomine tuleva võimalikkusena. *Erinnerung ja Wiederholung Martin Heideggeri mõtlemises*. — *Kultuur ja mälu. Konverentsi materjale*. (Studia Ethnologica Tartuensia 4). Tartu: Tartu Ülikool, lk 17–34
- Tugendhat, Ernst 2001. Heidegger und Bergson über die Zeit. — Ernst Tugendhat. *Aufsätze 1992–2000*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, S. 11–26

EDUARD PARHOMENKO (sünd. 1966) õpetab filosoofiat Tartu ülikoolis. *Akadeemias* on temalt varem ilmunud artikkel "Filosoofia Ees-tis: Üks metaentsüklopeediline esitus" (2002, nr 8, lk 1579–1587) ja rohkesti tõlkeid ning järelsõnu.

LEMBIT KÜÜTS

UUE MAJANDUSE LÄTTEIL

Eesti sisemajanduse kogutoodang aastatel 1923–1938

Jaak Valge

1. SISEMAJANDUSE KOGUTOODANGU MÕISTE JA ÜLDINE ARVUTUSMETOODIKA

Kõige üldisemalt kirjeldab majandust makrotasandil rahvamajanduse arvepidamine (SNA — *the System of National Accounts*) — statistiline süsteem, mille peasihiks on anda kooskõlastatud ja detailiseeritud kogum kontosid ja tabelleid, mille abil saab anda süstemaatilise, võrreldava ja nii täieliku pildi majanduslikust tegevusest riigis, kui on võimalik. Rahvamajanduse arvepidamissüsteemis on kaheks kõige olulisemaks makroökonomiliseks agregaatnäitajaks sisemajanduse kogutoodang (GDP) ja rahvuslik kogutoodang (GNP).

Sisemajanduse kogutoodang (SKT) esitab arvestusperioodil residentide ja mitteresidentide majandustegevuse lõpptulemuse riigi majandusterritooriumil. **Rahvuslik kogutoodang (RKT)** leitakse, arvestades sisemajanduse kogutoodangule juurde teistest riikidest saadud esmased tulud (palk ja sotsiaalkindlustusmaksed; maksud tootmiselt, neto; tulud omandilt) ja arvestades maha teistele riikidele makstud esmased maksud. RKT ja SKT on suhteliselt lähedased, ajalooliste seeriatega puhul on suurim lahknevus olnud alla 10% (Suurbritannia enne Esimest maailmasõda) (*International Historical...* 1992: 888).

Töö on valminud Eesti Teadusfondi grandil nr 4034 raames.

SKTd hinnatakse vastavalt kasutuslale jooksev- või püsivhindades. Jooksevhindades väljendatud SKT sobib eelkõige mitmesuguste struktuuri- ja suhtnäitajate arvestamiseks mingi perioodi kohta. SKT peamine väärtus seisneb aga selles, et ta võimaldab hinnata majanduse arengut. Selleks tuleb tagada võrreldavus eelmise perioodi tulemustega.

Rahvamajanduse arvepidamissüsteemis võetakse arvesse kogu majanduslik tegevus, s.t nii turustatavate kui ka mitteturustatavate kaupade ja teenuste tootmine. Toodanguna arvestatakse ka kodumajapidamiste toodangut hoolimata sellest, kas kaup on müüdud turul või ise ära tarbitud (põllumajandussaadused, koduveini, -õlle ja -viina tootmine, õmblemine, käsitöö, majatarvete ja mööbli valmistamine jms).

Seega sisaldavad RKT ja SKT kulude säilitamisi ja väärtuse kaotamisi. Valik, missugust seeriat näidata, sõltub eri riikides tavaliselt sellest, missugused andmed on olnud paremini kättesaadavad. Mõlemad, SKT ja RKT, on kõige üldisemad majanduslikku arengut iseloomustavad näitajad. Püsivhindades arvestatuna kajastab nende dünaamika majanduslikku kasvu või kahanemist, ühe isiku kohta arvestatuna aga elatustaset. Rahvusvaheliste ajalooliste seeriade puhul on viimasel ajal enam levinud mõisteks SKT.

Põhimõtteliselt võib SKT kalkulatsioone arvestada kas tootmise, sissetuleku või kulutamise seisukohast ning tuua välja vastavad kontod.

Tootmiskonto kirjeldab tootmist majandusüksuste vaatevinklist. Ta on klassifitseeritud majandustegevuse liigi järgi. Tootmiskontosse on haaratud ka kinnisvaraomandus, mis esindab "üüriteenuse" tootmist. See osa väljendab maa elamumajanduse rendiväärtust.

Sissetulekute konto kajastab residentide kogutulu kaupade ja teenuste tootmisest. Kulukonto väljendab residentide ostetud lõpptarbimise ja kapitalikaupade ning teenuste ostmisega seotud kulusid.

Vastavuses nende kontodega on sisemajanduse kogutoodangu üldiseks arvestamiseks kolm viisi: tootmismeetod, sissetulekute meetod ja kulu- ehk tarbimismeetod. Tootmismeetodil arvestatuna on sisemajanduse kogutoodang mingi perioodi, nt aasta või kvartali jooksul toodetud lõpptarbimise kaupade ja teenuste (lõpptoodangu) väärtus, ehk teisiti — lisandväärtus. See saadakse majandussektorite või tegevusalade kaupa seal loodud lisandväärtuste (kogutoodang miinus vahetarbimine) liitmisel. Kui kaup läbib tarbijalt tootjani mitu astet (vahetarbimist), siis igal astmel liidetakse ainult lisandväärtus. Et saada SKT tootmismeetodil, tuleb ettevõtetes loodud lisandväärtusele liita veel avalikus sektoris ning kodumajandites loodud lisandväärtus. Sissetulekute meetodil sisemajanduse kogutoodangut arvutades liidetakse lisandväärtuse kompo-

nendid: töötasu, tegevuse ülejääk, põhivara kulum, kaudsed netomaksud (kaudsed maksud miinus subsiidiumid ja dotatsioonid). Kulu- ehk tarbimismeetodil arvatuna koosneb SKT järgmistest komponentidest: eratarbimiskulud + investeeringud (kapitalimahutused põhivarasse + varude juurdekasv) + avaliku sektori tarbimiskulud + eksport-import (Ulst 1998: 27–29).

Tänapäeval kasutatakse SKT arvestamiseks kõiki kolme meetodit. Ajalooliste seeriade kalkuleerimiseks vajalikud andmed on aga pahatihti puudulikud. Kombineerides statistikat erinevatest allikatest, on tavaliselt siiski võimalik täita lüngad enam või vähem rahuldavalt (Hjerpe 1987: 25).

Hindadest kasutatakse kahte põhilist kontseptsiooni — baasiline hind ja turuhind. Turuhinna osas võib vahet teha tootja hinnal (hind, mida saab kauba tootja) ja ostja hinnal (hind, mida maksab sama kauba või teenuse tarbija koos kõigi täiendavate maksude ja üleandmistasudega). Tootja ja ostja hinna peamiseks vaheks on kaubanduse marginaal. Kogutoodangut väärtustatakse erinevates hindades. Kasutatakse ka faktor- ehk ressursihindasid, aga üldiselt harva.

Erinevate hindade vahel kehtib järgmine seos: kogutoodang faktormaksumuses + maksud tootmiselt, $\text{neto} = \text{kogutoodang baasilistes hindades} + \text{maksud toodetelt}$, $\text{neto} = \text{kogutoodang tootja hindades} + \text{kaubanduse ja transpordi marginaal} = \text{kogutoodang ostjahindades}$ (Tihemets 1994: 23–24).

Erinevates situatsioonides kasutatakse erinevaid hindu. Tootmise seisukohalt on kõige otstarbekam kasutada baasilisi hindu, sest see on hind, mille järgi tootja saab tulu.

2. RAHVAMAJANDUSE ARVEPIDAMISE KUJUNEMINE NING RETROSPEKTIIVSETE SEERIATE ARVESTUSED TEISTES RIIKIDES

Riikide majandustasemetete ning isikute sissetuleku arvestamise vastu tekkis huvi juba 17. sajandil. Pioneerideks olid “poliitilise aritmeetika” praktikud. Esimesed sammud tegi William Petty. Põhjalikum oli Gregory King, kes 1696. aastal hindas Inglismaa rahvatulu, kasutades mitmesuguseid näitajaid, kulutusi ja toodangut. Ta koostas ligikaudseid hinnanguid ka Prantsusmaa ja Hollandi kohta, võrreldes maksude ja säästmise ulatust. 18. ja 19. sajandi jooksul tehti rida märkimisväärseid üritusi määratleda kogu majanduse toodangut kindlatel aastatel eri riikides. Michael Mulhall pürgis ka rahvusvaheliste võrdluste poole, aval-

dades 1896. aastal sissetulekuandmed 19 riigi kohta. Nii nagu G. King kaks sajandit varem, võrdles ka tema sissetulekuid peamiselt valuuta vahetuskurse kasutades.

Tänapäevaste standardiseeritud kontseptsioonide väljatöötamine algas USAs 1930. aastatel, vedajaks oli Simon Kuznets. Mõistete väljatöötamise ja standardiseerimise kõrval nähti vaeva ka rahvusvahelise võrreldavuse saavutamiseks. Järgmise olulise sammu astus Colin Clark, hinnates reaalseid sissetulekuid 30 riigis "rahvusvahelistes ühikutes", tehes seega esimese ligikaudse korrektsiooni erinevate valuutade ostujõupariteedis.

Suurbritannias alustati rahvamajanduslikku arvepidamist John Maynard Keynesi survel Teise maailmasõja ajal. Esimesed ametlikud andmed valmistasid ette James Meade ja Richard Stone. 1944. aastal toimusid konsultatsioonid Briti, USA ja Kanada statistikute vahel mõistete ja kalkulatsioonimetoodikate standardiseerimiseks. Sõjajärgsetel aastatel kujunes võrreldavate andmete saamine rahvuslike sissetulekute kohta praktiliseks vajaduseks, sest oli vaja hõlbustada hinnanguid Marshalli plaani tarvis ning NATO osamaksude määratlemist. Richard Stone nägi vaeva metoodika standardiseerimisega ja Milton Gilbert korraldas selle teostamist 1950. aastatel Euroopa Majanduskoostöö Organisatsiooni (OEEC) maades. Peagi ühendati OEEC süsteem ÜRO standardiseeritud süsteemiga ja seda rakendati ametlike statistikute poolt suuremas osas riikides sõjajärgsetel aastatel, välja arvatud kommunistlikud riigid.

Ligikaudu samal ajal hakati koostama ka retrospektiivseid rahvamajanduse arvepidamise näitajaid. Neid seeriad (ametlike või poolametlike andmetena) on praeguseks eri riikides arvestatud tagasi eri ajani: kuni 1800. aastani Rootsis, 1830. aastani Austrias, 1860. aastani Soomes, 1865. aastani Norras, 1900. aastani Hollandis, 1925. aastani Saksamaal, 1926. aastani Kanadas ja 1929. aastani Ameerika Ühendriikides. Retrospektiivsete seeriade koostamine on nüüdseks üle võetud valitsusväliste institutsioonide, peamiselt teadlaste poolt, kes järgivad üldiselt ÜRO ning Majanduskoostöö ja -arengu Organisatsiooni (OECD) metoodikaid. Selles osas on suur töö ka praegu käimas ning uurimispingutuste tulemusena korrigeeritakse pidevalt seniseid arve.

Angus Maddisoni hinnangul on seni parimad andmed USA, Suurbritannia, Jaapani, Rootsi ja Soome kohta. Kanada, Taani, Itaalia ja Saksamaa töodel on paranemisruumi. Austria ja Norra kohta on olemas ametlikud tööd, mille arvestuskäigud ei ole täielikult dokumenteeritud. Belgias, Iirimaa ja Hollandis parandatakse pisut logisevat pilti. OECD riikidest on nõrgimad retrospektiivsed andmed Kreeka, Iirimaa,

Uus-Meremaa, Portugali, Šveitsi ja Türgi kohta. Teiste maailma osade kohta on andmete kvaliteet halvem kui esimeses grupis, kuid Argentinast, Brasiilias, Indias, Indoneesias, Koreas, Mehhikos, Hispaanias ja Taivanis on seeriat umbes sama täpsusastmega kui Belgias ja Hollandis (Maddison 1995: 119). Viimastel aastatel võivad need andmed olla ka muutunud, sest töö retrospektiivsete seeriade kallal on paljudes kohtades käimas, kuid alati ei ole uurimistulemused veel kättesaadavad.

Soomlased alustasid ajaloolise kasvu süstemaatilise uurimisega 1959. aastal, inspireerituna Simon Kuznetsi töödest. Sellega hakati tegelema Soome Panga Majandusuuringute Instituudis. 1960. aastal asutati töö koordineerimiseks Kasvu-uuringute Komitee, mis jätkas tööd kuni 1977. aastani. 1960. aastate teisel poolel hõlmati töösse Helsingi Ülikooli majandus- ja sotsiaalajaloo osakond.

1980. aastate alul leiti, et on olemas piisavalt pinnast kogu töö lõpuleviimiseks ning 1982. aastal kujundas Soome Pank uue töögrupi uurimise lõppstaadiumi tarvis. Selleks ajaks oli Soome Panga uuringute seerias aastatel 1966–1983 ilmunud 11 köidet eri autorite koostatud "kasvu-uuringuid", mis hõlmasid (tavaliselt alates aastast 1860) põllumajandustoodangu, väliskaubanduse, elamumajanduse, metsatööstuse, transpordi ja kommunikatsiooni, tööstuse ja tööstusliku käsitöö, ehitusinvesteeringud, laevade ja veeteede ehituse. Mujal ilmus isegi suuremal hulgal publikatsioone, mis olid otseselt või kaudsemalt projektiga seotud (Hjerppe 1987: 11). 1987. aastal publitseeriti lõplikud tulemused. Projekti kestuse ajal kaitsesid selles osalejad rida doktori-, litsentsiaadi ja magistrakraade.

1977. aastal olid Riitta Hjerppe ja Erkki Pihkala publitseerinud Soome esialgsed sisemajanduse kogutoodangu hinnangud aastate 1860, 1870, 1880, 1890 ja 1913 kohta (Hjerppe, Pihkala 1977). Nende saadud tulemused olid 7–12% väiksemad kui 1987. aastal avaldatud töös.

Peab rõhutama, et kõik senised sisemajanduse kogutoodangu ajaloolised seeriad on kalkuleeritud andmed, ja mõnikord kaunis jämedad hinnangud. Alates Teisest maailmasõjast on nad usaldatavamad, ehkki ka neid on tulnud märkimisväärselt revideerida. Varasemad seeriad on ilma kahtluseta vähem usaldusväärsed, sest andmed, millel nad põhinevad, on kogutud erinevatel eesmärkidel ja suur osa vajalikku teavet on puudu. Kalkulatsioonid on pikaajalise hoolika uurimistöö tulemus ja neid parandatakse pidevalt.

Tehes võrdlusi pika aja vältel, tuleks samuti meeles pidada konstantsetes hindades antud andmete suhtelisust. Kõrvuti tehniliste probleemidega, mis seostuvad hinnaindeksitega, on praktikas võimatu täielikult väljendada muutusi, mis leidsid aset kaupade kvaliteedis. Need muu-

tused võivad olla kas paranemise või halvenemise suunas, kuid näib, et üldiselt aktsepteeritakse arvamust, et halvenemine, eriti 20. sajandil, toimus kas sõdade ajal või vahetult nende järel.

Tsentraalse kavamajandusega Idabloki riikides oli majanduse kogutoodangu hindamisel enam kasutatavaks mõisteks **materiaaltoote süsteem**, mida arvestati MPS-meetodil (materiaaltoote meetod). Sel puhul käsitleti toodanguna üksnes ainelisi (materiaalseid) esemeid ja nn tootmislaadilisi teenuseid (masinate remont, materjalivedu). MPS-meetodil leitud materiaaltoodete kogutoodang ei ole ilma ümberarvutusteta võrreldav rahvamajanduse kogutoodangu ega sisemajanduse kogutoodanguga, sest peale selle, et ta jätab arvesse võtmata säästmise ja amortisatsiooni, mida teevad SKT ja RKT, ei hõlma ta ka kõiki teenuseid, kuid sisaldab see-eest korduvalt arvestatud materiaalseid kulutusi. Retrospektiivseid seeriaid idabloki riikides ei toodetud. Viimastel aastatel on ka Ida-Euroopa riikides hakatud arvutama andmeid SNA mõistega kasutades.

3. EESTI KOHTA TEHTUD VARASEMAD KALKULATSIOONID

Esimesed kogu majandustoodangu alased rehkendused Eesti kohta (võeti arvesse põllumajanduse, tööstuse ja transpordi puhastoodang) tegi 1930. aastal Dresdeni Pank. See hindas maailma riikide rahvamajandustoodangu netoväärtust 1927./1928. aastal. Eesti näitajaks saadi 95 miljonit dollarit, s.t 367 Eesti krooni elaniku kohta, millega Eesti oli 24 väljaarvestatud riigi seas 17. kohal. Leedu puhul oli tulemus (Eesti kroonides) 274, Poolal 285, Lätil 356, Soomel 397, kuid Saksamaal 969, Rootsil 992, Taanil 1030, Inglismaal 1266 ja USA-l 2773 (Janusson 1932: 10; Horm 1940: 16). Et Dresdeni Panga arvestused olid tehtud ostujõudu arvesse võtmata, ei kajasta need andmed siiski kuigi täpselt tegelikke elatustaseme vahesid.

Võrreldavaks üritas need andmed teha Colin Clark oma 1938. aastal avaldatud uurimuses (Clark 1938). Uurimisperioodiks võttis Clark aastakümne 1925–1934. Ta arvestas kõikide riikide raha ostujõu ümber “rahvusvahelisesse ühikusse”, milleks oli USA 1924./1934. aasta hindade alusel olev dollar. Selleks tuli autoril kõigepealt teostada riikidevaheline elatusmaksumusculude võrdlus. See tingis suuri ja komplitseeritud ümberarvestusi eri

maade statistika alusel. Eesti rahvamajanduse toodangu absoluut-suuruseks võttis Clark Dresdeni Panga hinnangu 95 miljonit dollarit. Nii sai Clark 28 riigi võrreldavad rahvamajandusproduktid ühe elaniku kohta. Eesti on selles tabelis 23. kohal 341 dollariga inimese kohta, taga on Itaalia (338 dollarit), Lõuna-Aafrika (276), Bulgaaria (259), Rumeenia (243) ja Leedu (207), eespool Ida-Euroopa riikidest näiteks Läti (345), Poola (352), Ungari (359), Tšehhoslovakkia (511), Põhja-Euroopa riikidest Soome (380) ja Rootsi (695) ja Lääne-Euroopa riikidest Saksamaa (646) ja Suurbritannia (1069). Tabeli tipus on Kanada (1380) ja USA (1397).

Täielikuma ja paremini dokumenteeritud arvestuse on Eesti rahvamajandusalade toodangu kohta oma 1932. aastal avaldatud raamatus esitanud Riigi Statistika Keskbüroo majanduse arvestuse büroo juhataja Juhan Janusson. Autor nimetab otsivat suurust rahvamajanduslikuks sissetulekuks, aga ei anna selle definitsiooni. Tulemused ei võimalda ka rahvusvahelisi võrdlusi. Need andmed on toodud tabelis 1.

Janusson on põllumajandusliku tootmisala arvele kandnud talundite põllumajanduslike tootmisalade toodangu, talundite rahvastiku kõrvaltöö tulemused nagu käsitöö, töö arvel talundikapitali suurendamine, põllumajanduslikud alad väljaspool talundeid, alla 1 ha suuruste kohtade põllumajandusliku toodangu (aian-dus ja muu) maal, linnades ja alevites ja riigi majandamisel olevad põllumajanduslikud tulundusalad, millest suurema osa annab mets. Põllumajandusliku tootmisala hulka on arvatud ka kalandus. Põllumajandustoodangusse on arvatud ka need põllumajandussaaduste ümbertöötamise alad, mis täielikult olenesid põllumajandusest, nagu piimatalitused, veskid maal jt. Tööstus-alade piiritletus on olnud selgem — siia kuuluvad eraldi arvestatavad suur-, kesk- ja väiketööstus, käsitöö väljaspool põllumajandust ja ehitustöö. Transpordi alla on arvatud raudtee, autotransport ja laevandus. Janusson ei ole täpsemalt avanud oma üksikalade toodangu arvestusviisi, väites, et tähtsamate ja suuremate alade arvestus on sündinud igal aastal võrdlemisi täielikult, väiksemate tootmisalade arvestus on olnud aga ligikaudne ning seejuures on kasutatud kõiki seni kogutud andmeid (Janusson 1932: 9). Ka muudelt aladelt (sissetulekud kaubanduselt, intellektuaalväärtuste loomisest, isikute teenimisest jm) saadud sissetulekute arvutus-

Tabel 1

"RAHVAMAJANDUSLIK SISSETULEK" EESTIS
 AASTATEL 1928–1930
 (Juhan Janussoni andmetel)

Majandusala	Toodangu netoväärtus milj. kr	% majan- duse kogutoo- dangust
1. Põllumajandusala kokku	260	70,1
Talundite põllumajanduslikud tulundusala	222	59,8
Talundite kõrvaltöö	11	3,0
Põllumajanduslikud alad väljaspool talundeid	3	0,8
Riigi majandamisel olevad põllumajandusala	13	3,5
Kalandus	5	1,4
2. Tööstusala kokku	91	24,5
Suurtööstus	56	15,1
Keskööstus	8	2,2
Väiketööstus ja käsitöö	19	5,2
Ehitustöö	8	2,2
3. Transportala kokku	20	5,4
Transport raudteel	15	4,0
Autotransport	1	0,3
Laevandus	4	1,1
Rahvamajanduslik toodang kokku	371	100
Tulu kaubanduslikust tegevusest	48	
Intellektuaalsetel ja ühiskondlikel aladel	42	
Isiku teenistusest, juhuslikust tööst jm	21	
Kokku rahvamajanduslik sissetulek	482	

Allikas: Janusson 1932: 9–10.

metoodikat ei ole Janusson avanud, väites vaid, et need on saadud ligikaudse hinnangu põhjal. Ent arvestades Janussoni kui Riigi Statistika Keskbüroo töötaja käsutuses olnud andmeid võib vaevalt loota, et siinkirjutajal neid täpsustada annaks. Neid on edaspidistes arvestustes kasutatud juhul, kui mujalt täpsemaid andmeid või proportsioone leida ei õnnestunud.

1937. aastal ajakirjas *Konjunktuur* on J. Janusson avaldanud andmeid põllumajanduse, tööstuse ja transpordi puhastoodangu kohta (Janusson 1937). Vastavad seeriad on toodud 1929.–1936. aastani. Andmete saamisviisi kohta märgib Janusson, et toodangu arvutamisel tuli mõnede alade juures kasutada kaudseid arvutusviise. Samuti märgib ta, et arvutustulemused pakuvad tõepärase pildi toodangu liikumisest, ent ulatuselt on kogu rahvamajanduslik toodang kõrgem, sest puuduvad andmed kaubandusest ja mõnelt kitsamalt alalt. Samas toob Janusson ka andmed palgateenijate aastateenistuse kogusummast aastatel 1929–1936. Andmed on toodud jooksvates hindades.

Arvo Horm on oma 1940. aastal avaldatud pikemas essees analüüsinud omaaegsete mõistete baasil Eesti elatusstandardit. Ta on teinud ülevaate varasematest arvestustest ning toonud käibele uusi ja hilisemaid andmeid Eesti kohta. Horm on kasutanud J. Janussoni andmeid, mis on avaldatud 1937. aasta ajakirjas *Konjunktuur*, ja lisanud neile 1937.–1938. aasta andmed (Horm 1940). Kust need pärit on ja missugusel viisil saadud, Horm ei selgita.

Andmed ise on toodud tabelis 2.

Sovetiaastatel Eestis vastavaid arvestusi ei tehtud. Ka mujal maailmas tehtud uurimustes Eestit kui riiklikku ühikut eraldi ei käsitletud.

1976. aastal avaldatud krestomaatilises uurimuses käsitles Paul Bairoch teiste hulgas ka Balti riikide rahvamajanduse kogutoodangut. Bairoch esitas eri riikide andmed 1960. aasta USA dollarites. Balti riikide puhul (mida Bairoch on arvestanud ühe ühikuna), nagu ka Portugali ja Rumeenia puhul, on Bairoch kasutanud kahte meetodit, mille tulemuste keskmisena on esitanud lõplikud arvud. Kõigepealt on ta aluseks võtnud 12 kaudset indikaatorit, mis on saadud kalkuleerimise või hindamise teel. Need indikaatorid on põllumajanduses hõivatud aktiivse rahvastiku protsent,

Tabel 2

TOOTMISALADE PUHASTOODANG AASTATEL 1929–1938
(milj. kr)

Aasta	Põllumajandus	Tööstus- alad	Transport	Tulu kinnis- varalt	Kokku
1929	232	81	13	16	342
1930	203	79	13	20	315
1931	148	75	12	25	260
1932	123	67	9	25	224
1933	143	71	11	24	249
1934	143	80	13	23	259
1935	155	91	13	25	284
1936	174	103	14	27	318
1937	188	110	16	28	342
1938	216	113	18	29	376

Allikad: Janusson 1937; Horm 1940: 18.

üldine suuremus, imikute suuremus ning järgmised andmed ühe elaniku kohta: energia kasutamine, teraviljade tarbimine, kakao tarbimine, tee ja kohvi tarbimine, suhkru tarbimine, terase tarbimine, saadetud kirjade arv, autode arv ja reisijate arv raudteel. Igäüht neist indikaatoritest ja neist riikidest on võrreldud nende riikidega, kus lähteandmeid rahvamajanduse kogutoodangu kohta on rohkem ning see on olnud otseste meetoditega välja arvestatav. Selle võrdluse tulemusena on ekstrapoleeritud RKT võimalik tase ühe isiku kohta ning arvestatud keskmine neist 12 RKT tasemest ühe isiku kohta (Bairoch 1976: 324–325, 332).

Teiseks Bairochi meetodiks on kalkulatsioonid, mille tuumaks on põllumajanduse ja tööstuse aastatoodangu hindamine. Põllumajanduslikku tootmist hindab Bairoch järgmiste andmete alusel: kõikide teraviljade, humala, kartuli, liha, piima, suhkru, veini, tubaka, villa, lina ja kanepi toodang. Põllumajandustoodete võrdkaalustamiseks kasutab ta nende kalorisaldust hinnasuhte baasil. Toodetud kalorete kogumahu on Bairoch “tõlkinud” 1960. aasta USA dollaritesse, arvestades keskmise kalori hinna, mille on tuletanud nende riikide andmete põhjal, kus oli teada nii

põllumajandustoodangu väärtus kui ka eeltoodud toodanguandmed. Tööstustoodangu osas toetub Bairoch talle kättesaadavatele andmetele, kasutades kolme allika (Wagenführ 1933; *La production...* 1936; Maizels 1965) keskmisi andmeid. Ka industriaal- toodangu väärtust on Bairoch hinnanud 1960. aasta USA dollari- tes. Kogu rahvamajanduse kogutoodangu saamiseks lisas Bairoch põllumajanduse ja tööstustoodangule teiste hõivealade toodangu väärtuse, mis on saanud võrreldavate riikide majandusandmete põhjal (Bairoch 1976: 333). Teiste riikide kohta oli Bairochil ka- sutada rohkem algandmeid ning vastavalt sellele kasutas ta ka roh- kem meetodeid ning nende tulemusena sai kahtlemata täpsemad arvud. Bairochi artiklis toodud vastavates tabelites on nõrgemini fundeeritud näitajad antud sulgudes, kuid neist omakorda kõige nõrgemini fundeeritumaks on just Balti riikide, Portugali ja Ru- meenia näitajad. Peamiseks põhjuseks lähteandmete puudus.

Bairochi näitajad on toodud tabelites 3 ja 4.

Balti riikide näitajad on Euroopa kontekstis suhteliselt head ning kui arvestada Leedu tugevat mahajäämust Eestist ja Lätist, võib Eesti koht ulatuda üsna Euroopa keskmise lähedale. Tähele- panu väärib aga madal kasvutempo. Kui Euroopa keskmine oli aastatel 1929–1938 keskmiselt 1,81% aastas (ühe elaniku kohta arvestades), siis Balti riikide vastav näitaja on Bairochi järgi vaid 0,75%. See näitaja oli tugevasti madalam kui Soome vas- tav näitaja (4,97) (Bairoch 1976: 296) ning ei sobi kokku ette- kujutusega Balti riikidest kui just iseseisvusajal kiiresti arenenud maadest. Osalt võib selle põhjuseks olla just Leedu mahajäämus.

Tunnustatuimaks tänapäeva autoriks, kes on püüdnud hõlmata võimalikult paljusid riike ja neid võrrelda, kasutades erinevaid konverteerimistehnikaid, on Angus Maddison. Viimastest ja üldisematest töödest tuleks mainida 1989. aastal Pariisis avaldatud uurimust *The World Economy in the 20th Century* (Maddison 1989), milles autor üllitab oma rehkenduste tulemused are- nenud riikide sisemajanduse kogutoodangust 20. sajandi vältel. 1995. aastal sama institutsiooni projektina avaldatud *Monitoring the World Economy 1820–1992* (Maddison 1995) on ajaliselt ula- tuslikum, haarates aastate 1900–1987 asemel aastaid 1820–1992, mis hõlmavad kogu moodsa kapitalismi arenguperioodi. Viimane töö haarab ka rohkem maid — 56, mis andsid 93% maailma kogu-

Tabel 3

RAHVAMAJANDUSE KOGUTOODANGU MAHT TURUHINDADES
(miljonites 1960. aasta USA dollarites)

	1925	1928	1929	1933	1937	1938
Austria	4,314	4,730	4,799	3,728	4,150	(4,320)
Balti riigid	(2,298)	(2,500)	(2,527)	(2,457)	(2,705)	(2,760)
Belgia	(7,658)	9,089	(8,822)	7,836	8,789	8,501
Bulgaaria	(1,150)	(1,613)	(1,731)	(1,609)	(2,468)	(2,628)
Tšehho- slovakkia	(6,822)	(7,950)	(8,171)	(7,119)	(8,040)	(8,050)
Taani	2,893	3,234	3,326	3,498	3,929	3,947
Soome	1,910	2,100	2,022	2,350	3,281	3,339
Prantsusmaa	36,262	37,226	40,508	35,450	39,336	39,284
Saksamaa	45,002	53,077	49,876	47,282	69,428	77,178
Kreeka	(2,340)	(2,500)	(2,450)	(3,350)	(4,100)	(4,200)
Ungari	(3,025)	(3,440)	(3,643)	(3,506)	(4,080)	(4,137)
Iirimaa	(1,862)	(1,936)	(1,946)	(1,862)	(1,890)	(1,907)
Itaalia	18,510	20,019	20,641	20,345	23,485	23,701
Holland	6,696	7,643	7,845	6,205	7,954	7,987
Norra	2,370	2,670	2,887	3,071	3,727	3,812
Poola	(7,525)	(10,570)	(10,877)	(10,887)	(12,515)	(12,885)
Portugal	(2,046)	(2,098)	(2,150)	(2,807)	(2,600)	(2,634)
Rumeenia	(5,123)	(5,750)	(5,830)	(5,527)	(6,380)	(6,780)
Hispaania	9,498	9,459	10,567	9,722	9,150	8,511
Rootsi	4,627	5,060	5,484	5,060	6,662	6,908
Šveits	(4,300)	(4,900)	5,139	5,036	5,062	5,063
Suurbritannia	43,700	46,035	47,398	46,299	55,444	56,103
NSV Liit	32,600	43,500	(44,800)	(54,000)	(71,732)	(75,964)
Jugoslaavia	(3,870)	(4,400)	(4,631)	(4,195)	(4,862)	(5,221)
Euroopa	257,434	292,540	298,964	294,081	362,854	376,947

Allikas: Bairoch 1976: 295.

toodangust, 87% maailma rahvastikust ja ekspordist aastal 1992. Maddison on oma seeriad toonud Geary-Khanis dollarites.

Eesti ja teiste Balti riikide näitajad on Maddisoni raamatus toodud endiste Nõukogude liiduvabariikide seas vaid 1991. aasta kohta. Eesti on 8645 dollariga isiku kohta esimene. Läti tulemus

RAHVAMAJANDUSE KOGUTOODANGU MAHT
 ÜHE ISIKU KOHTA JOOKSVATES HINDADES
 (1960. aasta USA dollarites)

	1925	1929	1933	1938
Austria	655	720	553	(640)
Balti riigid	(443)	(468)	(451)	(501)
Belgia	985	1098	952	1013
Bulgaaria	(304)	(306)	(270)	(420)
Tšehhoslovakkia	(504)	(586)	(501)	(548)
Taani	845	945	963	1045
Soome	578	590	(666)	(913)
Prantsusmaa	893	982	846	936
Saksamaa	712	770	716	1126
Kreeka	(393)	(390)	(506)	(590)
Ungari	(365)	(424)	(396)	(451)
Iirimaa	(624)	(662)	(629)	(649)
Itaalia	480	517	492	551
Holland	909	1008	753	920
Norra	863	1033	1075	1298
Poola	(245)	(350)	(332)	(372)
Portugal	(320)	(320)	(398)	(351)
Rumeenia	(316)	(331)	(296)	(343)
Hispaania	426	455	403	337
Rootsi	765	897	816	1097
Šveits	(1020)	1265	1223	1204
Suurbritannia	970	1038	995	1181
NSV Liit	232	(293)	(340)	(458)
Jugoslaavia	(302)	(341)	(292)	(339)
Euroopa	515	571	543	671

Allikas: Bairoch 1976: 297.

on 7934, Leedu 7297, Venemaa oma 6656 ning endise Nõukogude Liidu keskmine 5793 (Maddison 1995: 142).

2001. aastal ilmunud uurimuses ei ole Maddison varasemate perioodide näitajaid oluliselt korrigeerinud, ent on laiendanud vaadeldavate riikide ringi ning esitanud hilisemaid andmeid. Eesti ja teiste postkommunistlike riikide näitajad on Maddison toonud

rahvusvahelistes dollarites. Ilmselt konverteerimistehnikast tulenevalt on Eesti SKT ühe isiku kohta 1990. aastatel ebausutavalt kõrge (Maddison 2001: 341), vastandudes teistele uurimustele (nt *International Comparison...* 2000: 45). Vabanemisjärgse Eesti sisemajanduse kogutoodangu andmete detailsem analüüs ei ole siinse uurimuse eesmärgiks.

Niisiis ei anna senised käsitlused Eesti kohta majanduse kogutoodangu seeriaid. Üksikute aastate kohta olemasolevate andmete saamismetoodika on kas pooleldi tundmatu (Dresdeni Pank, Clark), väga ligikaudseid tulemusi andev (Bairoch) või tänapäeva mõistetega kokkusobimatu (Janusson). Käesoleva töö eesmärgiks oleks saada korralikult dokumenteeritud terviklik sisemajanduse kogutoodangu seeria aastatest 1923–1939. Aastate 1919–1922 kohta on algandmeid niivõrd vähe, et alljärgnevalt rakendatud meetodikaga ei ole võimalik vähegi usaldusväärset tulemust saada.

Peatähelepanu on pööratud tootmiskontole. Teiste meetodite rakendamiseks andmed peaaegu puuduvad.

Eesmärgiks ei ole seatud ka tulemuste võrreldavaks tegemist teiste riikidega hinnaindeksite kaudu. Selleks otstarbeks on võimalik kasutada vaid valuuta ostujõupariteete, mis aga, nagu eelnevalt mainitud, annab vaid ligilähedasi tulemusi. Ümberarvestused ostujõupariteetide alusel on aga sedavõrd töömahukad, et väljuvad siinkirjutaja võimaluste raamidest. Lõplikuks eesmärgiks on saada sisemajanduse kogutoodangu tootmiskonto seeria Eesti kroonides konstantsetes hindades. Selle põhjal saab otseselt teiste riikidega võrrelda reaalse SKT dünaamikat, mis võimaldab saada pildi Eesti ja teiste riikide majandusarengu edukusest kahe maailmasõja vahel. Kaudsete meetoditega on siiski võimalik neid andmeid kasutada ka Eesti elatustaseme võrdlemiseks teiste riikidega.

Mõned siinse töö tabelites kasutatavad mõisted, nagu elatusmaksumusindeks, rahvastiku elatusalade proportsioonid, toodangu väärtus majandusalade kaupa ning selle jaotus primaar-, sekundaar- ning tertsiaarsektori vahel, on majandusajaloo mõistetena rahvusvahelisteks võrdlusteks kasutuses levinud ning siin toodud arvudel, mis on esmakordselt esitatud sellisel kujul, võiks olla iseseisev väärtus.

Ent ka SKT arvestamiseks tootmismeetodil ei ole olemas sugugi kõiki lähteandmeid. Kõige olulisemaks lüngaks on kaubanduses, teeninduses, transpordis, kodumajanduses ja intellektuaalses sfääris toodetud kaupade-teenuste väärtusandmete puudumine. Neid Eesti Vabariigis ei mõõdetud/registreeritud. Ainsaks võimaluseks seda määratleda on tööhõive statistika, mille saamiseks on kasutatud perekonnastatistika andmete ümberarvutusi spetsiaalselt käesoleva uurimuse tarbeks loodud metoodika alusel. Viimane on universaalne, s.t peaks olema kasutatav ka teistes riikides.

Järgmiseks puuduseks on asjaolu, et Eesti omaaegne statistika ei kajastanud kogu tööstuse ja põllumajanduse netotoodangut, vaid ainult osa sellest (suurtööstus ja talude põllumajandus). Ülejäänud on tulnud arvestada kaudsel teel, toetudes peamiselt Janussoni andmetele. Lisaks tuleb veel mitmetel meetoditel kalkuleerida ja hinnata vähem tähtsaid seeriaid. Omaaegse elatusmaksumusindeksi puudulikkuse tõttu on vajalik ka see ümber arvestada.

Järgnevalt esitatakse vastavad seeriad ja vajadusel rehkendatakse need ümber. Alustatud on elatusmaksumusindeksist, seejärel arvestatakse välja Eesti rahvastiku jaotus elatusalade järgi. Samuti on vajalik välja arvestada investeerimisindeks. Töö viimases osas arvestatakse Eesti sisemajanduse kogutoodangu tootmiskonto seeriad rahvamajandusharuti ning tuuakse välja lõpptulemus.

4. ELATUSMAKSUMUSINDEKS (TARBIMISHINNAINDEKS)

Reaaltoodangu dünaamika saamiseks tuleb arvestada ka hindade muutumist vastaval perioodil. See on vajalik konstantse toodangu väärtuse määramisel, kui tahetakse teha ajaseeria võrreldavaks või võrrelda sissetulekute muutusi kahes või mitmes erinevas riigis.

Nominaalsete SKT väärtuste konverteerimiseks võrreldavaks ühikuks on kasutatud peamiselt kolme meetodit. Kõige lihtsam on valuutakursi rakendamine. Paraku on valuutakurss ostujõu peegelduseks vaid eelkõige nende kaupade osas, millega toimub (rah-

vusvaheline) kaubandus. Vaestes riikides, kus palgad on madalad, on mittekabastatavad artiklid, nagu näiteks riigi teenused või elamuehitus, odavamad kui kõrge sissetulekuga riikides, nii et vahe-tuskursse kasutades saame üldjuhul tulemuse, mis asetab vaesed riigid tegelikust halvemasse valgusesse.

Järgmiseks valikuks on kasutada viimastel kümnenditel rahvuslike statistikabüroode ja rahvusvaheliste institutsioonide välja-töötatud ostujõu pariteedi konvertereid. Ostujõu pariteedi kon-verterite väljatöötamist alustati OEEC poolt 1950. aastatel ka-heksa maa kohta, hiljem laiendati seda 34 riigile. 1980. aasta-tel võeti töö üle ÜRO/EUROSTAT/OECD ühisprogrammi poolt. Andmed on vähemalt ühe aasta kohta olemas 87 riigi kohta. Te-gemist on väga keeruka võrdleva hinnaindeksiga. 1990. aastal uuris EUROSTAT 2553 hinda, mis olid kogutud spetsifitseeritud näidiskaupade kohta. Need jaotati 277 peamisesse rühma ja agre-geeriti seejärel. Tulemus andis võimaluse rahvuslike sissetulekute paremaks võrdluseks ning kindlustas üksikasjalikud andmed hin-nastruktuurist, samuti agregeeritud konverteri, mis oligi peamine eesmärk. 1993. aastaks kalkuleeritud tulemus andis ostujõu pari-teedi konverterid ja reaalse kogutoodangu andmed 150 riigi kohta. Eesti nende hulka ei kuulu.

Kolmandaks valikuks on lähenemisviis, mille on välja töötanud ICOP (*International Comparison of Output and Productivity*) pro-jekt Groningeni Ülikooli juures. See hõlmab võrdlusi reaalses väljalaskes (lisandväärtuses) tööstuses, kasutades rahvaloendusi, toodetud materjalide kvantiteeti ja hindu (tööstuses, põllumajan-duses ja teeninduses). See lähenemisviis on eriti kasulik toodangu tõusu analüüsimisel sektoriiti. Ehkki on tehtud suur hulk uuringuid põllumajanduse ja tööstuse kohta, on neid seni vähe teenindussek-tori kohta, nii et reaalse SKT võrdlused, ICOP baasil on teostatava-d ainult piiratud hulgas riikides.

Ent kasutatud on ka alternatiivseid võimalusi. Esiialgu, 1950. aastatel rakendati peamiselt binaarseid võrdlusi, mis seis-nesid ühe riigi võtmises aluseks ning teiste riikide võrdlemises “alusriigiga” (“*star*-riigiga”), kasutades kaupade toodangumah-tusid ja hindu. Nii on binaarsete võrdluste seeriad Prant-susmaa/USA, Saksamaa/USA, ja Suurbritannia/USA seostatud USAga kui “alusriigiga”. Paraku, võrdlused Prantsusmaa-Saksa-

maa, Suurbritannia-Saksamaa ja Prantsusmaa-Suurbritannia, mis on tuletatud nendest, on hajuvad ja ei pea kindlasti andma samasuguseid tulemusi kui otsesed binaarsed võrdlused Saksamaa ja Prantsusmaa, Suurbritannia ja Saksamaa või Prantsusmaa-Suurbritannia vahel. Need “alusriigi” süsteemi võrdlused ei ole hästi “ülekantavad” ja seda peetakse üldiselt oluliseks puuduseks (Maddison 1995: 162–163).

Võrdlused on paremini ülekantavad, kui nad on tehtud “multilateraalsel”, mitte “binaarsel” baasil. Geary-Khanise lähenemine (millele pani aluse R. S. Geary 1958. aastal ja mida arendas edasi S. H. Khanis 1970. aastal ja hiljem), on teravmeelne meetod tulemuste multilateraalseteks tegemiseks, mis tagab ülekantavuse. See põhineb kahel kontseptsioonil: valuuta ostujõupariiteedil ja kaupade rahvusvahelistel keskmistel hindadel. Seda lähenemisviisi on kasutanud Angus Maddison oma 1995. aastal avaldatud töös.

Juhul kui jätta kõrvale erinevatel meetoditel toodangu mahu põhjal saadud indeksid, mille arvestamine on äärmiselt töömahukas, on konstantsete väärtuste saamiseks kättesaadavaimaks võimaluseks **tarbimishinnaindeksi** kasutamine. See on hinnaindeks, mis arvutatakse tarbekaupade korvi muutumise maksumuse kohta. Tarbimishinnaindeks on ostetavate kaupade ja teenuste hindade muutumise näitaja. Siinse töö puhul õigustab hinnaindeksi kasutamist ka asjaolu, et ajaseeria ei ole väga pikk.

Tarbimishinnaindeksi arvutamist alustati Esimese maailmasõja ajal USAs, esimest korda avaldati see 1921. aastal. Hiljem on indeksit korduvalt revideeritud. Tänapäevane tarbimishinnaindeks põhineb 398 eri kauba hinda sisaldaval “ostukorvil”, mille sisu on jagatud viide põhiklassi: toiduained (105 artiklit), elamu (81), riietus ja korrastus (77), transport (34), tervishoid ja meelelahutus (101). Iga artikkel on kaalutud vastavalt selle suhtelisele tähtsusele eelarves. Kaale korrigeeritakse perioodiliselt. Hinnad on tarbijailt võetavad jaehinnad, mis sisaldavad käibe- ja aktsiisimaksu. Indeksisse võetakse ka majade kinnisvaramaks, kuid mitte tulumaksu ega isikliku omandi maksu.

Tarbimishinnaindeksile väga lähedane on **elatusmaksumuse (elukalliduse) indeks**. Elukallidus või elatusmaksumus on leibkonnas tarbitud kõigi kaupade ja teenuste maksumus mingil pe-

rioodil. Elatusmaksumuse (elukalliduse) indeks on tarbijahinna-indeks, mis on arvutatud sotsiaalsel elatusmiinimumi tagava ostukorvi alusel. USAs on elukallidus- ja tarbimishinnaindeks samastatud.

Olemasolevad andmed Eesti elatusmaksumusindeksi kohta

Kahe maailmasõja vahel kasutati Eestis hindade taseme liikumise jälgimiseks kahte indeksit — hulгимүүгиindeksit ja elatusmaksumusindeksit. Hulгимүүгиindeksi aluseks olid börsihinnad, elatusmaksumusindeks põhines jaehindadel. Elatusmaksumusindeks oli oma olulisemas osas (toitlus, riietus, küte) üsna lähedane jaemüügihinnaindeksile. (Eestis kasutati 1920. aastate esimesel poolel terminit “elukallidus”, hiljem võttis J. Veski kasutusele “elumaksumuse”, 1930. aastate teisel poolel kasutati terminit “elatusmaksumus”).

Elatusmaksumuse indeksi arvutamise initsiaatoriks oli Riigi Statistika Keskbüroo ametnik, hilisem abidirektor Anatol Tooms, kes töötas aastatel 1925–1926 Rahvasteliidu Rahvusvahelise Tööstööbüroo juures Genfis. 1925. aastal arvatigi välja esimene elatusmaksumusindeks. See oli mõneti lihtsustatud, sest puudusid andmed leibkondade büdžetist, mis oleks lubanud täpsemalt arvestada võrdkaale (siiski olid mitmed asutused teinud katseid elatusmiinimumi kindlaksmääramiseks, mida sai reservatsioonidega kasutada) ning ka rahvusvaheliselt oli elatusmaksumusindeks täpsemalt määratlemata. Elatusmaksumuse juures arvestati järgmisi andmeid.

Toidunormi arvutamise aluseks võeti Eesti oludele vastav 3500 kalori sisaldusega toidukorv (25 toiduainet). Need toiduained võrdkaalustati omavahel mitmesuguste kriteeriumide järgi (teiste riikide võrdkaalud, kalorisaldus). **Korterikulude** arvestamisega oli raskusi, sest üür ei kujunenud turuhinna alusel. Riigi Statistika Keskbüroo pöördus 1925. aasta oktoobris ligi 1000 korteriüürija poole küsimuslehega, paludes andmeid aastail 1914–1924 makstud üüri kohta. Valitud olid 1–3-toalise korteri pidajad proportsionaalselt nende arvu ja makstud üüri kohta. Saadud materjalides leidis võrdlemisi suur hulk kõlbmatut ja ainult umbes 150 isikut sai Riigi Statistika Keskbüroo alalisteks

klientideks. (Üüriseaduse norm oli kehtestatud 1914. aasta alusel. 1914. aasta rubla arvestati 40–60 margaks, sellest rohkem ei tohtinud küsida.) Siiski oli üürnikke, kes maksid vabal kokkuleppel rohkem. Näiteks ühetoalise korteri eest maksti 300 margast kuni 2500 margani. **Kütte ja valgustuse** arvutamisel võeti aluseks 1922. aasta rahvaloenduse andmed. Küte arvutati puude hinna järgi. Kütte ja valgustuse vahekorraks hinnati 75% ja 25%. **Riietuskulude** arvutamisel arvestati 1925. aastal ülikonna- ja palituriidet, ülikonna õmblustööriista, lihtsat pesuriidet ja saapaid. Esimeste hinnad saadi vabrikutelt, teised õmblustöökodadelt, pesuriide puhul arvestati bjassi ja mitkali vabrikuhindu, jalanõude kohta koguti andmed kaheksast Tallinna suurimast saapatöökojast ja saapakauplusest meeste kroomnahast nõõridega poolsaabaste nr 38–40 kohta ja naisterahva saabaste nr 35–37 hindade kohta. Võrdkaaludena kasutati Läti Töministeeriumi poolt kogutud andmeid Läti kohta ja arvati ülikond ja palitu moodustavat 75% (sellest riie 50% ja õmblemine 25%), pesu 10% ja saapad 15%. 1926. aastast arvestati riidehinna kolm sorti, mees- ja naisülikonna õmblustööriista (andmed suurematelt rätsepaäridelt), pesu alal kaks sorti pesuriidet, jalatsite kohta meeste ja naiste jalatsite hinnad paljudelt äridelt. **Muude kulude** alla arvati eeskätt sauna, habemeajamise ja juukselõikamise hinnad. Saunahindade puhul võeti kahe Tallinna sauna suhteliste hindade keskmine, habemeajamise ja juukselõikamise hinnad saadi töökodade ühingu hinna järgi. Sõidukulud võeti Tallinna—Nõmme raudteepileti järgi. Kirjanduse hinda arvestati *Päevalehe* üksiknumbrite ja aastakäigu keskmiste hindade kohaselt. Artikkel “kultuurilised lõbud” koostati “Estonia” teatri rahvaetenduste ja kino “Grand Marina” piletihindade järgi (8 eri liiki). Arvesse võeti ka tubaka ja õlle hind. Nende omavahelisel võrdkaalustamisel arvestati kõiki 10 elementi võrdsena.

Rühmade võrdkaalustamisel arvestati teiste riikide, eriti Läti ja Soome andmeid. Toitlus hinnati 60%-le, korter 10%-le, küte ja valgustus 5%, riietus 15%, muud kulud 10%. Võrdkaalusid arvestades arvutati **geomeetriline keskmine** (Tooms 1925). Nii saadud arvud on toodud elatusmaksumusindeksina aastatel 1921–1925(4). Hiljem, alates 1927. aastast on ka tagantjärele esitatud uue meetodikaga arvestatud indeks.

1925. aasta jooksul täienes elumaksumusindeksi teooria põhjalikult. 1925. aasta aprillis arutas küsimust Rahvusvahelise Tööbüroo kokkukutsutud tööstatistikute konverents. Seal vastuvõetud resolutsioonid said aluseks Roomas toimunud Rahvusvahelise Statistika Instituudi resolutsioonidele, mille põhjal ka Eestis indeksi ümber arutama hakati. Et samal aastal toimus ka Tallinna tööliste büdžetiuring, siis kohe muutus Eestis ka indeksi arvutamise alus. Ka rühmad kohandati vastavaks rahvusvahelistele nõuetele. **Toitluskulude** arvutamisel hinnati keskmine toidu kalorid 3820 kalorile ning arvutusalusel võeti 51 turul erineva hinnaga esinevat toiduainet. Toitluskuluindeks arvutati üksikute ainete peale mineva kogukulu alusel, kuna muude rühmade indeksi väljaarvestamisel arvutati iga hinna kohta tema suhteline muutumine alusajaga võrreldes. Need suhtelised arvud kalkuleeriti rühmade indekseiks ja nood omakorda üldindekseiks, tarvitades sealjuures büdžetiuringul selgunud võrdkaale. Toitluskulu arvutamisel kasutati üldse 51 eri hinnaga ainet, mille toitlusväärtus oli 3820 kalorit. **Korteriüüri** iseloomustamiseks kasutati üüriseaduse ja korrespondentide andmeid. **Kütte- ja valgustuse** rühm sisaldas andmeid kase-, männi- ja kuusepuude, petrooleumi ja tuletikkude hinna kohta Tallinnas ja Tallinna Elektriijaama elektri hinda. Uute rühmadena tulid juurde **puhastuskulud** (arvestati seep, saun, habemeajamine ja juukselõikamine Tallinna ärides), **reisid, liikumine, post** (arvestati Tallinna—Nõmme piletihinnad, Tallinna trammi- ja postitariifid), **hariduskulud** (kahe kohaliku suurema päevalehe üksikmüügi- ja tellimishind), **lõbustuskulud** (kino- ja teatripiletite hinnad, tubaka ja paberosside hinnad ja piirituse ja õlle hinnad) (Tooms 1926). Elatusmaksumusindeks koostati Tallinnas 1925. aasta oktoobris büdžetiuringuga kindlaks määratud tööliseibkonna keskmise tarvitamise alusel. Korteriüüri iseloomustamiseks kasutati kuni 1931. aasta maini üüriseaduse norme korterite kohta pörandapinnaga kuni 12 ruutsüllani, 1931. aasta maist alates aga Tallinna linna statistikabüroo kokkuvõtteid korteriinspektori kogutud andmeist. Need andmed saadi edaspidi mai-, augusti, novembri ja veebruarikuu kohta. Iga kahe järgneva kuu kohta kasutati enne seda saadud andmeid, nii et see indeks muutus aastas vaid neli korda (*Eesti Statistika Kuukiri*, 1935, nr 158 (1), lk 51).

1925. aasta töölisbüdzeti uuringu kohaselt arvutati uued täpsustatud **võrdkaalud**: toitlus — 58,5%, korteriüür — 7,5%, küte ja valgustus — 5,8%, riietus — 15,7%, puhastus — 2,7%, reisid, liikumine, post — 0,7%, haridus — 2,7%, lõbustus — 2,8%, muud kulud — 3,6%. Kulurühmade sisemiseks võrdkaalustamiseks kasutati büdzetiuuringu tulemuste sisemisi vahakordi ja teisi andmeid (Tooms 1926: 15).

See büdzetiuuring oli küll mõneti lihtsustatud ka tolle aja mõistes. Peagi tekkis tarve põhjalikuma uuringu järele, kuid teoks sai see alles aastail 1937–1938, koos üldise majandusloendusega. See uuring lähtus põhimõtteist ja meetodikast, mis olid kujundatud pärast maailmasõda paljudes riikides korduvalt teostatud büdzetiuurimise kogemustest. Samuti peeti silmas Rahvusvahelise Statistika Instituudi seisukohti büdzetiuuringu meetodikas, mis taotles eri riikide uurimistulemuste rahvusvahelist võrreldavust. Eriti olid aga uuringu teostamisel määravad Balti statistikute 1934. aasta konverentsi otsused, mille järgi vaatluse alla võeti peale tööliste ka riigi- ja omavalitsusametnike ning äris tegutsevate töötajate, põllutööliste ja käsitööliste andmed. Uuring kestis 1. aprillist 1937 kuni 31. märtsini 1938 (Reiman 1939: 117). Nende uute andmete alusel elatusmaksumusindeksisse aga korrektiive enam teha ei jõutud.

Seoses Eesti rahasüsteemi minekuga kulla alusele kujunes võimalus teha paremaid võrdlusi ka sõjaeelse ajaga. 1927. aastal arvutati elatusmaksumusindeks ka tagantjärele, kuid baasaastaks jäi 1922 (*Eesti Statistika*, 1927, nr 62 (1), lk 35). Alates 1928. aasta maist esitati elatusmaksumusindeks, kus baasaastaks oli võetud 1913 nii nagu teistes Euroopa riikides tollal. Indeks arvestati ümber ka tagantjärele kullakursi alusel, kasutades ikka geomeetrilisi keskmisi, mis lubab indeksit ajas pöörata. Ühtlasi tehti väikseid muutusi ka indeksi aluseks võetud ainetes (Tooms 1928). Tabelis 5 on toodud elatusmaksumusindeksi käik.

Elatusmaksumusindeksi korrigeerimine

Seega on elatusmaksumusindeksi komponendid kasutatavad, välja arvatud korterikulud, mille arvestamise põhimõtte muutus. Ka üldindeks vajab seetõttu ümberarvestamist. Ümberarvestamisel ei

Tabel 5

ELATUSMAKSUMUSINDEKS
(keskmiselt aastas, geomeetriline keskmine, 1913=100)

Aasta	Toit	Korter	Küte, valgus- tus	Riie- tus	Puhas- tus	Reisid, liiku- mine, post	Hari- dus	Lõbus- tus	Muud	Üld
1921	104	10	83	124	79	44	57	120	63	85
1922	98	23	90	141	93	56	66	108	76	91
1923	115	34	86	130	89	56	83	106	82	102
1924	106	28	83	129	86	54	69	102	76	94
1925	118	31	83	151	100	75	94	138	91	107
1926	118	31	76	149	99	77	94	142	90	106
1927	112	40	80	147	95	78	94	142	92	105
1928	120	52	83	150	100	78	94	143	97	112
1929	126	52	95	150	100	78	94	143	100	117
1930	103	52	97	149	100	82	94	143	98	104
1931	90	103*	80	147	100	83	94	143	102	100
1932	80	142*	70	141	99	82	94	157	104	94
1933	77	120*	60	131	88	79	94	158	96	88
1934	76	112*	60	129	87	79	94	158	95	87
1935	77	113*	60	131	86	79	94	158	95	88
1936	89	118*	78	135	86	79	94	158	101	98
1937	96	128*	80	139	85	79	95	159	104	104
1938	101	139*	83	141	89	79	108	161	109	109
1939	103	143*	86	143	97	80	108	164	112	112

Allikad: aastad 1937–1939 — *Eesti Statistika Kuukiri*, 1940, nr 219 (2), lk 101; aastad 1925–1936 — *Eesti Statistika Kuukiri*, 1938, nr 194 (1), lk 64; aastad 1922–1924 — *Eesti Statistika Kuukiri*, 1934, nr 147 (2), lk 115.

* Korter arvestatud alates 1931. aasta maist vabatuuri järgi, kuni selle ajani tüüriarvestuse kohaselt.

jäänud aastate 1921–1932 puhul muud valikut, kui korter lihtsalt arvestusest välja jätta ning korteri osa jaotada proportsionaalselt teistele tarbimiskorvi osadele. Aastatel 1933–1939, mil indeks arvestati vabatuuri alusel, on korterikulud sisse jäetud. Kuna korterikulud moodustasid büdžetis suhteliselt väikese osa (7,5%) ning eeldada võib, et nad ei muutunud perioodi vältel oluliselt teist-

moodi kui teised kulud, ei tohiks nende ärajätmine üldindeksi tegelikule käigule eriti suurt mõju avaldada. Uued proportsioonid on toodud tabelis 6.

Tabelis 7 on toodud elatusmaksumusindeksi käigid omaaegses arvepidamises (s.t koos muutunud korterikuludega) ning ümberarvutatuna, kusjuures aastate 1921–1932 puhul on korterikulud üldisest arvestusest välja jäetud, aastatel 1933–1939 on aga korterikulude muutumine arvestatud sisse 1932. aasta baasilt. Et tänapäeval käibivas rahvusvahelises statistikas on kahe maailmasõja vaheliste andmete puhul tavaliselt baasaastaks võetud 1929. aasta, on tabelis 7 üldindeks 1929. aasta baasaastale ümber arvutatud. Kuna tegemist on geomeetrilise keskmisega, on arvud ajast olenemata samas proportsioonis.

1930. aastal (1929. aasta lõpul) alanud hinnalangus maailmas, mis määras ka Eesti hinnataseme, kestis kuni 1933. aasta teise pooleni. 1933. aasta keskel teostatud devalveerimine tõstis pisut hindade taset siseturul, kuid põllumajandussaaduste ja toorainete hindade madalseis maailmaturul osutus kestvaks ning hinnad kriisieleelsele tasemele 1930. aastatel ei jõudnudki. Kümnendisisesele toimus siiski hinnahüpe 1936. aastal (osalt oli selle põhjuseks poolriiklike monopoolsete põllumajandussaaduste ekspordorganisatsioonide loomine, osalt suurenenud riiklik toetus põllumajandussaadustele ning osalt riigi investeringute suurenemine).

Edaspidistes arvestustes on kasutatud uut, ümberarvestatud elatusmaksumusindeksit baasaastaga 1929 (tabel 7, neljas lahter).

5. RAHVASTIKU ELATUSALAD

Et Eesti kahe maailmasõja vaheline statistika ei kajasta tertsiar-sektori alade toodangu väärtust ning ka osa primaar- ja sekundaar-sektori alasid on kajastamata, tuleb nende hindamiseks kasutada kaudseid meetodeid. Üheks võimaluseks on kasutada rahvastiku elatusalade statistilisi seeriaid.

Rahvastiku elatusalade statistika olemasolevad andmed

Täpsemad andmed rahvastiku jaotumisest tööharu kaupa on kättesaadavad 1922. ja 1934. aastast, mil toimusid rahvaloendused.

Tabel 6

KORTERIKULUDE JAOTUS TEISTELE
TARBIMISKORVI OSADELE

	Toit	Korter	Küte, valgus- tus	Riie- tus	Puhas- tus	Reisid, liiku- mine, post	Hari- dus	Lõbus- tus	Muud	Kokku
Antud	58,5	7,5	5,8	15,7	2,7	0,7	2,7	2,8	3,6	100
Jaotus	63,2	0	6,3	17,0	2,9	0,8	2,9	3,0	3,9	100

Tabel 7

ELATUSMAKSUMUSINDEKSID ERINEVAL
ARVESTUSBAASIL

Aasta	1913=100 (antud)	1913=100 (üंबर- arvutatud)	1929=100 (antud)	1929=100 (üंबर- arvutatud)
1921	85	101	73	81
1922	91	101	78	81
1923	102	111	87	90
1924	94	104	80	84
1925	107	118	91	95
1926	106	117	91	94
1927	105	113	90	91
1928	112	120	96	97
1929	117	124	100	100
1930	104	110	89	89
1931	100	99	85	80
1932	94	91	80	73
1933	88	85	75	68
1934	87	84	74	68
1935	88	85	75	68
1936	98	95	84	77
1937	104	101	89	81
1938	109	106	93	85
1939	112	108	96	88

Arvestusalus: tabelid 5 ja 6.

Tööhõive andmed saadi iseseisva sissetuleku saajate peategevuse alusel. Kui isik sai mingi tööga vähemalt ülalpidamise, arvati ta töötajaks ja paigutati tema ning kõik tema ülalpidamisel olevad isikud sellesse tööharusse. Kui isik oli tegev mitmes tööharus, arvestati ta suurimat sissetulekut andvasse tööharusse.

Põllumajanduse alla arvestati põllundus, karjandus, aiandus, kalandus ja metsandus. Tööstuse alla kuulusid mitmesugused tööstusharud (ka ehitustööstus — hoonete ehitus ja remont ning välistöö). Kaubanduse alla arvestati kõikide kaupluste töötajad (ka turul ning rändkaubitsemisega elatist teenivad isikud), võõrastemajade, sööklate ja lõbustusasutuste töötajad, kaubanduslik vahetalitus, teadete- ja reklaamibürood ning ka pankades ja kindlustusasutustes töötavad isikud. Transpordi ja side alla kuulusid raudtee, veetee, maantee ja õhustransport ning posti-, telegraafi- ja telefonitöötajad. Ühiskondliku ala alla on arvestatud tervishoiutöötajad, hariduse, kunsti ja muul vaimse kultuuri alal tegutsev personal, usuala, riigi- ja omavalitsusteenistus, mis varem käsitletud tööharudesse ei kuulunud, samuti muu ühiskondlikul alal töötav personal ja kaitsevägi. Kui isik aga sai ülalpidamist võimaldava iseseisva sissetuleku kuidagi teisiti kui tööga, siis paigutati ta koos ülalpeetavatega erilisse “väljaspool toodud tööharusid seisjate” rühma. Nii läksid sinna: 1) kõik mitmesuguste varanduste sissetulekutest, nagu ettevõtte tuludest, majajüüridest, kapitaliprotsentidest elavad isikud, 2) riigilt ja omavalitsustelt, kas hoolekande või toetuse korras ülalpidamist saavad isikud, 3) eraasutistelt ja teistelt isikutelt saadud toetustest elavad isikud, 4) karistust kandvad vangid, 5) deklasseerunud isikud (*Rahvastikuprobleeme*. . . 1937: 29–56). Tabelis 8 on toodud elanikkonna jaotus elatusalade kaupa rahvaloenduste andmetel.

Rahvastiku elatusalade statistika ümberarvestamine

Tabeli 8 andmed vajavad teatavat ühtlustamist ning ümberarvestust. Kõigepealt arvestati 1922. aasta rahvaloendusel apteekide töötajad või nende leibkondade liikmed (1307 isikut) tööstuse (ars-tirohtude valmistus) alla, 1934. aastal aga kaubanduse alla (*Rahvastikuprobleeme*. . . 1937: 31). Tabelis 9 on ka 1922. aasta andmed viidud samale alusele 1934. aasta andmetega. Lisaks on

Tabel 8

RAHVASTIKU JAOTUS ELATUSALADE JÄRGI

Töoharu	1922		1934	
	Arv	%	Arv	%
Põllumajandus	652 513	59,0	662 561	58,8
Tööstus	174 106	15,7	195 949	17,4
Kaubandus	46 326	4,2	55 569	4,9
Transport ja side	37 023	3,3	38 193	3,4
Ühiskondlik tegevus	61 912	5,6	73 642	6,5
Maja- ja isikuteenistus	17 930	1,6	18 946	1,7
Töoharu teadmata (koos deklasseeritud)	82 914	7,5	26 628	2,4
Kapitalist elavad isikud, pensionärid ja hoolealused	34 335	3,1	54 925	4,9
Kokku	1 107 059	100	1 126 413	100

Allikas: *Rahvastikuprobleeme...* 1937: 31.

Tabel 9

RAHVASTIKU JAOTUS ELATUSALADE JÄRGI
(andmed ühtlustatud)

Töoharu	1922		1934	
	Arv	%	Arv	%
Põllumajandus	705 399	63,7	678 603	60,3
Tööstus	186 872	17,0	200 696	17,8
Kaubandus	51 398	4,5	56 906	5,0
Transport ja side	39 981	3,6	39 121	3,5
Ühiskondlik tegevus	66 932	6,1	75 415	6,7
Maja- ja isikuteenistus	19 364	1,7	19 410	1,7
Kapitalist elavad isikud, pensionärid ja hoolealused	37 114	3,4	56 262	5,0
Kokku	1 107 059	100	1 126 413	100

Arvutusalus: tabel 8.

kõrvaldatud “teadmata rühma” mõju, kus 1922. aastal oli 82 900 ja 1934. aastal 26 600 isikut. “Teadmata rühm” on jagatud proportsionaalselt teiste elatusalade vahel.

Ent rahvaloendused annavad teavet rahvastiku jaotumise kohta vaid kahel aastal.

(Järgneb)

ARVUSTUS

VEENE PAGULASKIRJANDUS EESTIS

Аурика Меймре. Русские литераторы-эмигранты в Эстонии 1918–1940. На материале периодической печати. (Tallinna Pedagoogikaülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid. Таллинский педагогический университет. Диссертации по гуманитарным наукам. 6.) Tallinn: TRÜ kirjastus, 2001. 165 с.

Tallinna Pedagoogikaülikooli dotsendi Aurika Meimre väitekeri, mida ta kaitses 2002. a jaanuaris, on esimene vene kirjandusele Eestis 1920. ja 1930. aastail pühendatud doktoridissertatsioon. Sovetiajal oli vene kirjandus ja kultuur sõdadevahelise aja Eestis uurijaile keelatud teema. Sel perioodil Eestis ilmunud ja avaldatud venekeelsed raamatud, ajalehed ning ajakirjad olid peidetud erifondidesse. Levitati väidet, et vene kultuuri polnud Eestis tollal üldse olemas, sest “kodanlikud natsionalistid” olid ta täielikult hävitanud. Eestis olevat elanud üksainus vene pagulasluuletaja — Igor Severjanin —, kes kannatas äärmist viletsust ja unistas Venemaale naasmisest. 1980. aastate lõpul avanesid *perestroika* ajal erifondid ning Tallinnas ja Tartus toimusid esimesed 1920. ja 1930. aastate vene kultuurile Eestis pühendatud näitused. 1989. aastal avaldati ajakirjas *Радуга* Rein Kruusi toimetusel “1920.–1930. aastate vene luule antoloogia Eestis”.

1990. aastail asus 1920.–1930. aastate vene kirjandusega Eestis tegelema mitu uurijat. Kõige tuntumad on Sergei Issakovi tööd. Vene perioodikat Eestis õppisid tundma ka uurijad Venemaalt, näiteks Moskva Maailmakirjanduse Instituudi teadur Olga Figurnova. Ent tema koostatud biobibliograafiliste ja teatmematerjalide kogumik *Русская печать в Эстонии 1918–1940* sisaldab tohutu hulga vigu, mis muudab selle raamatu pigem kahjulikuks kui kasulikuks (retsensioon sellele teosele ilmus ajakirjas *Akadeemia* 2000. a veebruarinumbris (lk 406–409)). 2001. aastal S. Issakovi toimetusel ilmunud raamatus *Русское национальное меньшинство в Эстонской Республике (1918–1940)* on toime-

taja kirjutatud peatükk "Perioodika", milles antakse põhjalik ülevaade sõdadevahelisel ajal Eestis ilmunud vene ajakirjadest ja ajalehtedest. Selles peatükis vigu enam pole. Informatsiooni 1920.–1930. aastatel Eestis ilmunud venekeelses ajakirjandusse mahutatud kirjanduslikest materjalidest võib leida raamatust *Литературная энциклопедия Русского Зарубежья. 1918–1940. Периодика и литературные центры*. Selle koguteose artiklite autoreiks on kirjandusteadlased Eestist ja kõik seal esitatud andmed on hoolikalt kontrollitud.

Aurika Meimre väitekiri toetub varasematele töödele, kuid ei korra neid, vaid otsib Eesti arhiividest uusi andmeid (üksnes viidatud arhiiviallikate nimestik hõlmab 60 kirjet, ent läbi vaadatud on neid palju rohkem) ning mõtestab kogutud materjali põhjal oma kontseptsioone. Tema väitekirjas on esimest korda esitatud Eestis aastail 1918–1940 ilmunud vene ajakirjanduse süstematiseeritud ülevaade. Dissertant kirjutab ajakirjadest ja ajalehtedest, mida enne teda pole keegi uurinud. Kui informatiivsetest väljaannetest (poliitiliselt neutraalsetest, sovetimeelsest, monarhistlikest, profašistlikest) on juba natuke kirjutatud, siis pole keegi varem vaadelnud valimiseelseid väljaandeid, mis ei paku huvi mitte ainult vene ajakirjanduse uurijaile, vaid ka tänapäeva poliitikule. Enamik tollasest vene elanikkonnast Eestis oli Eesti kodakondsuses. Põhiliselt olid nad talupojad, kalurid, töölised. Nendest saigi jõulise agitatsiooni objekt. Näiteks püüdsid enne 1929. a Riigikogu valimisi korraga neli vene ajalehte selgitada vene elanikele keerulist situatsiooni vene valimisnimekirjadega. Lehtedes käis äge võitlus venelaste häälte pärast. Ülistati oma nimekirja kandidaate ja sõimati võistleva nimekirja omi. Konkurentide koostatud antireklaam oma rivaalidele ilmus isegi *Päevalehes*.

Tähelepanu väärrib ka alajaotus "Potentsiaalne perioodika". Selle termini on toonud käibele kirjandusteadlane N. Bogomolov ja see pole veel leidnud laialdasemat kasutamist. Selles räägitakse neist väljaannetest, mida kavatseti küll üllitama hakata, aga see ei õnnestunud siseministeriumi keelu tõttu. Andmeid nende kohta on Meimre leidnud Eesti Riigiarhiivist. Potentsiaalsete väljaannete hulka on arvatud ka need, millest ilmus üksainus number ning mis ei täitnud kavandatud programmi. Nende hulka paigutab dissertant ka ajakirja *Братство народов*, mis seadis eesmärgiks vene ja eesti haritlaskonna ühendamise. S. Issakov on arvanud, et seda ajakirja ei ilmunudki. Aurika Meimre on teisel arvamusel ja tõestab, et see väljaanne ilmus 1919. a sügisel. Nende vaidluse võib lahendada ainult ajakirja numbrileidmine.

Dissertatsiooni teine osa kannab pealkirja “Vene pagulasliteraadid Eestis”. Selles jälgitakse kirjanike tegevust Eesti venekeelses perioodikas. Nende kirjanike hulgas oli palju värvikaid isiksusi. Näiteks Aleksandr Tšernjavski-Tšernigovski, kes pidevalt muutis oma poliitilisi vaateid. Sõja ajal teenis ta ataman Bulak-Balahhovitši juures. 1920. aastail toetas aktiivselt monarhiste ja toimetas monarhistlikke väljaandeid. 1930. aastail lähenes vabadussõjalastele ning andis välja rahvussotsialistlikke ajalehti. Tšernjavski-Tšernigovski oli hariduselt küll jurist, aga pidevalt pahusis seadusega ja sattus oma üliaktiivse poliitilise tegevuse eest kahel korral asumisele Kihnu saarele. Ta on tuntud ka kirjanikuna, kes 1938. aastal avaldas romaani *Õndsas Brigitta seitse kuud*. Selle valgekaartlastest kangelased röövivad tsaari kulla 1920. aastate alguses kaubandusesindajatena Tallinna saabunud sovetitegelastelt. Roman oli üheks allikaks Julian Semjonovi tuntud raamatule *Briljandid proletaariaadi diktatuuri jaoks*, mis on kirjutatud juba sovetlikult ja mitte enam emigrantlikult seisukohalt (selle põhjal on tehtud ka film “Tallinnfilmis”).

Paljud tuntud vene kirjanikud olid Eestis 1920. aastate alul lühikest aega. Eesti oli siis “aknaks Euroopasse” ja Eesti kaudu sõideti Läände. Dissertatsiooni alajaotuses “Eesti kui transiitmaa” annab autor arhiivandmete põhjal täpset informatsiooni kirjanike elukäigust. Näiteks oli varem Aleksandr Kuprini Eestis viibimise aeg teada ainult ligikaudu. A. Meimre dissertatsioonis on esimest korda toodud selle kohta täpsed andmed. Niisamuti saab andmeid ka Konstantin Balmonti ja Aleksei Remizovi kohta.

Eesti lugejale pakub ilmselt kõige suuremat huvi väike, kuid sisukas peatükk “Pagulasliteraadid eesti ajakirjanduses”. A. Meimre eelkäijad uurisid üksnes venekeelset ajakirjandust ning seda teemat pole keegi varem puudutanud. Tema väitekirjas vaadeldakse pagulaskirjanike eesti keelde tõlkimise probleemi. Autori tähelepanekul tõlgiti neid kõige enam 1920. aastail. 1930. aastail kahaneb tõlgete hulk, ehkki tollal tõlgitakse mahukamaid teoseid. Eestlastel on arenenud huumorimeel ja seetõttu on kõige enam tõlgitud 1920. aastatel edukalt Eestis gastroleerinud Arkadi Avertšenko humoristlikke jutustusi. Narvas võeti temalt esinemise eest nii suurt maksu, et ta oli lihtsalt sunnitud kirjutama jutustuse “Narva linnaisad”. Eesti kirjanikke ja tõlkijaid huvitasid Eestis viibinud kirjanike teosed. Mõnega neist oli ka isiklike kontakte, näiteks A. Remizovi, kes elas 1921. a sügisel lühikest aega Tallinnas. Ta osales kakskeelses kogumikus *Appi! На помощь!*, mis anti välja Venemaa näljahädaliste toetuseks, ning avaldas seal Eesti hümni tõlke. Ilmselt tõlkis ta selle realuse tõlke põhjal.

Kohalikke vene literaate tõlgiti vähe. Aleksis Rannit tõlkis tollal Eestis elava kõige tuntuma vene poeedi Igor Severjanini luuletusi ning too omakorda tõlkis kaks noore poeedi luulekogu. 1920. aastail avaldas *Postimees* Tartu ülikooli eradotsendi Sergei Šteini teoseid, kes oli kõige suurema vene ajalehe *Последние известия* kaastööline ja hiljem ka toimetaja. Aastail 1922–1927 töötas Eestis tuntud kriitik Pjotr Pilski. A. Meimre on esimesena täheldanud, et Pilskit ei avaldanud mitte ainult venekeelsed väljaanded, vaid ka eesti omad, näiteks ajakiri *Sõdur*. Ta oli heades suhetes selle ajakirja toimetaja kolonel Limbergiga. Pilski külastas isegi sõjalisi õppusi. Nähtavasti kirjutas Pilski ka ajalehele *Vaba Maa*, millest annavad tunnistust arhiividokumendid, kuid Pilski kaastöö sellele ajalehele ilmus anonüümselt.

Dissertatsioonis on ka autori tähelepanematusesse tõttu tekkinud vigu. Oma oponentidesse tuleb suhtuda tähelepanu ja austusega, kuid Moskva ülikooli professorit N. Bogomolovit pole nimetatud filoloogiateaduste doktoriks, vaid kandidaadiks (Venemaal toimib veel vana teaduslike kraadide süsteem ja teaduste kandidaadi kraad ei vasta doktori omale, vaid on sellest palju madalam). Segadust on ka numbritega. Tiitelhel on dissertatsiooni numbriks antud 5, aga kahel järgmisel leheküljel esineb number 6. Andmeid tuli kontrollida ja ilmses, et see on ikkagi Tallinna Pedagoogikaülikoolis humanitaarteaduste alal kaitstud 6. doktoriväitekirj. Kuid need on väikesed vead, mille tekkimise põhjuseks on kiirustamine teose trükkimisega.

Doktorant ei saa ületada kehtestatud dissertatsiooni mahtu, kuid need, keda huvitavad monograafias tõstatatud probleemid, võivad tutvuda dissertatsiooni teemal kirjutatud artiklitega, ja neid on ligi 20. Kui võtta arvesse, et Aurika Meimre lõpetas Tallinna Pedagoogikaülikooli alles 1994. aastal, siis on seda noore teadlase jaoks väga palju. Artikleid pole mitte ainult vene, vaid ka eesti keeles, näiteks "Vene valgekaartliku diasporaa missioon Eestis — null-dialoogi juhtum". 1920.–1930. aastate vene pagulastel ei tekkinud dialoogi eestlastega, kuid sooviks, et vene pagulaskonna uurijal Aurika Meimrel tekiks säärane dialoog eesti lugejatega.

Eesti oma slavistika tekkis 1920.–1930. aastail. Kõige silmapaistvam eesti slavist oli 1944. aastal Rootsi põgenema sunnitud professor Peeter Arumaa. Samal ajal lahkus kodumaalt ka tema parim õpilane Viktor Terras, kellest sai tuntud slavist USA-s. Raskusi oli ka sõjajärgse põlvkonna slavistidel. Stalini ajal vangistati Valmar Adams ja Bernhard Linde. Ennast ei suutnudki realiseerida suuri lootusi andnud poliitoloog Villem Ernits. Kergem polnud slavistidel ka "stagnatsiooniajal". Eesti

kirjandusavalikkus mäletab 1920.–1930. aastate vene-eesti seoseid uurinud Rein Kruusi andekaid ja iroonilisi artikleid ning retsensioone. Rein oli kogu oma elu vältel eraviisiline uurija ja dissident, vaba õpetlane vabaduseta ajal. Raske haigus lõpetas ta elu 34-aastaselt. Sooviks, et Aurika Meimre jätkaks eesti slavistika parimaid traditsioone ning seda mitte kusagil Läänes, vaid just Eestis, mille uurimisega ta tegeleb.

Galina Ponomarjova
Tõlkinud Jaan Isotamm

PIIRIRIIGIST VEEL KORD

Elmar Arro. *Vana aja muusikud. Koostanud ja tõlkinud Heidi Heinmaa. Eessõna Hando Runnelilt, järelsõna Urve Lippuselt. Tartu: Ilmamaa, 2003. 247 lk.*

Elmar Arro nimi peaks laiemale avalikkusele olema suhteliselt võõras. Tegemist on ühe rahvusvaheliselt tuntuma eesti päritolu muusikateadlasega, kes paraku pole eriti sujuvalt sobitunud meie kultuuriteadusesse. Arro oli etniline eestlane, kes sündis 1899. aastal Riias. Nagu teada, oli tema koduseks keeleks saksa keel ning gümnaasiumis õppis ta vene keeles. Ilmselt paljuski seetõttu jäi ta eneseväljendusoskus eesti keeles kasinaks ning oma uurimistöö tulemuste kirjapanekuks eelistas ta kasutada saksa keelt, kuigi 1920. aastate lõpul on ta avaldanud ka eestikeelseid artikleid — tõsi küll, need ilmusid ainult tema enese initsiaalidel Tartus asutatud *Eesti Muusika Kuukirjas*, mille eluiga ei kujunenud väljaande elitaarse iseloomu tõttu kuigi pikaks.

Arro teadlaskarjääri võib jaotada kahte teineteisega teravalt kontrastse ossa. Esimese perioodi moodustab tema töö Tartu aastatel 1929–1939, kus Arro huvide keskmes asetseb ärkamisajaeelne, seega siis baltisaksa muusikaelu. Teine periood kulgeb 1950. aastate teisest poolest alates Saksamaal (peamiselt Kielis) ja Austrias ning lõpeb Arro surmaga 1985. aastal Viinis. Sel ajal lisandub uurija teaduslike huvide spektrisse vene muusika (Arro on 1920. aastatel Berliini ülikoolis õppinud ka slavistikat). Kahe tööperioodi vahele mahub Arro ümberasumine Eestis koos baltisaksa kogukonnaga 1939. aastal, teenistus Saksa sõjaväes ning ligi kümne aasta pikkune vangistus Nõukogude koonduslaagrites.

Praegu kõne all olev raamat sisaldab kolme Elmar Arro artikli tõlget, kaks pikemat ja ühe lühema. Esimene pikem artikkel on originaalis il-

munud 1965. aastal Saksamaal ning kannab pealkirja "Baltisaksa laulukoolkond", teine artikkel on Tartu linnamuusikutest aastatel 1587–1809 ning avaldatud 1931. aastal Õpetatud Eesti Seltsi toimetiste sarjas Tartus. Kolmas, lühike artikkel on samal aastal ilmunud ühes kuni praegusajani Euroopa prestiižikamas muusikateaduslikus ajakirjas *Acta Musicologica* ning käsitleb balti koraaliraamatute ajalugu Põhjasõja-järgsel ajal.

Paar sõna viimati nimetatud artikli tutvustuseks. Küllap on iga eesti inimene oma elus kuulnud Punscheli nime. Tegemist on Liivimaal (Põhja-Lätis) tegutsenud pastoriga, kes koostas ja 1839. aastal avaldas koraaliraamatu (s.o organistidele kasutamiseks mõeldud harmooniseeritud koraalide kogumiku), mis on Eesti luteriusu kirikutes tarvitusel praegugi. Põhjasõjast kuni Punschelini valitses Eesti- ja Liivimaal koraalilaulu alal võrdlemisi kaootiline olukord, mida Arro oma raamatus on iseloomustanud nii: "Baltimaades lähtus tollal iga organist üksnes omaenese arvamusest ja maitsest, sest riigikirik, kes oli kirikumuusika küsimuses täiesti passiivne, polnud koraalilaulule seadnud mingisuguseid reegleid. [...] Praktikaks oli kasutusel lugematu hulk meloodiate variante ja see takistas kogudusel ühtemoodi laulmist, rääkimata sellest, et lauluviisid olid erinevad mitte ainult erinevates paikades, vaid ka ühe linna eri kirikutes" (lk 110–111).

Arro koraaliraamatu-artikli elegantsus seisneb selles, et ta ehitab oma töö üles peamiselt üheainsa hästi tuntud koraali "Üks kindel linn ja varjupaik" muusikalisele teisenemisele alates 1774. aastast pärit Gustav Swahni käsikirjalisest, seega piiratud ulatuses tarbel olnud koraaliraamatust ning lõpetades Punscheli koraaliraamatu ümbertrükkiga aastast 1915. Vähem kui 150 aasta jooksul on selle ja nähtavasti ka teiste koraalidega toimunud muudatused, mis on oma ulatuselt tegelikult hämmastavad. Mõned näited küsimuste kohta, mis tolle aja, seega siis peaaesjalikult 19. sajandi kirikumuusikutele on korda läinud. Kas koraali meloodiat on kohane täiendada barokkajastu muusikale iseloomulike kaunistustega nagu trillerid, mordendid jt? (Kes lastemuusikakoolis on klaveril pidanud mängima vähemasti mõnd Johann Sebastian Bachi kahe- või kolmehäälset inventsiooni, peaks aru saama, millest käib jutt.) Kas organist tohib koraali sees üksikute, tavaliselt fermaadiga lõppevate muusikaliste fraaside vahele pikkida ulatuslikke instrumentaalseid vahemänge, mis koraali muusikalist tervikut võivad lõhkuda? Kas on põhjust (ja kas on lubatav) koraalide üldiselt samavältslikest nootidest koosnevat ajalist struktuuri rütmiliselt ja/või meetriliselt mitmekesistada, näiteks asendades koraali tavapärase neljaosalise taktimõõdu kolmeosalisega või siis lõhkudes meloodia isokroonilist kulgemist punkteeritud rütmikujundite sissetoomisega?

On tähtis mõista, et nimetatud küsimuste püstitamine ja neile lahenduste otsimine pole alati põhjustatud niivõrd ajastu esteetiliste tõekspidamiste muutumisest (kuigi selle teguri mõju eitada oleks samuti rumal), vaid pigem ühelt poolt organisti ja teiselt poolt koguduse konkreetsest muusikalisest võimekusest. Näiteks 18. sajandi lõpul populaarseks saanud koraalivahemängude kohta kirjutab Arro: “Siin näitasid organistid võimalikult bravuurselt kõiki oma mängutehnilisi oskusi, samas kui koguduse liikmed said võtta aega hingamiseks, et järgmist värsirida “venitada”. [---] Tollal kombeks olnud lohistamisest võib saada ettekujutuse, kui vaadata, kuidas veel tänagi [s.o 1931. aastal — J. R.], pärast sajandipikkust võitlust selle venitamise vastu, laulavad paljud meie maa-kogudused [---] koraalinoote ikka veel kestusega 2–3 sekundit (kusjuures näiteks Brandenburgi sinod määras 1889. aastal koraalinoodi kestuseks 1 sekundi)” (lk 109). Kommentaarina lisaksin, et koraalide “venitamine”, s.t nähtus, kus koguduselaul orelimänguga päriselt sammu ei pea, pole kuhugi kadunud ka praegu. Kogegin seda viimati juulikuus Harjumaal Risti kirikuaias toimunud jumalateenistusel.

Mõnevõrra ootamatu, kuid eelöelduga hästi haakuv on Arro tõdemus, et Punscheli koraaliraamatuga ligi saja aasta jooksul aset leidnud metamorfoosid on kulgenud muusika lihtsustumise ja mitte selle keerukamaks muutumise suunas. (Mõelgem paralleelina Lääne muusika üldisematele arengusuundadele 19. sajandil, kus eriti muusika harmooniline kude muutub ju järjest enam ja enam komplitseerituks.) Arro kirjutab: “Võrreldes [Punscheli] esmatrükki järgmistega, on viimastes koraaliseadideid oluliselt lihtsustatud (alumise hääle liikuvust vähendatud), rohkem sel põhjusel, et teha vähem õppinud maaorganistidele raamatu kasutamine hõlpsamaks, kui kunstilistest arusaamadest juhituduna ja õigustatuna” (lk 115).

Siirdugem nüüd edasi Arro artikli juurde pealkirjaga “Baltisaksa laulukoolkond”. Nende (jällegi) 19. sajandil siinkandis tegutsenud heliloojate seast, kes küll ei moodustanud omavahel mingit tugevalt seotud rühmitust, nagu nn Võimas Rühm Venemaal 19. sajandi lõpul või “prantsuse kuulik” Esimese maailmasõja järel Pariisis, on avalikkusele ehk rohkem tuntud kaks: August Heinrich von Weyrauch (1788–1865) ja Johann Friedrich de La Trobe (1769–1845). Mõlema peamiseks tegevuspaigaks Baltikumis oli Tartu, mis Arro sõnade järgi “kujunes 1820–30-ndail aastail Baltimaade muusikaliseks keskuseks” (lk 38) — isenesestki mõista tänu ülikooli taasavamisele. Weyrauch töötas ülikoolis saksa keele lektorina, La Trobe oli arst. Arro iseloomustab Weyrauchi loomingut järgmiselt: “Weyrauch oli heliloojana küll ainult asjaarmastaja, kuid tema edu järgi (tänu kõrgele kunstilisele tasemele) võiks balti-

saksa muusikaajaloo raames pidada teda aga väga hästi balti Schubertiks, arvestades tema tähendust ja positsiooni. Pealegi on tema stiil paljus sarnane Schuberti omale, nii et Weyrauchi laule on hiljem korduvalt omistatud Schubertile. [---] See puudutab eelkõige tema tollal tuntud laulu “Nach Osten geht, nach Osten, der Erde stiller Flug” (K. F. G. Wetzel), millest tehti umbes poolteist tosinat instrumentaalset transkriptsiooni ja parafraasi (teiste seas isegi Liszt). Sagedane viitamine Schubertile kui arvatavale heliloojale ajendas Weyrauchi avaldama seda laulu eraldi trükisena koos vastava selgitusega 1846. aastal Berliinis” (lk 34).

Hinnang, mille Arro annab Weyrauchi, La Trobe'i jt baltisaksa laulukooli esindajate saatusele Euroopa kui terviku muusika ajaloos, on võrdlemisi huvipakkuv. Arro nendib esmalt, et baltisaksa “laulukoolkonna õitseaeg [ei langenud] kokku selle tegeliku kunstilise kõrgõitsemisega” (lk 85), ning seejärel püüab mõtiskleda mainitud vastuolu põhjuste üle ning ka selle üle, miks baltisaksa laulukoolkond pole rahvusvaheliselt saavutanud sellist tunnustust, nagu ta oma kunstilise kvaliteedi poolest võib-olla vääriks. Hermann Keyserlingile viidates jõuab Arro järeldusele, et “sakslane sai sellel piirimal [s.t. Baltikumis; vrd Tõnu Õnnepalu *Piiririigiga* — J. R.] tänu juba oma kaasatoodud rahvusliku ülekaalu tõttu “kolonisaatori” privilegeeritud positsiooni, mis tegi talle **reaalse konkurentsi puudumise tõttu** [minu esiletõst — J. R.] kõik asjad lihtsamaks” — teiste sõnadega, baltisaksa heliloojate oskused ja võimed jäid ühelt poolt arendamata sellise täiuslikkuseni, mis sundinuks nende loomingut tunnustama saksa kultuuriruumis tervikuna, teiselt poolt aga tegi Baltikumi perifeerne asend selle kultuuriruumi suhtes baltisaksa heliloojate jaoks raskeks üldise tunnustuseni omalt poolt “välja murda”. Kas ei tule tuttav ette? Mõni teinegi Arro lause mõjub, nagu oleks ta pärit eilsest päevalehest: “Baltimaad asuvad kahe maailma — Ida ja Lääne — piiril. [---] Kunagi ehk, kui meie rahvused on tõesti ühinenud uue, “integreeritud” Euroopaga, mis teadvustab ka Ida ja Lääne kultuurilist ühtsust, siis vaevalt tuleks küll baltisaksa laulukoolkonna renessanss, aga vähemalt avastataks see taas” (lk 85–88). Ja õnneks võimaldab Arro positsioon ajas ja ruumis kompleksivabalt rääkida kultuurikontaktidest Venemaaga, tõdeda, et vene romansi mõju baltisaksa laulukoolkonnale on olnud “ilmne ja paratamatu” (lk 86), ning baltisaksa laulukoolkonda võrrelda juba nimetatud vene “Võimsa Rühma” heliloojatega, kokkuvõttes küllaltki pessimistlikus toonis järeldades: “Nii oli ka siin mitmekihilises piirialas Baltimaades kujunenud üks väike, kuigi mitte “võimas” (sellel eikellegimaal võib-olla koguni “lootusetu”) rühm kartmatustest geniaalsetest diletantidest. Sel rühmal jäi võit saavutamata. Ja tulevased sugupõlvad pole sellele ühtki parga pununud” (lk 87).

Ent kuidas on lugu võimalike “maarahva”, s.t eesti ja läti rahvamuusika mõjudega baltisaksa laulukoolkonna loominguks? Nimetatud mõjusid Arro otsib ning arvab ka leidvat (tuues oma artiklis tõestuseks näite Mart Saare ühest soololaulust “Ennemuiste paistis helle päike”), kuid see teema — mille käsitlemisel Arro keskendub teksti ja meloodia vahelistele suhetele — tekstis suuremat tähelepanu siiski ei pälvi. Kui raamatu kirjastaja ja selle koostaja otsustanuksid avaldada paksema raamatu, siis sobinuks sinna täienduseks kolmele Arro artiklile tõlkida ehk ka neljas, 1965. aastal Saksamaal ilmunud “Richard Wagners Rigaer Wanderjahre: Über einige baltische Züge im Schaffen Wagners”, kus, nagu pealkirigi osutab, eesti ja läti rahvamuusika mõju mitte-eesti helilooja(te) kunstmuusikale samuti teemana kõne alla tuleb.

Lk 92–105 on raamatus faksiimilena avaldatud kaksteist baltisaksa heliloojate klaverisaatega soololaulu, mille autorite seast leiame lisaks Weyrauchile ja La Trobe’ile ka Wilhelm Zoege von Manteuffeli, Otto Ignatiuse, Carl von Lilienfeldti jt nimed.

Arro õppis muusikateadust Viini ülikoolis professor Guido Adleri juures, kelle tänapäevasteks “ekvivalentideks” oma kaliibri poolest võiksid näiteks Põhja-Ameerika kultuuriruumis olla Leonard Meyer ning saksakeelses kultuuriruumis Carl Dahlhaus. Meyeri ja Dahlhausi õpilasi Eestis ei leidu. Seepärast on kahju, et Arro jälg 1930. aastate Tartu ja Eesti kultuuriloos ei kujunenud sügavamaks, kui ta meile praegu paistab. Et ta ülikoolis professuurini ei küündinud (mida ta ise ju salamisi lootis). Et tal muusika uurimise alal seetõttu Tartus õpilasi ilmselt ei tekkinud. Mis võinuks Arroga juhtuda edaspidi siis, kui ta 1939. aastal koos sakslastega Eestist poleks lahkunud, seda pole 1939. aastale järgnenud sündmusi arvestades mõtet oletama hakatagi.

Jaan Ross

KULTUURIJURISPRUDENTSI JA PRAKTILISE AJALOO KÄSIRAAMAT

Peeter Järvelaid. *Õigus ja poliitika kultuuris*. Tallinn: Akadeemia Nord, 2002. 232 lk.

Peeter Järvelaidi artikli- ja esseekogumik on niivõrd mitmekülgne, et seda ei tohiks mingil juhul suruda ühe või teise teadusala kitsastesse piiridesse. Sest nagu märgib raamatu saatesõnas Ene Grauberg, võib ju-

rist Järvelaidi “küll kõige vähem võrrelda meie tüüpilise ettekujutusega juristist — kuivast, igavast, paragrahve ja täpsust armastavast, tõsisest ning mornist inimesest. Täpsusele ja paragrahvidele eelistab ta haarata pigem haaramatut, rääkida sellest, mis polegi võib-olla sõnastatav”. Tõepoolest, kuigi kogumikus paragrahvidest ja arvudest siiski mõnel korral juttu tuleb (eeskätt analüüsis “Õiguskantsleri instituut Eestis: ajalugu ja tänapäev”, lk 78–90), ei ole tegu paragrahvi taga oleva õigusnormi tehnilise või dogmaatilise analüüsiga, arvude puhul aga on enamasti tegemist aastaarvudega; õigus ei ole Järvelaidile kunagi ainult kehtiv normisüsteem, vaid osa kultuurist, seotud ajaloo ja poliitikaga — mis omakorda ei piirdu sageli õigusajaloo ja õiguspoliitikaga. Järvelaidi jaoks on õiguses oluline meetod, mida toetab lai kultuuriline kontekst, mitte eruditsioon detailides, vaid põhimõttelises, mida vajaduse korral saab suuremate raskusteta konkreetsel juhtumil kohaldada, ehk nagu juristid ütlevad, subsumeerida. Mulle tundub, et just see paindlikkus detailis, kuid tugevus põhimaterjali tundmises ja formaalsetes, s.t meetodilistes ja protseduurilistes põhimõtetes on saamas tänapäeva maailmas üha enam õiguse kui teadusharu sisuks. Või õigemini — see ongi olnud õigusteaduse ajalugu. Paraku püütakse ikka veel sageli õigust mõista positivistlikult ja tehniliselt kui “paragrahvi” (mis sellega tegeleja kuivaks ja morniks muudab), õigust õpetada mitte iseseisva ja iseendas täieliku teadusena, vaid rakendusliku detailsete teadmiste kogumina. Õigusajaloolasena mõistab Järvelaid hästi, et õiguse põhimaterjal ei ole ajaloos oluliselt muutunud, juristi formaalsed põhimõtted aga on poliitilise tähendusega. Seejuures ei ole siin poliitika all silmas peetud parteide võitlust selle nimel, kes võtab võimu, vaid eetikat ühiskonna tasandil: *fair play*’d, ühist kasu (Aleksander I asutatud Tsarskoje Selo lütseumi deviis “Ühise kasu heaks” innustas selle vilistlasi teenima imperaatorit, aga ka osalema dekabristide ülestõususes — ent, rõhutan, seda mitte võimu võtmiseks, erinevalt nn oktoobrirevolutsioonist; Järvelaid on ikka toonitanud vajalikku riigi-, aga mitte võimutruudust). Sellest terviku mõistmisest ilmselt siis esseid ja artikleid kokkuvõttev pealkiri *Õigus ja poliitika kultuuris*.

Kultuuri defineerimine ei ole ei Järvelaidi kogumiku ega käesoleva kirjatöö teema, siiski on teatud määratlus üldisema pildi saamiseks vajalik. Arvestades tema kiindumust oma õpetaja, Tartu kultuurisemiootika koolkonna rajaja Juri Lotmani töö ja isiksuse vastu, ei tule meil eeskjuu kaugelt otsida. Lotmani määratluses on kultuur inimgruppide poolt omandatud, alal hoitud ja edastatud mittepäriliku informatsiooni kogum. Nagu on märkinud Aleksandr Belobratov, arenes omal ajal Venemaal saksa mütoloogilise koolkonna mõjul idee “rahva” ja “keele” mõiste samatähenduslikkusest (ja nende samatähenduslikkusest kul-

tuuriga!), mida võib kohata ka praegu (Eestis võiks seda pidada lausa valitsevaks). Belobratov vastandab sellele kontseptsioonile kultuuri Tartu-semiootilise mõistmise, mis näeb semiosfääris organismi, milles üksikud keeled eksisteerivad ja funtsioneerivad ning kus toimub semioos. Järvelaidi kogumikust on näha, et ka tema arvates ei kattu kultuur ühe rahva ja keelega, vaid hõlmab midagi laiemat; kultuur ei ole bioloogiline nähtus, mis kanduks edasi geenidega nagu päritav haigus, ega kattu kultuuri mõiste isegi keele ja rahvusega — kultuur on ruum, kus me elame. Euroopa kultuuriruum, milles autor kogumiku viimases osas (lk 139–179) matkab, sisaldab tema jaoks nii Eestiga füüsiliselt seotud isikuid (juba nimetatud Ewers, F. Martens, I. Tammelo jt; V. Grabarit puudutatav artikkel on “eksinud” teise ossa) kui ka Eestiga kultuuriliselt seotuid (H.-G. Gadamer, C. J. Kenéz, W. A. Mozart jt), kuid nii ühed kui teised on osa Euroopa kultuuriruumist (seepärast on eestlastel võimatu eurooplaseks saada, nagu nooreestlased nii väga ihkasid, või Euroopasse minna, nagu on tänapäeva Eesti poliitikute kindel tahe — Eesti on Euroopas ja eestlased on eurooplased). Nagu kirjutab Järvelaid: “sõltumata sellest, kui täpseid kontinendi fotosid-kaarte suudab toota tänapäeva tehnika, on kultuuri jaoks olulisem see kaart, mida me kanname oma peas.” Kolleegid ajaloos ja tänases päevas on selles kultuuriruumis matkavale Järvelaidile “majakad mälukaardil”, märgid, mis näitavad teed.

Mõistagi ei tähenda see laiem kultuur Eesti kultuuri ja eestlaste rahvuskultuuri unarusse jätmist, selles saab küll Järvelaidi kõige vähem süüdistada (vt lk 31 jj); kuid tema käsitluses on nii üks kui teine lahutamatud üldisest. Eks seepärast ongi nii eestimaalased kui ka põhjaliivimaalased, etnilised ja muud eestlased leidnud käsitlemist ühes ja samas peatükis mitte-eestlastest eurooplastega. Tegelikult on muidugi nende gruppide eristamine eesti kultuuris tarbetu liialdus — see eristamine on seega vaid eristamatuse rõhutamiseks, sest kõik nad moodustavad ühtse Eesti kultuuriruumi, on osa eesti identiteedist. Järvelaidi lähenemisest on ilmne, et Eestist lahkunud säilitavad ikka selle identiteedi, kuigi selle kõrvale võib lisanduda muid; ent inimene polegi üheselt identifitseeritav, kultuuriline ainurakne. Mu konservatiivsete vaadetega, kuid tolerantne ja optimistlik Hollandi sõber ütleb, et Hollandisse elama asunud indoneeslastest, maghriblastest ja teistest saavad ikka varem või hiljem hollandlased; analoogilist protsessi võiks eeldada Eesti uuemate elanike puhul, kui mitte keelises, siis *genius loci* mõttes kindlasti. Eestlaste (kuid mitte ainult) demograafilises mõttes olemise jäävuse üle tunneb muret ka Järvelaid kogumiku avasesses “Olemisest” (lk 14 jj;

vt ka lk 32): ühe vana maamehe ütlemist korrates on laste ja puude istutamisele siin elus kiire, sest nad kasvavad kaua.

Nii puud kui lapsed vajavad kasvades hoolt, vääristamist (mis on ju *cultura* üks esialgseid tähendusi), et nad hakkaksid head vilja kandma ja oleksid suutelised ka kultuuri edasi andma. Seda funktsiooni võib kirjeldada ka inkulturatsiooni või sotsialiseerimisena. Seetõttu Järvelaidil ongi oluline õpetaja ja kasvataja teema, mis läbib kogu raamatut: kirjatööd asotsiaalsusest nii ühes kui teises suunas ühiskonnast võõrandumisenä (lk 19 jj), uimastite ühiskondlikust mõjust kui kultuuri katkust (lk 28–35), harituse väärtusest (lk 96 jj), ülikooli ja teadusprobleemidest (lk 101–106), heast pedagoogist (lk 132–135) jm. Eraldi mainimist väärib Ewersit puudutavas artiklis toodud õpetaja-õpilaselapsevanema erilise suhte edasiandmine (lk 143 jj). Olen siin sihlikult koos hariduse teemaga vaadelnud mitmesuguseid kogumikus käsitletud sotsiaalseid probleeme; nii harimist (õpetaja tööd) kui võitlemist sotsiaalsete probleemidega (riigi harivat ülesannet) annab taandada eeskätt võitlusele sellega, mida india filosoofias tähistatakse sõnaga *tamas*. Selle mõiste alla mahub ka võimukandjate joobunud uinumine asotsiaalsusesse, võõrandumine ühiskonnast ja elu kultuurist (vt lk 19).

Järvelaidi kogumikus kohtab sageli viidet aastatuhande vahetusele. See mehaaniline numbrivahetus ei ole aga mu meelest nii oluline kui teatud tähtpäevad, mida tuleks väärtustada (nt lk 40–42); ka Järvelaid mõnab koos Georges Dubyga, et sajandivahetus ei pruugi veel tähendada ajastu vahetust; kas 21. sajand algas bipolaarse maailma lõpuga *ca* 1990 või toimub see alles uue maailmasõjaga, on praegu veel raske öelda. 20. sajand on Järvelaidi jaoks suures osas seotud sõjaga (lk 42–48, ka lk 16–18, ohvritest väljaspool sõda lk 35–38); sõda tähendab ohvreid, kuid ka ohvri- ja kindlameelsust: Šveitsi eeskujuks seades kutsutakse ka eestlasi üles mitte alla andma, mitte kapituleeruma (lk 42). Ohvriteema on üks huvipakkuvamaid kogumikus Eesti ajaloo seisukohast; Teises maailmasõjas oli Eesti sisuliselt kaotajate poolel, kuigi ta ei olnud “ametlike” kaotajate liitlane; osal prantslastel ja hollandlastel on raske seda olukorda mõista, sest neil puudub see ajalooline kogemus. Mees sünnib siia maailma paljana (lk 46–48), kuid kas see õigustab sõduri ausamba “postuumset degradeerimist” (võib-olla isegi marodeerimist?) või nõudmist, et teatud üksuse sõdurite ausammas peaks olema ilma väeosa tunnusteta (Pärnu juhtum)? Järvelaid leiab, et nii Itta kui Läände mobiliseeritud olid ohvrid, kes sündisid paljana, kuid said mundri tagantjärele. Kas see tähendab, et nad tuleb uuesti paljaks teha; seda, et sõdurite ausambad peavad olema aktid?

Huvipakkuv ja aktuaalne on ka artikkel eestlaste lepingutest võõras-tega, millega Järvelaid jätkab Jüri Uluotsa arendatud teemat (lk 20–23). Siia sobiks vahelugemiseks 400 aasta taha jääv Balthasar Russowi pisut panegüürlilise ja olupoliitilise alatooniga lõpuga kroonikalõik (III, 90) pealkirjaga “Kelle peale ei tohi lootma jääda”, mille osaliselt ära toon (D. ja H. Stocki tõlge, Tallinn: Hotger, 1993, lk 231):

“Asi on nimelt tõesti nii, et liivimaalased sõja algusest saadik jäid lootma nii mõnegi isanda ja vürsti peale ja sellega väga eksisid. Nendest lootsid nimelt paljud Rooma keisrile ja Rooma riigile, kuna Liivimaa kuulus muistsest ajast peale Rooma riigi juurde. Ning paljus otsisid tuge Taani kuninga juurest, kuna see mõningaid Liivimaa kohti omaks oli kuulutanud [---]. Paljud lootsid ka Poola kuningale, kuna see samuti oli mõningaid kohti Liivimaal enda alla võtnud. Mõned jäid lootma Saksa meistri peale, kuna Liivimaa oli kuulunud Saksa Ordu juurde, ja teistegi isandate ja vürstide peale. Ning kui hertsog Magnusele moskoviidilt lootusi anti, et ta Liivimaa kuningaks saab, siis jäi hertsog peaaegu kõikide liivimaalaste ainsaks troostiks ja varjupaigaks [---]. [---] Ning kui nad nüüd kahtlema hakkasid hertsog Magnuse valitsemises, siis otsisid mõned oma troosti ja varjupaika moskoviidi, nende meelest kõige tugevama ja vägevama juurest. Ent mõned andsid ennast jälle Rootsi kuninga alla ja leppisid Rootsi valitsejatega Tallinnas ära. Lõpuks, kui Rootsi kuningas Jumala armu läbi ja kõikide liivimaalaste mõistmise ja arusaamise vastu moskoviidi üle võidu sai, siis andsid nad ennast kõikidest kohtadest jällegi auväärse Rootsi kuninga alla, kes viimases lõpus nende kõige paremaks isandaks sai.”

Jättes targu järelduste tegemise lugeja hooleks, konstateerin ometi fakti, et rahu (mõneks ajaks) ja “kõige parem valitsus” järgnes ikkagi vaid kapitulatsioonile. Kuigi Eesti on sõdade sajandi lõpul viimaks ja ikkagi iseseisev riik, ei saa eeldada, et olukord 16. (sõdade) sajandi lõpust kardinaalselt erinev oleks. Kuigi USAd on tänuga meeles peetud Eesti okupatsiooni mittetunnustamise eest ja mõned tahaksid oma lootuse talle panna kasvõi NRG-kontsessiooni hinnaga, ei tasu unustada, et 1990. a õpetati USAs kooliõpilastele kodanikuõpetuse õpiku kaardil, et Eesti on Nõukogude Liidu osa. Kas Eesti (rahvusvahelise õiguse mõttes) Nõukogude Venemaa õigusjärglasena aastatest 1918/20 on sunnitud talitama oma kauge õiguseellase kombel, kui ta oma valitsemisega ise hakkama ei saa, s.t kutsuma varjaagide õigusjärglased korda looma slaavlaste ja tšuudide üle? Järvelaid leiab, et mis ka ei juhtuks, “meie õiguste kaitse suurim garantii on meie 1992. aasta põhiseaduse teksti säilitamine” (lk 23); siin lööb Järvelaidis välja kultuuriõigusteadlane. (Viimase sõna kohta: nimelt on kultuuri kui noosfääri

vastandatud loodusele, biosfäärile, kus kehtivad loodusseadused; omal ajal püüdsid *ius*-naturalistid ratsionaalselt tuletada loomulikke õigusnorme, kuni nad tõrjuti kõrvale *ius*-positivistide poolt. Kultuur ei ole ratsionaalne; minu jaoks on selle sümboliks foiniikia-kreeka-ladina tähestik, mille järgnevus on kõike muud kui ratsionaalne; see on pigem traditsiooniline ja kanooniline, ühe sõnaga kultuuriline. Järvelaid ei ole ratsionalist, pigem filosoof või kunstnik, nagu märgib Grauberg kogumiku saatesõnas. Juba retsensiooni alguses toodud põhjendusel ei saa aga Järvelaidi mingitpidi lugeda käsu- ega sotsioloogiliseks positivistiks. Kultuurijurisprudents, mis väärtustab kultuuri, tervikut ja loovust, on ilmselt õige raamistik tema jaoks. Põhiseaduse teksti kui Eesti õiguse ja riigikorra kultuurilise aluse väärtustamine on selle seisukoha õigsuse ehedaimaks näitajaks.)

Lõpuks veel paar sõna Järvelaidist praktilise ajaloolasena. V. Kljutševski oma *Vene ajaloo kursuses* lähtub meetoodiliselt poliitiliste ja ökonoomiliste faktide uurimisest, vastandades seega avaliku ja erahuvi. Samas loeb ta isamaa ajaloo uurimise praktiliseks eesmärgiks, kuhu teadmiste kogumine välja peab viima, mõjuks uurijate (ja lugejate-kuulajate) tegudele ja püüdlustele rahva kui ajaloolise isiksuse uurimist. Muidu, märgib ta, muutuvad teadmised aju ballastiks. Rahva ajaloolise isiksuse (*личность народа*) "täendus seisneb tema ajaloolises kutsumuses, mis väljendub selles kohas, mis ta loob enda jaoks maailmas oma pingutustega, ja idees, mida ta püüab realiseerida oma tegevusega selles kohas. [...] Rahva ajaloolise kasvatamise ideaal seisneb ühiselu kõigi elementide täielikus ja struktuurilises arengus, kusjuures iga element areneb ja toimib vastavalt oma normaalsele tähendusele ühiskondlikus tervikus, ei ennast alandades ega ka teisi välja tõrjudes. [...] Me ei ole veel hakanud elama kasutades ära kogu oma rahva jõudu; [...] see on meie eelkäijate paljude sajandite töö vili. [...] Igal põlvkonnal on oma väärtused, minu omal ühed, teil teised, ja kahju põlvkonnast, kel pole mingeid. Ideaalide realiseerimiseks on möödapääsmatud energia teos, entusiasm veendumustes; nende realiseerimine on võimatu võitluse ja ohvriteta."

Leian, et Järvelaidi kogumik, olemata küll põhjanev teoreetiline uurimus tema alal, õigusajaloos, on Kljutševski mõttes praktilise ajaloo üks paremaid saavutusi meie ajal.

Tanel Kalmet

ABSTRACTS

KALJU EERME. Unalterable climate is like the end of history

The problems of climate change constantly occupy a relevant place in scientific literature as well as in the media. Treatments at very different levels can be met. Adequate understanding of the current climate change needs, firstly, a longer temporal perspective and, secondly, comprehending the logic of behaviour of the complicated nonlinear climate system. Numerous regulating processes guarantee the stable state of such a system, and changes in the (external and internal) background conditions cause a necessity to find a new stable state. Scientists and laypersons have a predilection for deterministic explanations of climate. However, the climate system exemplifies a combination of deterministic behaviour and unpredictable chaotic variation.

Solar irradiance provides the energy supply for the Earth's climate system. The major characteristic of the energy supply is the solar constant (solar irradiance outside the atmosphere at the average distance between the Earth and the Sun). Its changes during the solar cycle are within 0.1%. The atmosphere acts like a dirty and not perfectly transparent window partly covered with a cloud curtain. The incoming irradiance is modulated by clouds and by the water vapour and carbon dioxide content of the atmosphere. The outgoing infrared radiation from the heated surface and lower atmosphere is partly absorbed and irradiated back by the greenhouse gases. Humankind is worried about the possible change in climate because of the greenhouse effect, not about the effect itself. Because of the dominant role of carbon-containing compounds in the greenhouse gases, precise assessment of global carbon balance and its possible changes are extremely important. The principles of energy, momentum and mass balance provide the basis for modern weather prediction as well as for theories of climate and climate change. An alternative philosophy underlies the approach that studies the Earth's climate based on

the thermodynamic description of the system. A better understanding of entropy production as a fundamental property of the planet may offer a deeper understanding of the Earth's climate system.

The article discusses the major forcing factors of the Earth's climate system and their temporal changes. The changes in global weather patterns are related to atmospheric and oceanic teleconnections described by pressure field characterizing indices. (Auth.)

KAIDO JAANSON. **Question mark Russia? II**

Until we cannot know what Russia will be like in the 21st century, we do know what it cannot be like any more. It definitely cannot be what it was like until the beginning of the 20th century — a country colonized by Russians. Now Russia is starting a new lap. Considering the combinations of democracy and free market economy, there are several options ahead. The most probable one is that democracy will somewhat wither, and free market economy will grow as a precondition for this kind of economy is order. Neither can the regime be isolationist. The formation of new national identity and finding a place in the system of international relations will take some time. If before 1917 Russia was the leader among what later became the Third World countries, then now it is no more. Thus, the purpose of Russia has to change. Since the 19th century, Russian social thought has attempted to offer the world something original. Now this opportunity has exhausted itself. In the 19th century the predictor of future in Russia was quality literature. As the Soviet period suffocated its predictive power, Russia is changing.

Russian economy has always been subordinated to the political regime. As seen from this angle, the problem of oligarchs is different from what people usually think. For the first time the tables have turned — economy is trying to subjugate the state. A different stage on the way from the previous system to a system resembling that of the West cannot be imagined. Thus, it is an inevitability, a stage during which the oligarchs are curbed by establishing rules that they will obey. The liquidation of oligarchs would mean the repetition of the year 1918.

The claim that the Russian Empire was created because of the militancy of the Russian people is a myth. The empire came into being because of the weakness of its opponents. The strength of the Russian people has awakened when the enemy has reached their home. The people have not been asked for permission to wage the wars. If democracy develops in Russia and people's consent is asked, probably the Russian people will give no permission for waging wars of conquest. History does not know any different experience.

Russian society has always followed ideologies. If in the 21st century they were absent, this would be something new. The weakest part in Putin's inauguration speech was the Russian idea. Obviously, the question was unclear even to the compilers of the speech. However, if a society lacks a uniting ideology, this means transition to a new kind of society — a precondition for democratic society is ideological pluralism. Another new feature is that if throughout the 20th century Russian leaders were worshipped, this does not apply to Gorbachev and Yeltsin. It is equally important that power in Russia has become to change hands by elections. The regime that until now has been personified becomes institutionalized. Most of the present Russian elite still think in the same way as earlier. However, new elite is emerging; it is definitely different from the present, but whether it is more Western-minded is still questionable. Ideas, philosophical thought in particular, are freer in Russia nowadays than during most of the 20th century. From these ideas the Russia of the future will be born. Putin, who was a great unknown in 2000, represents mild authoritarianism rather, but in recent years Russia has developed in relatively favourable conditions and we do not know how it will behave if difficulties arise.

The relations between Russia and the West are now different from what they have been like ever before. Until now, Russia has become strong after being attacked by the West. However, this has also made it less capable of internal development. The Western strategy towards Russia, which consists in convergence, may give an opposite result: development of economy and civil society in Russia. Russia has also made its strategic decisions now and its further development will depend on how successfully it can put them into practice. The romantic period in the relations between Russia and the West

after the disintegration of the Soviet Union was followed by worsening of relations. Although the end of the old confrontation can give new backlashes, a new confrontation is also impossible. (Auth.)

SERAINA GILLY. Structure of the psyche according to Jung

The author presents the structure of the psyche as elaborated by Jung. She emphasizes that the model has been taken into use as an aid; it is obvious that the factors of the psyche cannot be separated by such clear-cut borders.

The central aspect in Jung's psychology is individuation. The stages of the individuation process include clarifying the relations with one's shadow, association with the soul images of animus and anima and finally the encounter with one's Self as the core of one's personality. However, the fact of central importance for Jung's psychology is that, at the unconscious level, constant growth of new and developed aspects of the Self takes place, and, by careful treatment, these aspects can be led to germination in our consciousness and integrated into the individual as a whole. For Jung the unconscious is a living, divine presence that permanently accompanies each moment in our lives, regardless whether we are awake or asleep. For him the secret of the meaning of life consisted in establishing a relation with the forces that would enable us to recognize and understand them. (Edit.)

MARIE-LOUISE von FRANZ. Individuation and social relation in Jung's psychology

Studies of social behaviour are insufficient for grasping the critical situation humankind has reached; in order to explain the reasons for our social behaviour and the essence of human relations, one should penetrate deeper, to the instinct level of the human unconscious.

Becoming aware of what Jung, in his individuation process, calls the shadow and withdrawal of the shadow projection has a healing social influence. The circumstance that we are not aware of our shadow and, respectively, project it on the others gives rise to innumerable useless and gruelling quarrels. All the political disagreements also arise from the same grounds.

The following stage of individuation, the integration of animus and anima enables us to surpass the gap in understanding between sexes and prevents many useless and childish tragedies.

In order to find this instinctive level by which people actively interact with one another, one should take another step into the depths of the unconscious. This way we reach the archetypal factor, which is the basis for all social instincts. This is our internal essence, which Jung has called the Self. Archetypes are inherited dispositions, which urge us to react in a manner characteristic of us to universal internal or external problems. Most probably, each instinct has its archetypal internal aspect. These inherited structures in their entirety Jung called the collective unconscious. The centre of the collective archetype is symbolized by a major figure embracing the whole humankind, which Jung called the anthropos, but which in different myths of creation acquired a more concrete name (Ymir, Purusha, Gayomart).

The predominant anthropos figure of the Western cultural space, Christ, has united people for a millennium and a half. The author claims that a new anthropos figure is taking shape. It is not anti-Christian but, in a certain sense, a more perfect figure of Christ, which actually includes the contradictions between the individual and the mass, masculine and feminine, spirit and matter, good and evil. This figure appears in every individuation process that penetrates deep enough.

The individuation process cannot be reached by Jungian analysis only; this is a natural process, and its execution can be achieved by any human who honestly and consistently reflects about him/herself. Jung's principal merit is that he made us aware of the process and found how one can consciously contribute to it. (Edit.)

TARAB TULKU RINPOCHE. Unity in duality: Introduced through an exposition of tendrel

Tendrel basically contains the understanding of the inter-determinate nature of all that exists and is a fundamental tenet of the Indo-Tibetan philosophical inquiries into the nature of reality. This necessarily implies an interdependent relationship between the subject and the object, which leads to reality being examined from the pole of the experiencing subjects as

well as from the pole of the experienced object in their natural interrelationship.

Seen from the object pole, reality expresses itself on a conventional level in the unity of four pairs of opposites: becoming and cessation, the finite and the infinite, localization and de-localization as well as the part and the whole. The reason for enumerating these four particular pairs of tendrel in describing the nature of reality is, that they are related to four essential points of investigation of the nature of reality: the individual identity of a phenomenon, its particular dimension in time and space as well as its conjunct nature.

Looking at the four pairs of opposites / unities in relation to the four essential points of investigation, astonishing parallels to the findings of modern Western science, particularly to quantum physics, shine forth: the ancient view of tendrel reveals a special connection to the particular conditions of our present day and time.

To make this ancient universal knowledge more accessible and applicable for modern people, the view of tendrel can also be expressed in terms of three interdetermining unities of body and 'mind', subject and object as well as 'energy' and matter — interrelationships, which are bearing fundamental implications.

Since we experience reality on the basis of our particular body condition, the body sets the frame for the 'mind'. Deepening the co-operation between these two interdependent aspects makes the mind calm down, and its experience of reality becomes more natural. Going further, we become able to access reality in a 'unified' way and thereby also to reconnect with the underlying stream of continuation.

As 'energy' is always basic to and saturating matter, when we experience the 'energy' of matter, matter becomes no longer 'localized' and isolated. Touching the basic nature of matter, its 'energy' basis, implies that the functional entities of the individual manifestation are no longer separate, but are inter-related, basically 'de-localized' and 'unified'.

As the conceptual 'mind' (subject) abstracts and crystallizes reality (object), it cannot conceive of the ongoing process of existence, i.e. identifying with any of the conceptually fixed moments of existence encapsulates the subject and gives rise to fear of its 'finite' nature. Being less ruled by the concep-

tual mind opens up to the flow of existence in its natural and 'infinite' nature. (Auth.)

LENE HANDBERG. Unity in duality: Introduction to theory and implications in regard to personal development and psychotherapeutic application

From the unity in duality (U.D.) point of view there exists a fundamental interrelationship and unity between body and 'mind', subject and object as well as 'energy' and matter. Based on these three entwined interdependent pairs, which constitute the unity in duality paradigm, a few essential aspects of the U.D. science of mind and phenomena are pointed out, both in regard to personal development as well as to psychotherapeutic application.

Basically the subject's different perceptive and cognitive abilities each have their specific perceptive and cognitive field suspended by the interrelationship between the subject / particular mind and its particular type of object: thus each of these mental abilities gives its own access to reality, however complementing the others as part and parcel of nature's most ingenious design.

However, in our modern culture the conceptual subject-object-pole-field has the tendency to overly dominate the other reality fields, thereby blocking them.

In the article some implications of the dominance of conceptual 'mind' and reality within modern culture will be pointed out in connection with the analysis of the nature of our perception / cognitive means in terms of characteristics like abstraction versus non-abstraction, generalization versus accessing the particular, 'wholeness'-image-generation versus direct experience of the 'wholeness'-image, etc.

Realizing this complementary contrast in our main ways of perceiving / cognizing renders transparent their mutual necessity and specific relevance for our daily life experience as well as for the unity in duality application at the level of self-development and psychotherapy.

The understanding of the clear differentiation and the implications of the imbalances that often occur in modern cultures, together with the understanding of the dynamics between the perceptive and cognitive fields of concept, feeling and image,

lead us further on to the determining importance that the subject's 'self'-reference has for our reality experience.

In the U.D. view the 'self'-reference/identity, which is presently active, is thus considered the core around which our reality is unfolding. This makes the 'self'-reference the focal point of transformation within in the frame of U.D. personal development and psychotherapeutic application on the basis of the entwined interrelationships of subject-object, body-mind as well as energy-matter. (Auth.)

ENN LILLEMETS. Poetry

HARTMUTH TIETJEN. Publisher's afterword to Martin Heidegger's presentation "The Concept of Time"

The publisher explains that a difference should be made between the text of the presentation and the research paper The Concept of Time, also written in 1924, which is published as the 64th volume of Heidegger's collected works. Neither does the presentation give any grounds for the discussion whether the presentation The Concept of Time, delivered in July 1924 should be regarded as an "original form" of Heidegger's principal work Being and Time. The general layout of the principal work Being and Time, only two parts of which were published in 1927, can be anticipated namely in the research paper The Concept of Time. (Edit.)

EDUARD PARHOMENKO. On time in Martin Heidegger's fundamental ontological thinking

The article acquaints us with Martin Heidegger's treatment of time in his principal work Being and Time (1927) and the related lecture courses History of the Concept of Time: Prolegomena (1925), The Basic Problems of Phenomenology (1927) and Metaphysical Foundations of Logic (1928). The author's aim is to give the Estonian reader some guidance at reading the presentation The Concept of Time, which Heidegger delivered in 1924. The article does discuss the formation of Heidegger's treatment of time historically but approaches the theme systematically. It does not aim at a full overview but deals with the main aspects of treatment of time that are connected with the existential analysis of human being-there (Da-sein).

The first part of the article views how Heidegger criticizes the earlier metaphysical treatment of time. Heidegger's criticism is mostly directed against three traditional concepts of time: time as a sequence of now-points, time as a phenomenon of soul / consciousness, the being of time as presence. At that, the article mainly observes how Heidegger interprets Aristotle's treatment of time, seeing it as the source of these three traditional concepts of the metaphysical treatment of time.

The second part of the article provides a thematic overview of Heidegger's own fundamental ontological treatment of time. It follows how Heidegger moves, according to the phenomenological method, from the vulgar treatment of time, through the analysis of world-time (Weltzeit) to original time or temporality (Zeitlichkeit), viewing it as the human being-there, from which, in Heidegger's endeavours, the road should lead to the horizon of understanding being in general. The article, however, concentrates on Heidegger's treatment of the temporality of human being-there, the ecstatic nature of the modes of temporality (future, present, the "been"). Ecstasicality is the core of Heidegger's concept of temporality, and, as such, it differs in principle from the traditional metaphysical understanding of time as a mere sequence of now-points, a concept, which among other things also forms the basis for the treatment of time by present-day physics. (Auth.)

JAAK VALGE. The beginnings of new economy: Estonia's gross domestic product from 1923 to 1938

The earlier treatments do not give any gross product series of Estonian economy. The methodology for obtaining the data for some isolated years is either half unknown (Bank of Dresden, Colin Clark), yields only approximate results (Paul Bairoch) or is incompatible with present-day concepts (Juhan Janusson). The aim of the present study was to obtain a full, properly documented series of gross domestic product from the years 1923–1939. The original data from 1919–1922 are so scanty that the methodology of this study does not give a reliable result. The main attention has been paid to the production account. For applying other methods, the present data are insufficient.

Our final aim is to obtain a series of domestic production account in Estonian kroons in constant prices. This would

enable us to compare directly the dynamics of the real GDP with that of other states and get an overview of Estonia's and other countries' economic development between the two world wars. By indirect methods, the data can also be used to compare living standards in Estonia and other countries. In the present issue, the author starts with the cost-of-living index, thereafter the distribution of Estonia's population according to sources of livelihood. (The article will be continued.) (Edit.)

Review

GALINA PONOMARJOVA. Expatriate Russian literature in Estonia

Аурика Меймре. Русские литераторы-эмигранты в Эстонии 1918–1940. На материале периодической печати. [*Expatriate Russian literati in Estonia 1918–1940. On the material of the press.*] (Tallinn Pedagogical University. *Dissertations on the Humanities* 6.) Tallinn: Tallinn Pedagogical University Press, 2001. 165 pp.

JAAN ROSS. On the border state once again

Elmar Arro. Vana aja muusikud. [*Old-time musicians.*] Compiled and translated by Heidi Heinmaa. Preface by Hando Runnel, afterword by Urve Lippus. Tartu: Ilmamaa, 2003. 247 pp.

TANEL KALMET. A handbook of cultural jurisprudence and practical history

Peeter Järvelaid. Õigus ja poliitika kultuuris. [*Law and politics in culture.*] Tallinn: Akadeemia Nord, 2002. 232 pp.

Serial

Our response: Eduard Laaman's diary, 1922–1940

In his books the renowned columnist has described the birth of Estonia's independence, the development of democracy and crises of the young republic. His diary published here presents observations of a more personal nature, his contacts with the so-called great history, which give an inkling of movements in the corridors of power in that period. (Edit.)

AUTHORS

KALJU EERME PhD (b. 1938), senior researcher at the Institute of Physics and Astronomy (Tartu Observatory)

MARIE-LOUISE VON FRANZ (1915–1998), psychotherapist

SERAINA GILLY PhD (b. 1955), psychotherapist

LENE HANDBERG S.T.R. (b. 1954), Lecturer at the Tarab Institutes in Copenhagen, Munich / Hamburg, Tartu, Helsinki, Stockholm, Brussels, Paris and London

KAIDO JAANSON PhD (b. 1940), Acting Head of the Department of International Relations at the Faculty of Social Sciences, University of Tartu

TANEL KALMET MA (b. 1973), lecturer and assistant dean of the Law Faculty, Academy Nord

EDUARD LAAMAN (1888–1941), journalist and public figure

ENN LILLEMETS (b. 1958), actor and cultural historian

EDUARD PARHOMENKO MPhil (b. 1966), lecturer of history of philosophy at the University of Tartu

GALINA PONOMARJOVA PhD (b. 1954), senior researcher, Department of Russian and Slavonic Philology, University of Tartu

JAAN ROSS PhD (b. 1957), Professor, Department of Musicology at the Estonian Academy of Music; Department of Arts, Faculty of Philosophy, University of Tartu

HARMUTH TIETJEN PhD, member of the board of Martin Heidegger's Collected Works (*Martin Heidegger Gesamtausgabe*), board member of international Martin Heidegger Society (*Martin-Heidegger-Gesellschaft*)

Abstracts

TARAB TULKU RINPOCHE Dr. Phil. / L.R.G.S. (b. 1935),
Lecturer at the Copenhagen University and Research Librarian
at the Royal Library of Denmark; Founder of Tarab Institutes in
Copenhagen, Munich / Hamburg, Tartu, Helsinki, Stockholm,
Brussels, Paris and London

JAAK VALGE PhD (b. 1955), lecturer of contemporary his-
tory at the University of Tartu, Head of Viljandi County
Archive

MEIE VASTUS

Eduard Laamani päevik
1922–1940

IV

Algus 7. numbris.

15.10.25. Kõstner Fr. Tuglasest: Oli ikka väga töökas, kirjutas 3–4 kord oma töid ümber, kuid kusagil neid ei võetud vastu, isegi Jaiki kalendrisse mitte. Ühte romaani näitas G. Suitsile, see ütles, et ei kõlba, kuid ühe tüübi järel romaanis arvas et andi on. Siis muretseti Tuglasele “Postimehe” ekspeditsioonis lehe väljaandja koht, 20 rbl. kuus ja pandi ta Treffneri kooli (umbes 1902–3). Õppimine ei tahtnud minna; kõik matemaatika ülesanded pidi tal[le] Kõstner tegema. 1905 läks koolist ära revolutsiooni tegema, jooksis poisikeste eel, Kiseritski aptegi eest kotkas kepi otsas, pidas aulas kõnesi “demokratiumist”.

Mesching oma Piiteri—Moskva reisust (teaduste akad. juubelil): 1920 aastast saadik Moskva määratumalt elavamaks läinud, Piiter veelgi surnud linn. Kommunism — usk — ложь во самосохранение.* Lenini kultus, ленинский уголок — hari-lik Vene иконостас.** Idamaa moodis, eriti ida meester[ahva]. moed, ka Vene moed, mida kõige puhtamatverd Berditshevi tüübid järelahvivad. Juudistamine on edasi läinud, “tsiviliseerumine à la Mme Tallien” niisama. Kommule võid kõik ette lugeda, ainult kui ütled, et tema pealgi жизнь всетаки берет свое,*** siis pahandavad. Schlüsselburglane Jonov enda korteri Piiteris sisse seadnud kui vürst. Tassi direktori ruume võiks iga Europa minister kadestada. Intelligents jäänud budeerijaks,**** nagu alati oli. Akademia pidustustel tuju хмурое.***** Enamlased räägivad “наука и труд”,***** nagu poleks vaimline töö — töö. Üks Jaapani teadlane ütles vist kõige rohkem komplimenta enamlastele.

A. Org: “Blameeritud” ja kohtu[-u]rimise aluse mehena hoidusin seltskonnast, ei käinud kusagil. Kord juhtumisi sattusin

*S. t vale enesealalhoiu pärast.

**Vn ленинский уголок — Lenini nurgake, иконостас — pühakupildisein.

***S.t elu võtab ikkagi oma osa.

****Vn будировать — põrnitsema; ka: ässitama, õhutama.

*****Vn хмурое — sünge, tusane.

*****S.t teadus ja töö.

Seltskondl. maija, näen — M. Jaakson, kõht ees, seal kõige esimene, teised pankrortid[!] ja kinni istunudki mehed niisama. Vihasin enda peale: Mis kurat mina tagasi olen hoidnud? Mis poolest ma hullem?

A. Weiler: Habicht kaebanud — räägiti see seltskondlik maja pidi saama rahumaja, kus vahet pole ühede ega teiste vahel. Kui raha vaja — tuldi minu poole. Lähen mina, majaomanik sinna, mind ei lasta üles — seal tsentrum (Centum klubi), ma ei kõlba. Aga Jüri Jaakson kes rahamaksimisest eemale hoidis, see kõlbab.

Samast Habichtist pr. Peeti anekdoot: Võtnud Viljandist Suppi naiseks, läinud Kadriorgu jalutama. "Võtame ilusti käealt kinni, mõni su Schlamme* tuleb vastu, imestab, näe kellega sa juba käid.["]

(A propos 1917/18 talvel Viljandis Linquist, Seisler ja üks toitluskomitee enamlane (Urb?) pummeldanud mingi kauba puhul. Enamlane ikka Seislerile: Herr Scheissler.** Seisler vastu Minu nimi on Seisler! Natukese aja pärast enamlane jälle Herr Scheissler. Seisler prahvatanud rusikaga vastu lauda — midagi pole aitanud).

17.10.25. Tööerak[onna]. keskkomitee: Anderk[opp], Kaarna, Möttus, Dr. Luiga, Grünthal, J. Seljamaa jt. Klops: Uus eeskava vaja trükkida. Sotsialismus välja (1917 sai Piiteri vabariikl. liidu tõttu sisse võetud), eraomandus sisse. Kaarna popsiküsimuse sissevõtmise vastu — viiks ära väikepõllumeeste häáli. Aeg väga raske, raskem kui kunagi enne. Popsid nii kui nii meile häáli ei anna, vaid pahempoole. (Dr. Luiga: mees annab sotsidele, naine — kristlastele, kokku tulebki paras tööerakondlane). Klops: Oleks Pätsu vahetuse aegse kõmu järel midagi ka tehtud, oleks see küsimus juba lahendatud.

Sotsid lehes ja koosolekutel sõimavad Einbundi ja kodanlist valitsust, aga ise tahvad valitsusse valimiseni jääda ja poevad iga ametikohta kui lutikad (Virma Eesti pank) lootes et Einbund neile pahempoolt konkurenta ei luba. Kriisi poolt praegu maaliit ja kristlikud. Tallmeister tahab tööerakonda tulla — oleks

*Sks *Schlamme* — armuke, kallim.

**Sks *Scheiße* — sitt; ka: rämps.

asjata scrupule'id* selle vastu seista. Seljamaa: Omal ajal sondeeris Laidoner minu kaudu, et meile tulla, enne kui maaliitu läks; siis olid mehed vastu, et kindralid meile tuleks ja ma jätsin läbirääkimised katki.

Kaebtused et parlamendi rühma ja rahva vahel sidet pole ja et rahva meeleoludes keskrühmad kahanevad, kuna maaliit palgatud jõududega ja instruktoritega kõvasti kihutust teeb ja sotsid oma kohaliste[le] meestele kohte muretsevad. Schulbach soovitas sideme kõvendamiseks valimisringkondade vähendamist. Sakste agressiivsus kasvamas. Dr. Luiga: Aasta 5 pärast saavad nad igalpool kõvas pealetungis olema. Juhib neid praegu prof Zoega von Manteuffel, de Vriesi äi, Dellingshauseni mees. Klops: De Vries läks Amerikasse sakstelt Saksa asja jaoks raha korjama ja kihutust tegema eriti tasuküsimuses. Seljamaa: Tasuküsimus lätlastel väga raske. Meierovitshi sõidul polnud soovitud tagajärgi. Isegi niisugune prantsuse jurist nagu de Lapradelle andis otsuse lätlaste vastu.

Klops: Meie sotsid ütlesid: Viige tasu rutem läbi, sest mida kauem viibib, seda rohkem peame maksma. Teeme lärmi, aga ega midagi suuremat tule (s.o. rahvahääletusele ei pane).

28.10.25. Tshhide aastapäeval Poola sekretar Malinovski: Oli Pusta lahkumine veel mis oli, aga Laidoneri kõne — c'était le comble.**

29.10.25. Toffer: Birki esimene korraldus — ärgu Vene kullerposti mitte min[istri]. abi või polit. os[akonna]. juh[ataja]. avagu, nagu kõike, vaid toodagu temale avada; ta tahta lähemas ühenduses olla Moskvaga (Klops: Paneme lehte! Soovitasin parem väliskomisjonis või riigivanemale rääkida).

Toffer kaebab, Birk upub musta töösse, võtab kõik oma kätte, desorganiseerib ministeriumi töö, iga lihtsamagi telegrammi juures (ametisse astumise üle näit.) peab pikalt aru.

Insh. Reine (end. Gukovski saatk[onna]. liige[]) kiri "Vaba Maa" ühe artikli puhul: Temal läinud tõeste pildid Moskva Eesti saatkonnas kaduma ja üks Makovski naisterahva portree ilmu-

*Pr *scrupule* — südametunnistusest tingitud kõhklius; nõudlikkus enda vastu.

**S.t oli juba liig.

nud Tallinnas müügile, kuid väljalõigatud koeraga. Reine vend käinud Venemaal Möldre käest pilta pärimas, kuid 3 päeva hiljem arreteeritud G.P.U. poolt ja saadetud välja (Imelik!) Reine rääkinud Birki endaga siin piltide pärast (ülejäänud neist olla siis saatkonna seintelt kohe ärakadunud); see rahustanud teda, et ladudes alalhoidakse ja lubanud kunagi (eile öelnud Reine Wellnerile: через несколько поколений*) nad ülesotsida lasta.

Ses tumedas loos olla peale Möldre nähtavasti ka Rink segatud.

Toffer: 2–3 päeva pärast Rannamõisa koosolekut, kus eestlastest oli vist aina K. Päts ja Lukk, venelastest Schevtsov, Kovalevski jne, ütleb Horwat mulle, eestlased olla seal Birkile agrement küsinud. Kas niisugust rumalust Pätsust uskuda võib? Kas see lihtsalt Horwati intriig pole?

30.10.25. Birk peatoimetajatele (Rebane, Tupits, mina): Eila käinud kindralstaabi mees ärevuses nõu küsimas. Täna õhtu esimene ball kasinos. Diplomaatkonnast olla kaebtus, et sinna daame kutsutakse kes nende seltskonda ei kõlba, nagu proua Jungholz. Kui seda veel juhtub, ähvardatavat kõik ballilt lahkuda.

Teatasin Birkile pr. Monteconi hooplemisest, kudas see pr. Jungholzi rendez[-]vous peale oma koju sisse meelitanud ja seal läbituuseldanud, teine kord veel enam lubades anda. Birk: Ja mis ma võin aidata selle vastu, kuidas nad oma mehi jagavad.

Birk polit[ilisest] seisukorrast: Venes import-export plaanid seega läbi kukkunud, et talupoeg vilja ei müü, kui kaupa ei saa. Tshervonets hädaohus. Vähenda[ta]kse importi. Võimalik s[ee]p[ärast] ka tellimistest meie tekstiil- ja nahavabrikutele midagi välja ei tule. Scheeli asi rohkem ettekääne. Paberi leping tuli kergem, sest seal paremad suhted (meie Makovskil vend seal suur nina). Tshitsherini sõit olnud läbikukkumine, — oleks parlamentline minister siis oleks juba lennanud. Inglisea on pehmem toon võetud, otsitakse lähenemist.

Horwat olla väga prätensioonis, Pusta lubanud tal[l]e kindlalt kaubalepingus Vene klauseli välja jätta; nüüd aga ei taheta. Birk küsinud valitsuselt — see ei tea midagi.

*S.t mitme põlvkonna järel.

Aukschtuolis käia pressimas, Meierovitsh lubanud, et 15/11 Läti ka Eesti toob Kownosse majanduskonverentsile. Peale selle tahtavad märtsis Eesti—Läti—Leedu vä[li]s[tr]i konverentsi.

Tupits küsib rahulikult: Kudas jääb Moskva kohaga, kas sinna kedagi leitud? Birk puudutatult: olla otsimas, aga olla raske leida (Rebane itsitab pärast: Birk tahab sinna ju ise tagasi). Lõpuks küsib Birk, kui sagedaste tema eelkäija aegu peatoimetajaid informeeritud. Rebane: Alguses iga nädal, viimaks jäi hoopis ära. Birk: Ära väsis vististe. Rebane: Oletame et nii.

Jumalaga jättes Birk palub endale edespidi samasugust vastutulekut üles näidata, nagu eelkäijalegi (Äraminnes Rebane hirvitab: noh seda küll ei oleks tal endale soovida maksnud).

Oiderman[n] õhtul: Notovitsh olla Öpikule sugereerinud, ärgu Birk ärakutse kirja Moskvast andku — temast peetavat seal hästi lugu ja oleks siis lähem ühendus (nagu Pustagi, kelle üle de Vienne siis kogu aeg kamandada võis, sest et see oma kohast ära rippus).

Weiler Tartust tulles: Kõik kulturkapitali saajad pummeldavad kõvasti. Päeval kohvikus, õhtul restoranis; lauldakse roppe laule üle restorani saali. Koort kaebab: Selle kulturkapitaliga ei mõista õiete midagi peale hakata; saad teise kätte, jood maha, siis mitu päeva pea haige, ei saa tööd teha. Hindrey Allest: tolkneb kui idioot Pühajärvel; hea ilmaga paneb põhjaõnged sisse, halva ilmaga vahib tundide kaupa aknast välja ilma mingi mõteta.

Suits, Hendrik Sepp ja boheemkond joonud koos mis hirmus.

10.11.25. Vissarion Gurevitsh ("Directeur des Archives Historiques Russes à l'étranger["] — Praagast, s[otsialist]-r[evolutsionäär].): Kirilli ja Nikolai meeste ülemustel nähtavasti kokkulepe. Suvel loodeti Valgevenemaal mässu korraldada, mida interventsiooniks oleks arendatud. Valgevene valitsusele pakuti tasuks autonoomiat. Inglisele toetanud ettevõtet, kui "оттяжной пластырь",* pärast kui Vene Hiina asjus nina peale sai, löönud käega. Зарубежный съезд** oli just seks juhuseks mõeldud; nüüd on ta otstarbetu.

*S.t venivat plaastrit.

**S.t välismaa kongress.

Sama Gurevitsh (end. трудовик)* olnud 1917 siseministeriumi tegelane, kui meile maaomavalitsuse teostamisest väljatöötatud. Omavalitsuse asjades töötanud tema all siis eradotsent Pletnjov, Lästi osakonnas praegune prof. Laserson, Eesti osakonnas keegi eestlane, keda enam ei mäleta.

11.11.25. Pallo: Notovitsch mängis Birkile tüki: tegi 7/11 (sovetide 8. aastapäev) pidu, kuhu mitte kedagi diplomaatkonnast, kuid selle eest 150 inimest tööliskonnast (peaasjal[ikult]. Dobroflot) ja 1 dets. mahalastud mässajate naistest kutsunud. Kuus meest, ka Notovitsch ise pidanud neile kõnesid, nõukogude Venet ja selle tööliste suurepärasest olukorda ülistades ja Eestit liitumisele kutsudes. Pärast aktust olnud eine, kus igaüks enda eest pidanud maksma, mis pärast töölistes end aegsasti minema poetanud. Läti Kapo esitaja seletanud, et sealne sekretär Gambarov, tšekist, kes siia praegu chargeeritud Riias sama tükka teinud, mis eest lätlased ta minema kihutanud. Notovitsch tahta nähtavasti uue ülemuse ees *выслужиться*.**

Birk katsunud alguses venelastega väga lahke olla, aga lugu kuuldus vihastanud väga.

14.11.25. "Vaba Maas" insh[ener] Reine kuulutus kunstharrastajatele, et kui Moskva E[esti]. saatkonna ametniku Möldereri korteris kaduma läinud tema pildid — Makovski, Camuccini, välja tulevad, temale teatatakse.

Birk selle puhul: mitte Möldereri vaid kolonel Rinki toast kadusid.

15.11.25. Oiderman[n]: Riigikogu hoone sisseõnnistamisel kusaigil lõpul oma ette väikses ringis napsu võttes olla Virma разоткровенничался*** H. Rebase ja Tupitsa ees: Mis sots mina olen. Olen õiete parempoolne maaliitlane. Enne sõda oli mul 3000 rbl. raha, tahtsin maja osta. Nõuti 3300. Selle 300 rbl. pärast jäi katki ja mu raha läks Venemaale. Oleks maja ostnud, siis oleksin praegu majaomanikkude erakonnas. Olen sotside parteis sellepärast, et ses parteis on palju prahti ja minusugune mees peaseb seal veel edasi.

*Vn *трудолик* — tööparteilane.

**Vn *выслужиться* — kannuseid teenida.

***S.t avameelitses.

Maaliidu ringide teated: sotsidel praegu 2 voolu: "pirukamehed" — Virma, Ast, Rei, Martna valitsusse jäämise poolt, sest iga päev aitab ärisi edasi. Virma ajab ärisi venna podrätšiku kaudu, kes sadamatehaste juures töötab, Eidapere—Pärnu raudtee ehitamisel on mingi kokkulepe Simpman[n]-Vambolaga. "Обойденные"* — Vain, Johanson, Gustavson jne nõuavad vastasrinda minemist, et valimisteks valmistada.

M. Martna olla üks suurem kunsti ja väärtasjade ostja olnud mõnel antikvaar-kauplusel — raha küllalt.

17.11.25. Soome saatkonnast: 1918 aastal pakkus Hoover läbirääkimistes Holstiga soomlastele ida Karjalat ja Murmani äravõtta, aga Soome pani siis kõik lootused sakslaste peale. Holsti tahta nüüd Hooveri memuaaride puhul, mis varsti ilmuda, enda mälestusi neist asjust avaldada.

Ühes von der Goltziga tulnud 1918 Soome Fahle, siinse tselluloose vabriku omanik ja hakkanud seal suurelt äri tegema. Svinhufvudi abil saanud peagi Soome kodanikuks. Suur osa Soome paberitööstust, nagu Eestiski olla praegu tema käes, aga elab Tallinnas, mingit ärimaksu oma aktsiate pealt Soomele ei maksa ja oma poega, kes juba 2 aastat nekrutiealine, Soome väeteenistusse ei saada. Suur suli.

Gambarov, Birkile visiiti tehes, saatnud Eesti keelse nimekaardi. Holsti järel teine välissaadik, kes seda teinud.

21.11.25. Tõnisson korraldas suure vastuvõtmise 150 inimesele, samal ajal käib maal pankasi mööda ringi 2–3000 M. kaupa raha laenamas.

Kui Tõnisson 19 aastase naise võttis, oli tal 200.000 rbl. võlgu ja naise vanemad ei lubanud laulatada, enne kui varanduste lahutuse leping oli tehtud. 75 000 rublalist kaasavara siiski kätte ei antud. Tõnissonil läksid majad Tartus haamri alla — "purk" ja oma elumaja selle kõrval vaksali lähedal. Siis naine ostis 10.000 rbl. eest elumaja välja ja pärast ka Erika aiaäri. Veel mõne aja eest saadeti ämm siit nooremate lastega ära Tartu "inetuste eest", et ta tüdart raharaiskamisest tagasi hoidnud. "Mu mees on nii hea, et ta mulle midagi ei keela.["] Poleks rubla sõjas kokku langenud, siis

*S.t kõrvalejäetud.

oleks Tõnisson varsti "habe" Rüütli taskus olnud. Nüüd läheb ta Pariku tasku.

23.11.25. Harwati pool Neumaniga lunchil. Harwat: seisukord täbar: Pusta lubas kaubalepingus Vene klauseli meile anda, kutsusin kaubandusnõuniku siia, nüüd võetakse tagasi. Lubas poliitilise lepingu — nüüd luhtas. — Laidoneri kõne tähendab pööret Eesti politikas. Seleta[ta]kse, ta rääkinud eraisikuna, kuid nii seletasid ka enamlased mulle Harkovis. Birkile oli juba Rannamõisas Vene agrement võetud, ta on praegugi Moskva saadik edasi, oma deklaratsioonis ei kõnelnud Poolast, seletas küll, et politik muutmata, aga ei tee ses sihis midagi, ütleb, pole veel asjadega tuttav, näib venitada tahtvat, ehk küll aeg on, kus venitada ei, vaid vaja otsustada. Pärast Balti konverentsi läheb Skrzinski märtsis või aprillis Moskva ja tahab seks teada, kaugel ta Balti riikidega on. Ka Balti politika pooldajadki löövad meil kahtlema. Me oleme sama kaugel nagu 1920 märtsis. Venelased saavad nagu Kopp 1923 nonagressiooni ettepanema. Meie vastasime siis, et pandagu ühtlasi ka teiste[le] Balti riikidele ette. Kas võime seda nüüdki öelda? Kudas jääb poliitilise lepinguga? Soome vististe ei tule — mis teeb siis Eesti? Mulle räägivad eestlased, nad hoida Inglise orientatsiooni, katsuda Venega hästi läbi saada. Aga kudas on hädaohu korral? Seda tuleks aegsasti mõelda.

Seletasin, meil Locarno tõttu tuulevaikuse ja äraootamise aeg. Pusta läbikukkumine oli isiklik. Oldi Birki kandidatuuri vastu, aga kui oleks insisteeritud, oleks valitsus kukkunud ja seks ei taha keegi algatust enda peale võtta. Neuman räägib, et ka Lätis seisukord väga segane. Välisministri esimeseks kandidadiks [otsiaal]d[emokraat]. Zielens, teiseks Latgallia piiskop Ranzan, kes parempoolseid organiseerib, kolmandaks saadik Kownos Ballodis. Inglise orientatsioonist — Poola suhted Ingliseaga ei ollagi enam nii halvad. Harwat: need valimised päris nuhtlus Balti politkale. Iga aasta kusagil valimised ja seepärast see riik ei saa midagi ette võtta. Peaks kõigis Balti riikides valimised ühel ajal olema.

Oiderman[n]: Harwat ja de Viénne tegid Pusta politika ja vestsid tal terved päevad juttu. Siis viskas tal[l]e Vil[le]court lepingu kava valmis — Varssavi lepingu juure midagi rahvasteliidust. Sellega lendas ta Helsingi, tahtis et seda seal jalamaid ilma ettevalmistuseta vastu võetaks. Puht taktiline rumalus. Laidoner

rääkinud pärast Schmidtile Parisis hirmsa vihaga. Pusta heitnud tal[l]e ette, et ta 1 dets. venelasi kartnud ja värisenud Venemaa ees[.?] — Seda ütleb mulle mees, kes 1 dets[embril] ei julgenud väljagi tulla.

24.11.25. Schmidt: Inglis ja Prantsus ajavad Leedus üht sedasama poliitikat. Seda on Vaughan isegi Kownos deklareerimas käinud. Aga mis inglased Riias ja Tallinnas tahvad, on mõistatus. Foreign Office vaikib filosofiliselt, prof. Simpson propageerib Eesti—Läti—Leedu liitu, kindralkonsul M. Growe jutlustab siin Venega uuesteliitumist.

Pusta Tallinnast tulles olnud veel üsna vahvas tujus, aga Rivierast puhkuselt tagasipöördes seletanud, et asi temaga olla siiski üsna räbal.

26.11.25. Oiderman[n]: Pustalt pikk postalik schifr, kudas ta Herriot'le vabadusristi annud ja kudas see tal ümber kaela langenud ja teda suudelnud.

28.11.25. Aegnal ohvitseride anekdoodid Vene piirist: Зачем проволока? Чтоб свиньи в картошку не ходили.*

Kindr. Tõnissonist: lukussepa palvekiri ohvitserist, kes tema armsa Annete Põltsamaal ära meelitanud. Tõnissoni resolutsioon: Ühe daami pärast ohvitseri üle viia ei maksa, aga tuletan hh. ohvitseridele veel kord meele, et neid asju peab targu ajama.

T[õnisson]. allohvitseride kooli katsumas: Vaat nii pikad peavad juuksed olema. Teine päev poistel pead parajaks püगतud, keskelt — habemenuaga.

03.12.25. Valitsuskriis. Tamm seletanud, ta olla entsüklopedias järele vaatanud, et temast vanemadki mehed Inglismaal valitsusi moodustanud.

Klops: Einbund tahta valitsust moodustada, aga kristlased väga tema vastu.

Pr. Klops: pr. Te[e]mant (Bo[c]khoff[f]-Poom) öelnud: Olen 2 kord lahutanud, aga kui mees riigivanemaks hakkab, lahutan veel kolmas kord.

*S.t Miks okastraat? Et sead kartulisse ei läheks.

12.12.25. Te[e]mant ei taha Birki, sest 1) on diplomat ainult Venemaa jaoks, 2) ei mõista keeli 3) poliitiliselt ümmargune küsimusmärk; kui rääkida vaja, püüab ebamääraste üldsõnadega läbi ajada.

Kogumehed Keremi vastu põ[llumajandus]mini[stri] kohal nähtavasti s[ee]p[ärast], et tahvad põ[llumajandus]mini[stri] kontrolli all külmetisruumidest ekspordi enda ("Estonia") kätte monopoliseerida, millele Kerem vastu. Niisama Kerem vastu, et Hünerson "Põllumehes" riigirahaga kogumeeste politikat teeks. Te[e]mant kuulab põ[llumajandus]mini[striks] ko[htu]minist[eriumist] kodif[ikatsiooni]. os[akonna]. juh[ataja] Reinholdi; see loobus; siis Sinbergi.

Rahvaerakonnal 2 kombinatsiooni. Kas Kerem põ[llumajandus]mini[stri]ks, või kui ei, siis Kerem ka[ubandus-tööstus]min[ister], Birk — vä[li]smin[ister].

13.12.25. Oiderman[n]: Balti saksad jätkavad kibedalt propagandat meie vastu; leppimisest pole juttugi. 5.2.25 voteeriti rahvusautonomia, aga 23.2.25 hommiku vara andsid sakslased siin rahv[aste]. liidu polit. os. juh. Mantoule salakaebekirja meie peale mõisate pärast. Zilliakus öelnud sellest: des vieilles chansons.* Saksad peavad end siin mitte Eesti kodanikkudeks, vaid Vaterlandi Vorposteniteks.** Seda vaimu kasvatatakse koolides ja seltskonnas, mida juhib aadel, kelle keskkohaks Aktsia klubi Laial tän[aval], — peamees parun Dr. Ernst Rosen. Väljamaalasi, eriti inglasi ja amerikalasi töötatakse ümber eriti kahes salongis — Roterman[n]i pool, kelle naine lähedal Amerika konsuli daanlase Gröningeni naisega, ja Ernst Roseni armukese proua v. Harpe-Piepket salon. Kui Zilliakus (rahv. liidust inf. os. juh) siia tuli, viis E. Ammende ta kohe Roterman[n]i poole. Van der Bosch ja teised sarnased liiguvad seal. Viimasel ajal otsitakse sidemeid isegi ka poolakatega, kellel Latgaliast üle 80 mõisniku võõrandatud.

Köstner: E. Roseni hüütakse Quasimodo — ühtelugu purjus.

19.12.25. Oiderman[n]: Gambarovi diner Birkile, kes 20/12 Moskvasse tagasipöörab. Vene saatkonnas dipl. korpus, K. Päts, Tõnisson, vä[li]smini[steriumi] osakondade juhatajad jne. Hors

*S.t vanad laulud.

**S.t isamaa eelpostideks.

d'oeuvres* nii rikkalik, et nelja rooga järel poleks vajagi. Gambarov (Gambarjants, tshekist, kes Riist siia tuli) pidas kõne Birkile, kudas nõukogude Venemaa kõigevähemagi rahva iseseisvust tunnustanud. Heanaaberlikuks läbikäimiseks olla vaja ka psühholoogiline lähenemine. Seda tunnistada Eesti—Vene kaubanduskoja 18/12 (?) resolutsioonid. Birk “*мудро учел*”*** seda kõike oma tegevuses jne.

Birk vastas tänades ja paludes et nõukogude Venemaa ikka meie iseseisvust tunnustaks.

Oiderman[n]: Kui ma polit. osakonda juhataisin, sai vahel Moskva kirjutatud, et üht või teist, näit. veterinar instituudi asja liigutatakse. Birk ei mõelnudki, vaid vastas põikleva kirjaga, astus kogu ni vaidlusse ministeeriumiga, leides kõiksugu ettekäandeid, et aga mitte venelastele peale käia. Lõin viimaks käega ja jätsin ta rahule.

1926

02.01.26. Poska ja Weiler “Päevalehe” 21/12 peakoosoleku eel loost (v. “Vaba Maa” 3.1.26):

“Päevalehe” ülevõtmises linnapõllumeestele oli üheks suuremaks numbriks N. Kanni ülevõtmine kristlastelt. Ta oli suurem osanik “Koolis”. Kui see “P[äe]v[a]lehele” üle läks, seletati Kanni: Sa kirjamees, sul lehte vaja, võid seal kirjutada, võta oma osa “P[äe]v[a]lehele.” aktsiates. See võttiski — üle miljoni. Üks häda — “P[äe]v[a]leht” ei maksa dividendi, teine — tütar Ira ei saa mehele. Ostis sellele auto (“Motorbraut”***), kuid liig suur bensinikulu. Naine seletanud: oleksid minister, küll siis tahtjaid oleks. Lubanudki kogumehed Kannule Saaremaal kandidadi koha.

6.1.26 on Akeli tütre laulatus Te[e]manti abi Tiitiga. See käinud “peigmeheks” mitmes majas, ka Kannudel. Kui kihluste järel veel Kannude poole tulnud, visanud proua K[ann]. ta välja.

*Pr *hors-d'œuvre* — eelroog, suupiste.

**S.t targalt arvestas.

***Sks *die Motorbraut* — “motoriseeritud pruut”; ilmselt ka vihje Richard Eichbergi filmile “Die Motorbraut” (1924).

Tiit uue[le] ämmale kaebama. See kohe Kannu proua poole. Sõimanud sel näo täis ja löönud ukse kinni. Pärast hoobelnud*: “Palju toimetamist enne laulatust mööda kauplusi ja ka inimesed kadedad, näit. Kannud. Mõelge ometi, nende Ira oli seni 22 aastane ja nüüd juba 19ne.” — IndeIra.**

04.01.26. Klops: Sotside kongressil (dets[embri] lõpul) pärinud Paul Abramson, kudas on A. Reiga, kes hooldajana Bekkerilt üle 4 miljoni tahab saada ja siiski riigikogu esimehe kohalt ei taha lahkuda. Rei vahele: Aga palju teie saite Vene saatkonnalt? Kudas Pätsilt andeks palumas käisite kui 3 päevaks istuma pidi panema?

Veel pärinud Abramson, kudas nüüd kui nii suur tööpuudus, ta ise tööta, abielupaar Oinased nii mitu ametit ühendavad. Võtnud kokku — detsembris teeninud nad kokku üle 120.000 (Alma — linnavolinik, riigikogus, “Ametiühisuste Teataja” toimetaja jne).

Nüüd tahetavat Abramsoni parteist välja heita.

Rei arvanud hooldajaks edasi jääda ja selle eest parteit “mitte unustada”.

05.01.26. Oiderman[n]: Jurkovski väljavahetamise puhul lubas Gambarov, et konsul Thari protsessi ei tule või kui tuleb, siis kõik Eesti prestiishisse puutuvad asjad kinniste uste taga kuulatakse. Teine shest: Vene randa aetud Toila kalameestest oli paar pagulast, kuid ka need lasti vabalt tagasi.

11.01.26. Viira: Vene dipposti bandel — Lõõtsman, Lellep, Tammjärv — sularaha läbi, A. Jansonini enesetapmine, kes Berlinis ka nende maju valitses, annud neile ka paugu. Tahvad nüüd Piibult 13 1/2 miljoni väljapigistada. Võtnud advokatideks parema tsivilisti Johansonini ja Maureri, kuid kohtu peale lootust vähe, tahvad shantaashiga. Lõõtsmanil, kes Pariisi juures asub, olla mingid dokumendid Piibu allkirjaga, millega ka parteit tahetakse määrada. Peetavat läbirääkimisi mõne politikategelase ja kirjamehiga (Tõnisson, Hubel, meie Kirp?), kes tõrvama hakkaksid.

Piip 13/1 sellest: Ta öelnud, et kui Tõnisson tahab hakata, siis toob ta kõik Tõnisson—Birki sehvtid välja.

*Järgmine sõna tekstis üle kleebitud.

**Ld *inde irae* (Juvenalis) — “sealt viha”; siin ka sõnamäng eesnimega Ira.

13.01.26. R. Renning: Scheel Londonis käies tegi Dvigateli omaloomuliku Levinil katse puhul laenu Vene tellimisteks saada, Dvigateli täitsa maha: olla ainult varem, ei saavat mingit tööd teha jne. Laenu ei antudki. Siis pani Levinile ette 52% Dvigateli aktsiastest temale müüa. Levin tahab nüüd seda kirja Londonis näidata.

Holsti intiim õhtueine Piipi tuleku puhul. Niiskanen, Seljamaa, Ööpik, Oiderman[n], mina.

Seljamaa: Kui 1922 jaanuaris Riiga läksin, oli eelkäija Hellat pool aastat mööda Europat ringi ajanud. Mulle toodi ilmatu pundar läbivaatamata asju. Teatasin Meierovitshile, et ehk see küll kõigi kommete vastu käib, palun end kohe järgmisel päeval pärast volituste äraandmist 3 protestiga vastu võtta. Üks oli et Läti Valgast püssiga ähvardades veduril üks reisija üle piiri oli saadetud. Teine — meie vallavanema peale, kes Valga Viljandi maanteed õige piiri lähedal sõitnud, olid Läti piirivahid tule avanud. Kolmas — kindral Põdderi "Schuldino kõrtsi vabastamine", kus meie sõdurid kõrtsi eestuksest, Läti omad tagauksest sinna sisse asunud ja lõpuks meie väeosa sinna toodud, kes kõrtsi ümberpiiranud ja lätlased vangistanud.

Praegusest diplomaatkonna elust Riias: Saksa saadik Dr. Köster öelnud, 10 aastat olla tal romaan pooleli, nüüd kirjutada lõpuni. Üks Venezuela mees läinud kellegiga Läti tüdruku pärast tülli. Kui see sekundandid saatnud, vastanud Venezuela mees: Mis? duell? Mina kui Venezuelane löön tal lihtsalt pussiga kõhtu — kõrr! ja siis löikan tal kõri läbi. Sekundandid kohkunud ja pühkinud minema.

Oiderman[n]: Piip amerikaniseerunud. Teatanud neile kohe, et nende töösse segama ei hakka, ainult suuremate poliitiliste asjade kallal tahab ise töötada.

16.01.26. Gambarovi (Gambarili — prof. Gambaroviga ühest külast) õhtusöök Eesti ajakirjanduse auks. Soveti saatkonna ametnikud, jäemurdjate ohvitserid, — mulje: enamikus — poolharitlus [...]. Üks saatk. sekretär minule: "Poslednija Isvestija" — *плевательница*.^{*} Sooviksimme et Eesti lehed, kui soliid ajakirjandus Tass'iga ühendusse astuksid ja teateid meilt võtaksid — oleme ikka valmis andma.

^{*}Vn плевательница — süljekauss.

Gambarov Wellnerile: Eesti enamlased?

Kas teate, meid Peterburis on nad samati äratüütanud, nagu siin Vene valged teid. *Поймаете — режьте!**

Rebane Gambarovile: Meie ei saa ilma umbusalduseta teid võtta. Gambarov: Kuid meie tah[a]me teiega rahu. Naabritel on ju ainult kaks võimalust: kas sõdida või rahus elada.

Jäemurdjate juhatajate kõned. Mõlemad tüüpilised 1917 a. lihtvenelased. Üks keris mitu korda: *против стихии все таки знаете, не того, знаете.*** Nii "тихо скончался",*** ei saanudki kõnele lõppu! Teisele läks see vist enesetunde vastu. *Ледкампания все таки продолжается. Надо только время.***** (Muidugi teoreetiliselt võimalik, aga kas renteerib?)

Lõpuks tantsinud Rebane oma reumatiliste jalgega shimmit. Wellner lahkunud kell 7–8. R. Renning: See on hea, — ei ole palju, aga siiski kohustab (Kas mitte tema idee polnudki?). Pul-lerits kurat juua täis, kukkus kiitma Vene statistikat, kes sadadel tuhandetel elu peastnud (60% eksides!).

Harwat Schmidtile: Kui isegi Laaman niisuguse kõne pidas, siis on ju kogu Eesti Venele äramüüdnud.

Gambarov veel Rebasele: Tema olnudki, kes tellimised Eestile Moskvast ettepannud, kus ainult suurriikide peale olla mõeldud. Gambarov olla Schulman[n]ilt kui see lahkunud küsinud, kudas oleng meeldinud. See vastu: Muidu hea, aga minu sugula- sele tegite liiga (Gambarov rääkis saatkonna ruumidest, kus vanasti Dellingshausen oma reaktsiooniliste sõpradega Eesti rah- vale ahelaid tagunes ja kus nüüd Eesti kunst vabalt võib aval- duda). Gambarov kokkudes vabandanud väga, et ta Schulmanni ja Dellingshauseni sugulusest pole teadnud.

19.01.26. Piip peatoimetajatele: Londonis Gregory öelnud tal[l]e, Inglismaa olla Poolat Venele lähenemisele tõukanud; soovitanud sedasama ka meile, nii et Vene lääne orbiiti saaks tõmmatud. Leeper (?) imestanud, kudas Piip 1919 enamlaste püüvust Vene-

*S.t püüate kinni — nottige maha.

**S.t loodusjõudude vastu siiski teate, seesamune, teate.

***S.t nii vaikselt lõppes.

****S.t Jäämere kampaania igal juhul jätkub. Vaja on ainult aega.

maal ettenäinud. Stresemann öelnud, sakslased kaebada, et nende mõisatega Eestis pahem ümber käiakse, kui teiste väljamaalastega. Piip vastu: kõigiga käiakse ühe halvasti. Gambarov pakkunud nonagressiooni. Piip nõus, tingimisega, et see mitte lõks poleks, mille ukse kinnilöömine ainult Venest oleneb. Vaja, et sealt traat ka teiste Balti riikide juure käiks.

20.01.26. Möllerson: Inglased Londonis Laidonerist: See räägib eeslil ühe jala alt ära ja siis ka teise. (Laidoneri mot'i[d?]* "ei sõdi Valga pärast", "välisministeeriumi kaubamaja", "Inglise orientatsioon" ja "Soome eeskuju suhetes Venega").**

29.01.26. Piip Wellnerile: Tema siht — Eestist hirmutunnet Vene vastu kaotada. Seks 1) Tartu lepingu inventuur ja revideerimine, 2) nonagressiooni ja vahekohtu leping Venega. Teiseks saatkonde ümberkorraldamine, algades vähematest.

01.02.26. Piip peatoimetajatele: Riias s[otsiaal]d[emokraadi]-d ja tsentrum valmis minema majandusliidu asjus lõpuni, paremtiiv reservis, ütleb: 1.11.23 lepingute järel tõuseks Eesti sissevedu Lätisse umbes 600 milj. M. aastas (eriti tekstiil), Läti Eestisse ainult 100 milj. Et kompenseerida, antagu Riiale lõuna Eesti kaubandus tolliliidu teel.

Gambarov pannud Piibule ette, Eesti võtku oma peale algatus — срыв Рижской конференции*** — sõpruse täheks Vene vastu, siis minna Eesti delegatsioonil Venemaal hästi. Lätile olla tellimisi насилу удалось скроить****

02.02.26. Col. Meiklejohn: Gambarov rääkinud Doblerile,***** Prantsus ja Vene peavad koos minema Inglise vastu, kes Venes püüab interveenerida. Olla tõendusi, et inglased ametnikkude kaudu kes Tallinnas (Meikkel[john]) Peterburis suurt spionaashi ajavad, — Franki protsessis, mis 2/2 pidi algama, olla see selgunud. Meikkel[john] väga erut[at]jud.

Minu jutustuse peale Gambarovi soovitusel "поймаете — режьте" Boyce: ma ütlesin ikka, et 1 dets 1924 see polnud mi-

*Pr mot — sõna.

**Järgmine lause tekstis kustutatud.

***S.t Riia konverentsi nurjamine.

****S.t suure vaevaga õnnestus juurde lõigata.

*****Ilmselt: Daublerile.

dagi muud, kui tütute[le] Eesti enamlastele öeldi Venemaal: eks minge siis katsuge!

23.02.26. Jummi* soiereel tegi Oiderman[n] Tõnissoniga amichon** juttu: Te olete rahvaerakondlased nii ärähellitanud, et nad enam ei tahagi ise midagi teha; teete kõik üksi. Peaksite neid rohkem välja saatma. Tõnisson: Õigus. Mind tõmmabki enam kabineti tööle. Keremist võib iseäranis asja saada. Vanasti oli teine lugu. Kui mind vastu mu enda tahtmist Eesti elusse tõmmati, oli see vacuum, — tuli kõik ise teha. Vaatasin selle peale kunstniku seisukohast. Tõmmas ikka rohkem sisse — nii läkski.

Oiderman[n]: Kunstniku joone on ta endas õiete näinud. Mina: Õigem — näitleja.

26.02.26. Eesti—Vene kaubanduskoja piduõhtul. Fiasco tuju — Pätsi asemel Gambarovi ja Osipovi vahel Renning. Üle tunni oodeti valitsuse liikmeid kellest tulid ainult Sambo*** ja Weberman[n]. Bolshevikkudel — igas kõnes kindel politik, meie mees- tel — “Narva Kaja” juhtkirjad — тянут Лазаря**** Gambarov jutustas teises kõnes häbemata anekdoodi, kudas raudteel Valgas väljamaa ärimees keda passi revideerides 4 kord ülesaeatud neid kuradi vabariike kiruma kukub. Lukk: Kui hästi nende juures mõjub mõni hea sõna! (Piip: Rannamõisa Locarno!) J. Puhk: Lepinguid ei täida need sugugi korrektselt. Kirjutavad lihtsalt: в отмену нашего договора то-то-итд***** ja ole rahul.

Publikum — meie ärimeeste tipud, enamiste mitte[-]jeestlased. Kaupmees Toff[er] ütleb — enamiste ida tüübid (nii meil kui neil[]). Minu kõrval kaks juuti: nende Schneideman (end. Tveri advokaat, siin juba kauemat aega, kord neil isegi vangi võetud) ja meie Makovski. Ajavad natuke perekondlist juttu — selgub, et on keegi Posern, kes ühe väimees ja teise noorepõlve sõber.

*Ilmselt siin ja eespool: justiitsministeeriumi; ametlikult oli ministeeriumi nimeks kohtuministeerium.

**Уп амикошонство (< pr *ami+cochon*) — liigselt familiaarne käitumine.

***S.t Oskar Amberg, teedeminimister J. Teemandi valitsuses.

****Ilmselt sama kui петъ лазаря — nutulaulu laulma.

*****S.t meie lepingu asemel jne.

Vastas Kovalevski, end. Vene kaub[andus]. ministeriumi departemangu direktor, Kerenski aegu üksvahe kaubandusminister, siin торгпредство[']s aastat 3. Ikka nende pidudel pikkas saterkuues, tatari vürsti nägu ees. Mõis Pihkva kubermangus natsionaliseeritud.

01.03.26. Piip peatoimetajatele: Poolakatel jäi siiasõidust üsna kena mulje. Iseäranis hästi üllatus rahvusdemokraat Ratshkovski, kelle kõne ka Poola pahempoolsed väga soodsa leidsid. P.P.S.* mees Tshapinski deklareeris, et Poola töörahvas ikka Balti riikidega koostötamise poolt seisab. Politilisi läbirääkimisi, eriti rahvasteliidu nõukogu asjus nad kui parlamendi esitajad ei algatanud, ehk küll "Hufvudstbl." sellest sõnume tõi.

02.03.26. Peterb[uri]. kindralkonsul Mölder meie 28/2 sõnumet õiendamas: võõraspoeg olla juba tehnol. institudi lõpetanud, ei ole kommunist olnud. Vastasin — õiendus ainult osaline; lubas Piibu & Birkiga kõnelda. Rääkis, Taar pole midagi väljaannud, ehk küll siit lehed temast ebakorrekte teateid toonud. Meie valitsus ei talita vangistatutega sugugi vastastikkuse alusel. Kui Rostfeld seal vangistati, ei lastud pool aastat kedagi tema juure, isegi toitu, mis ma tõin, ei antud temale edasi, et tal[le] mahajäetuse tundega hingepiina teha. Siis, 1 mai pidustuste aeg, kui linn ilutuledes, viidud ta kõrtsi, söödetud, joodetud ja hakatud halatsema: noor mees ja peab surema. Teie valitsus teid välja ei vaheta ega tee teie heaks midagi. Rostfeldil libisenud esimesed kibeduse sõnad ja neist mässitud hiljem edasi. Meil aga kui Jurkovski arreteeriti, teine päev kohe Mopri** auto vangimaja ukse ees kõiksugu moonaga, mehed julgustavad.

Viimases Peterburi protsessis küsitud kaebealustelt Vene monarhistidelt, kudas eesti ohvitserid nendega nii väga sõbrustanud. Need vastanud, Eesti ohvitseridest olla pooled ise monarhistid, kes seda nende eest sugugi pole varjanud.

03.03.26. Klops: Te[e]mantil nõu Birki ja Kallast ärakutsuda. Eilses aruandes väliskomisjoni[le] ja valitsusele soendanud Birk oma

*S.t Poola Sotsialistlik Partei.

**Vn MOIP — Rahvusvaheline Revolutsioonivõitlejate Abistamise Organisatsioon.

iga[-]aastase ikka sellesama дежурное блюдо* üles — näha, et ta seal kuigi sügavale ei tungi. Laidoner ei tahta Londoni minna — olla organiliselt andetu võõrasteks keelteks. Piip? K. Toffer? Kui viimane, kes siis vä[li]s]mini[stri] abiks? Moskvasse mõeldud K. Pätsi, kelle rahaasjad praegu rasked. Te[e]mant arvanud ka, Seljamaad, et siis Hellat Riiga ja Kallas Helsingi. Või Piipi?

Vene saatkonna sekretär Saalin (lätlane) H. Wellnerile: Meil puudub informatsioon Eestist, Venes teda ei tunta. Meie siin oleme kõiksugu musta tööga nii ülekuhjatud et millegisse süveneda ei jõua. Temale kästud Eesti rahareformi uurida, aga pole mitte väga kaugele saanud. Saalin — 7 aastat политкаторжанин** olnud. Olla kavatsus — Eesti ja Vene ajakirjanikud tehku vastastiku üksteise maadele külaskäik. Olak rääkinud sellest juba Piibule, küsinud nõu; see vastanud ebamääraselt.

Omalt poolt tähendasin, et see poliitiline küsimus — otstarbed peavad enne selged olema.

08.03.26. Mrs Heiley: Proua von Harpe salong on siin mõisate tasu asjus Eesti vastase kihutuse üheks keskkohaks. Kui Amerika konsul Gröninger (daanlased) siia tulid, hoiatanud Meikl[e]john]id neid sakste eest. Sellest hoolimata on nad juba niivõrd Saksa mõju all, et proua Gröninger ja pr. van den Bosch isegi ametlistel soireedel ja rautidel Saksa propagandat teeb.

Lt-col. Meiklejohn lahkuda siit tänavu detsembris ja minna naisega Rivierasse tervist parandama.***

10.03.26. Holsti Herrenabendil**** K. Päts: Kui 1917 Peterburis peastaabis käinud Eesti 2 kindluse polgu asutamist nõutamas, olnud seal Ukraina ohvitserid Ukraina väeosade moodustamise pärast. Peastaabi esitaja Leedu tatarlane polkovnik Tugan-Baranovski vaielnud vastu, et sõjaliselt ei olla võimalik. Ukraina kindral põrutanud rusikaga vastu lauda: Rääkige mis tahate, Ukraina sõjameeste kongress astub Kievis kokku ja näeb ise, mis ta otsustab. Kui selle peale K. Päts oma palvega tulnud, saanud

*Vн дежурное блюдо — restorani valmisroog igal nõudmisel pakkumiseks.

**Vн политкаторжанин — poliitiline sunnitööline.

***Päevikus edasi umbes kolmveerand lehekülge üle kleebitud.

****S.t meesteõhtul.

Tugan-Baranovski ainult kätega lahutada: Te kuulsite, mis se[e] ukrainlane rääkis? Mis Teie asi selle kõrval — Teie asi pole midagi. Ja luba käes.

H. Wellner: Holstile olla Genfi koht juba valitsuse poolt ära lubatud, kui tulnud Saksa intriigid ja Holsti selja taga määratud prof. Erich. Teine koht Holstile oli Londoni, kuid sealt seletanud Elias Erkko Helsingi et ta Holstiga koos töötada ei või.

11.03.26. Menningi pool käinud v. Hentig, tema naine ja teenija, pr. Menningi pool — ämm — lahkumineku draamat Poesenis seletamas. Hentig öelnud, 2 päeva enne leppinud nad naisega ära, see lubanud edasi jääda. Paari päeva pärast — kodu tühi. Ta ei oleks võinud uskuda, et need Baltisaksad nii hullud (ise ilmasõja aegu söepunkris maailma läbi käinud, Inglise ja Vene spioonidest taga aetud). Alles Tallinnast lahkudes saanud kuulda, kudas need tema vastu intrigeerinud. Menning kahetsenud, et riigisakslased sellest ikka alles tagant järel aru hakkavad saama.

Hentigi teenija annud Hentigile õiguse. Naine olla nii hull, et käsitsi joosta teenija kallale. Ämm veel hullem.

Ka Weddingid käinud Menningi pool. Tulnud mõlemal pisarad silma, kui Eestist rääkinud. Sealt olla neid ka Balti parunid välja intrigeerinud. Nüüd elada jõukaste erainimestena.

14.03.26. Abramson—Asti lahing Pritsimajas. Abramson: Mina ei taha kellegi juht olla, ma tahan olla ainult väike ratas. Vahelhüüd saalist: Mis ratas? Kas sitaratas? Üldine naer.

Abramson N. Köstnerile: Ma ei taha sugugi politikasse minna, ma tahtsin ainult kohta. Nad (s[otsiaal]-d[emokraadid]) pidid mulle koha andma, aga ei annud. Seega sundisid nad mind politikasse minema. Küll ma neile veel näitan.

Sagar: Abramson öelnud, sotsid olla teda 3 korda palunud lepitusele, aga ta pole läinud.

18.03.26. H. Wellner: Centumí koosolekul keegi teinud end ruma-laks, pärinud: siia tuuakse kingiks kallid vaipe, mööbelt, pilta jne. See on hea, aga kust need kõik tulevad? Juhatus vastanud, nad saada praegu ainult minevast aastast aru anda, praegusest antakse tuleval. Tegelikult lugu nii, et Omuli metsa müügioperatsioon, millest riigikogus aru päriti, viidi Silva kaudu siiski läbi, kes 2 1/2 miljoni eest Centumile kingitusi tegi. Hiljuti tõsteti

järsku tubakatolle ja vabrikud, kes tagavarad teinud, töid ka kinkitusi Centumile, Laferm üksi 5 miljoni eest.

Oiderman[n]: Tubakatolli kõrgendusest teeninud vabrikud 50 miljonid. Centumile läks ainult viisakuse osa, muu kleepus tegelaste eneste sõrmede külge.

Siin on see kokkuleplikkuse vooruse vili. Ikka kurdeti, miks parteid kisuvad. Ninamehed leppisid isekeskes kokku, tegid Centumi — meie politbüroo ja — koergi ei haugu enam.*

03.04.26. Õpik lunchil: Senator Reynald tahtis Seltskondl. Maja kõnes parler politique:** rääkida balti entente korraldamisest, Pusta teenustest sel alal jne. Junamis tähendud, et see pole populaarne, siis jäid ainult konvenantsid*** ja komplimentid.

Laidoner pärast lunchi: Mis meil viga Prantsusega sõbrad olla, kui vahekordi peaaegu pole olemaski: müüme neile natuke linu, nemad natuke veine, see on kõik. Kui rusikat näitasid, maksime võla ka ära.

Piip pani mulle jälle ette Pariisi nõunikuks minna. Ütlesin ära.

G. E. Luiga Kobast: Pelgulinn, Lilleküla jne on tema tükeldud. Kui Lillekülas keegi ei tahtnud osta, nähti ühel ilusal päeval tärniga mehi seal krunte mõõtvat. Mis see tähendab? — Kas te ei tea, — siia tuleb ju Moskva raudtee jaam. — Kas ei saaks krunti? — Ei, juba äralubatud. — Noh, aga ehk siiski? — (Mõeldes) Sõbramehe poolest võiksin ehk ühe anda, kui suu pead, muidu tulevad kõik, ei anna mulle enam asu. Nii müüski kõik krundid maha.

Linnavolikogus K[oba]. suuremat kohta ei tahtnud: siis ma ei saa ise äri teha ega lase ka teisu. Kui ettepani linna gobeläänid maha müüa, hakati neid Kooba-linadeks hüüdma. Pani veel ette Musumäe alla kauplused ehitada. Räägiti kui suurest imest, kui K[oba] kord 3 kopika eest kringli ostnud. Teenijaga vormilik leping, et sel voodi tema voodi kõrval ja “mingi[te] tagajärgede eest tema ei vastuta”.

*Päevikus edasi umbes kolmveerand lehekülge üle kleebitud.

**Pr *parler politique* — poliitikast kõnelema.

***S.t viisakusreeglitekohane käitumine.

Hiljuti asutas Järvel "Kooba linna["] ja nüüd partselleerib Rivierat.*

07.04.26. Oiderman[n], H. Wellner: Tuurmani lugu. Daubleri äraolekul T[uurman] kutsus selle naist (midinetti, või õigem grisetti ebaintelligent nägu**) oma salongi. Tema naine — krahvina Prohaska olla juba poolakatega sidemeid loonud. Daubler kui Tartust tagasi jõudis, keelas naisel ära: 4 aastat olen sakstega sõdinud, küllalt. Tuurman saatis Salza täies mundris ja Sta[c]kelbergi sekundantideks. Daubler kaebas välisministeriumi ja Tuurman saadeti Vormsi. Räägitakse veel mingist nende kokkupõrkest Lindenis.

11.04.26. J. Tõnissoni 2 1/2 tunnisel valimiskõnel Nõmmes. Meil pole õiete valimiskampaniat — on ainult vee tampimine müüsis — ikka seesama subalterni*** töö, partei eeskava sadakond punkti jutustamine ikka jälle otsast peale ilma mingi sügavamata sideme või põhivaateta. Kogu kõne oleks võinud valimislendlehel seista, aga neid polnud sugugi.

Sagar Tõnissonist: armastab tarka juttu ajada ja laseb väga kergeste enda peale mõjuda. Ühevahe oli igalpool "minu noor sõber" — J. Järve, isegi "diplomeeritud" Jaanis, siis Bachman[n], nüüd Kerem. Viimase mõju vast kõige soliidsem. Pr. Tõnisson olla suurusehull — ei teada mingit mõõtu ehituskulude suuruses.

12.04.26. Piip peatoimetajatele Tuurmani loost. Poolakad oli[d] T[uurmani], selle naise, end. krahvina Prohaska tõttu diplomaatl. seltskonda viinud. Enne pühi kord istunud kõik Estonias — poolakad, Turman ja pr. Daubler. Viimane lahkunud ühes h. Malinovski ja prl. Kallasega, kui h. Daubler palitus sisse tulnud ja ilma Turmani teretamata (D[aubleri], enda sõnade järel suudelnud ta sealolevatel daamidel siiski käsa) T[urmani], poole pöörd[ud]es palunud ilma temata mitte tema naist kutsuda. Teine päev saanud T[urman], Stackelbergi ja Salza mitte sekundantideks vaid et nõuda des explications.**** D[aubler], vastanud, et ta vabanda-

*Sõnast *partsellima* — tükeldama, maalappideks jagama.

***Midinett* — töölisneiu või äriteenijanna Pariisis; *grisett* — vabade elukommetega noore linnaneiu tüüp prantsuse kirjanduses.

***Sks *subaltern* — alluv, mitteiseseseisv.

****Pr *explication* — seletus, selgitus.

miseks ei leia põhjust ja satisfaktsiooni andmiseks ka mitte — olla 4 aastat küllalt boche'idega* sõdinud. (Piipile seletanud: saksa spiooniga ma ei duelli). Aktsia klubi otsustanud siis ühel ehk teisel teel Daubleri satisfaktsiooni andma sundida. D[aubler]. kaebas Eesti võimudele ja Einbund saatis pühade laupäev T[urmani]. Vormsi, ehk küll saksad kõik oma riigikogu liikmed kohe öösel tema erakorteri jooksma panid. Doyen** Seskise pool arutas asja diplom. korpus. Sakslane Frank pannud 20 küsimust Daublerile ette. Lõpuks tehtud 3 resolutsiooni: 1) et ükski dipl. korpus pole Turmani väljasaatmiseks mõju avaldanud, 2) ega ka lehtede kirjutusi inspireerinud 3) soov et lehed asjaga dipl-korpuse esitajaid ei seoks. Viimase puhul toonitanud iseäranis Gamarov ja Stranieri, et iga valitsus peab võima oma presset taltsutada (туварещи!).*** Piip loeb lugu Saksa kihutuse climaxiks meie kasuks. Coleman saatnud konsul Gröningerile käsu Eestile mitteloojaalse seltskonnaga (kuhu eriti pr. Gröninger kohe sattus) mitte läbikäia. Hiljem "Deutsche Zeitungis" kiri, Eesti valitsus lasknud end prantslasest ninapidi vedada, sest lugu ainult Ehrensache.****

Daubler — tuletab juuti (negritossilikku) meele. Tirannina tuntud. Juba lõuna Amerikasse minnes julgenud naist alles siis kaasa viia, kui see 6. kuu peal raske. Siin pr. Laidoneri pool õhtul kord pr. Daubler äkki kippunud minema, kui veel jääda palutud, hakanud nutma — mees ei lubavat teda üle k. 11 ära jääda.

04.26. Fr. Charwat mulle intervjuut andes: Gamarov pole küll nii intelligent, kui Petrovski, aga ta on väga kardetav, kui endine tshekist: ta töötab kogu aeg Teie kommunistlise liikumise kallal.

26.04.26. R. Renning: Päts olnud Riisman[n]i väljakohtu kätte andmisest väga shokeeritud, sest juridiliselt võis ka sõjaringkonna kohtusse anda, seda enam et väike mees ja polnud sõjariistus vastuhakkamist. Nähtavasti Te[e]mandi temperamendi ohver.

Vene saatkonnas versioon: kaitsepolitsei olla R[iismanni]. surnuks peksnud ja siis tagant järele väljakohtu fiktsioon tehtud.

*Pr boche — sakslane (kõnekeeles ja pejoratiivselt).

**Pr doyen — siin: diplomaatilise korpuse vanem.

***Ilmselt moonutatud vn товарищи — seltsimehed; ametivennad.

****Sks die Ehrensache — auasi; tüli auasjus.

27.04.26. Vürst:* Et Marta Lepp nii kodanline, pole ime, sest 1905 a. oli ta liikumisse ainult Keskküla tõttu tassitud. Aga et Alma Oinas ja August Rei praegu niisugusteks kodanlasteks muutunud, seda poleks ta vanasti uskunud.

1906 a. tulnud Tallinna meestele teade, et Alma, kes Makariga** ühes Siberi saadetud, sellest maha olla jäätud ja üksi Peterburi põgenenud, ilma riieteta, rahata, söömata, valmis end ülespooma. Pandud siis raha kokku, toodud Alma Tallinna, antud illegaalne korter, muretsetud ta eest, saadetud siis viimaks Londoni parteikongressile, nii et ta tubliste paranenud. Siis tulnud neil politsei eest nii Almal kui Vürstil Soome kolida. Sealt kutsutud Vürst siis Tallinna tagasi ja ta sõitnud Piiteri kaudu. Alma annud tal[le] riidepaki kaasa Piiteri äravähi. Beloostrovis otsitud kraam läbi, välja tulnud keelatud kirjandus, mis pealegi Peterburis valmistasid ja seepärast Soomest tuua sugugi mitte tarvilik. Alma pole midagi öelnud, et see pakis. Vürsti arvamine, Alma teinud seda kadedusest, et teda Tallinna kutsutakse. Selle eest sai Vürst 1 1/2 aastat Krestõ'des ja Siberisse väljasaatmisele.

Budbergi tapmisse segatud 1905 tööline Kleis tulnud väljasaatmisest tagasi Viljandi A. Rei poole, kui see seal advokat oli. Pika ootamise peale võtnud see vastu. See palunud mingit kirjutaja ametit, mida ta kinniistudes õppinud. Rei katsunud, kudas temast lahti saanud, ehk küll omal ajal see Reile küllalt ulualust ja peatoidust annud, kui koos põranda all töötatud.

1905–6 Tallinna s[otsiaal]-d[emokraatide]. salatrükikoja pidaja Jürna, kes maa all trükikojas elas, ise kogu töö tegi ja asja nii ärapeitis, et trükikoda ülesleidmata jäigi, tuli 1922 Siberist tagasi Rei poole, palus kohta. See katsus lahti saada, vaatas uuri, pika pealekäämise peale pakkus kusagil kojamehe kohta. Jürna lõi käega: niisugusi pursuisi, nagu nüüd Rei ja Alma, pole ta veel näinud. On praegu trükiladu ja Saksa lehe juures.

1917 suvel, kui Vürst Lut[h]eri vabriku tulnud, leidnud seal ainult mõne nõrga enamlase eest ja teatanud Reile, et kui organiseerima hakata, võtaks ta varsti kogu vabriku üle ja nii läheks igalpool. "Et ma nüüd kord sandarmisi olin sunnitud teenima, aga ega ma

*Hans Vürst, "Dvigateli" tööline.

**Parteiline varjunimi; tegelikult David Liozner (s. 1882; õppinud Tartu ülikoolis arsti- ja õigusteadust 1903–1913).

sellega kedagi välja ei annud ega keegi sellest ei kannatanud ja teisiti ma siis ei võinud". Rei aga vastanud, et peab katsuma enamlastega läbi saada. Oleks siis õiete s[otsiaal]-d[emokraadi]-d tööle hakkanud, poleks enamlus kuigi laiali saanud minna ega oleks 1 detsembert ega midagi tulnud.

01.05.26. Schults Parisist: Struve "Возрождение" on naftamiljonär Gukasovi omandus, kes nüüd "зарубежный съезд'и" läbikukkumise järel ei tea, kas parem- või pahempoole käänata. Miljukovi "Poslednija Novosti" kõige loetavam pagulaste leht, hiljuti tõsis tiraash üle 25.000. Miljukov ise "monarhistliselt" vaatab kogu teksti (peale kohal[iku] os[akonna].) läbi. Olla valmis, kui keegi Eesti demokr. organisatsioon, näit. tööerakond, või rahvaerakond kutsub siia sügisel kõneturneele tulema. "Дни" Kerenski käes, kes niisama kogu teksti loeb ja kelle julgeolekut väga valvatakse — kõiksugu kellade süsteem kabinetis jne.

Kongressil Wrangel — pahempoolsete kandidat. — Parisis Vene suurvürstid elavad ulaelu, jätnud naised maha, ajavad kokotodega ringi. S[uur]v[ürstinna]. Marja Pavlovna peab salongi, kus rikkad juudid suuri rahasi kulutavad. Vene [...]bid nagu Tretjakov, kes enne laialt "lahtise majaga" elasid lootes et see 1–2 aastat kestab, hakkavad kokku tõmmama.

02.05.26. Strandmani kõne Nõmmel. Kõnnib edasitagasi estraadil, nagu Tshernov 1917 suvel Mere puisteel. Ladus kõne, kuid abstrakt: ülesanded — teed, algkoolimajad, sooparandus, abinõud — sõjaväe eelarve vähendamine. Märt Raud välja tulles: Nii üldjoontes pole kunst politiker olla, aga esitatagu plaan 3 aastaks.

Ses abstraksuses ja programmi puuduses ongi põhjus, miks meil õiete valimiskampania puudub ja on ainult abstrakt-ebamäärased loengud või ropakandaal — üksteise söimamine.

Küsimuste peale läks Strandman hellaks, hakkas toonitama, et tööerakond pole riigikogu enamuse tegevuse eest vastutav jne — vormaljuridiline mõtlemine poliitilise asemel. Tõnisson juba seda ei teinud. Strandman toob broshüüris krahv A. Keyserlingi ütelse: Tõnisson pole riigimees, vaid ajakirjanik. Strandma ise pole ka riigimees (või vähemalt politiker) vaid on jurist.

07.05.26. Neuman: Poola—Leedu konverentsil Kopenhagenis pummeldanud leedulastega. Küsitud: mis keelt kõnelda. Muidugi peremeeste — poola keelt, öelnud leedulaste esitaja Töschkevitsh. Öelnud — nad olla valmis lepingud tegema, ainult olla

karta avalikku arvamist. Neuman pakkunud kihlvedu: antagu tal[l]e dipl. pass Kownosse, et ta seal 6 kuud võib töötada ja avalik arvamine on lepingu poolt. Töschkevitsh naernud, väänanud pead: ei, ta ei sõandavat siiski.

“Voss. Ztgi” sõnum, et Leedu räägib Venega Wilno ja Meemeli garanteerimisest olla nii tulnud: “Vossi” Riia korrespondent Lamei kõlistanud Neumanile: mis sest kuulda? See vastanud: mis ta muud ikka võib olla, kui jne.

“Timesi” 28/4 sõnum, et Riias Poola orbiti kardetakse, tulnud nii, et Ortsh vä[lis]mini[steeriumi] os. juh. Muntersile kõlistanud, kes sellesarnast suurpolitikat armastab.

Leedu kulutada palju oma politika peale. Ristitud juut Arkadi Buhov saada umbes 500 dollari kuus selle eest et toimetab ühte-aegu “Эхо’т”, üht juudi lehte ja üht Meemeli Saksa lehte. Neuman lubas järgmine kord mulle tuua Pariisi rahukonverentsi Balti komisjoni protokolid, kus Balti riike Vene alla korralda[ta]kse. Nende moraal olla, et Balti riikidel on kaks teed: kas Poolaga ühes minna, või Vene alla tagasi.

Ei näi hästi uskuma, et see Inglise intriig nüüd oli, kes Balti vastused Poolast eraldi viis. Vaughan ajada küll kahekeelset osa, kuid sagedaste saadavat temast valesti aru: Ta kõigutab end, käed püksi taskudes ja kui tal[l]e öeldakse, et Läti tahab Poolaga liitu teha, küsib ümiseses läbi hammaste: With Poland? Sellest järelda[ta]kse kohe: Inglismaa seisab vastu liidule Poolaga. Aga kui me siis Londonist kohe järelepärimine — midagi sellesarnast.*

Klops: Kui Birkile sõjaministeriumi meestega tête a tête** tehti, järeldas Te[e]mant lõpuks Birkile suu sisse: Vabandage, aga ma ei usu Teid. Birk mühises piinliku naeratusesega, muud midagi. Aga ära ei tule.

Oiderman[n]: Tshitsherin oli läbisõidul Seljamaale öelnud: Birk on mees kes tõsisematest küsimustest kõrvale hoiab. [(Oiderman[n] ise: vä[lis]mini[stri?steeriumi?]) tuleb Birkiga rohkem sõdida, kui Venega).

Klops Piipist: siis tulles olla see juba ette Washingtonisse tagasimineku omale kindlustanud. (Sellepärast sõdiski selle koha eest. Ja peatoimetajatele vastas ometi Rebase küsimuse peale otsekohe,

*Veerisele lisatud: “Puritskis saada Leedu saadikuks Riiga ja Auksu-
tuolis — Tallinna.”

**Pr tête-à-tête — jutuaajamine nelja silma all.

et ta ise Washingtoni tagasi ei lähe. Niisama nagu Birk kord Pusta aegu Rebase küsimuse peale vastas, et Moskvas lahku[.] ja istub ometi tänini).

Oiderma[n]: Kui Pusta enne langemist Helsingis käis, ütles Re-lander tal[.]e otsekohele: Mina olen Saksa sõber ja arvan, et Poola nagu ta praegu on, jääda ei või, vaid alaliste tülide teguriks saab. Aga teeme Poola—Läti—Eesti—Soome lepingu asemel parem Soome—Eesti—Läti leping. Isegi joonistas selle skeemi paberile. See ongi praeguse kokkurääkimise alus.

09.05.26. Pinkovski: Kooba Tartu linnast pärit; tuli siia, hakkas tsementtorusi jne tegema. Maaga hangeldamist hakkas Kopli tänavast peale — seal õpetas ka Pinkovski välja, kes* koos asju ajas ja omalt poolt Kungla uulitsa ristis. Siis läks K[oba]. pelgulinna ja Lillekülasse. Teenis 200–300%, ostis maa 20 kop. süld ja müüs 2–3–4 rbl, peale selle kandis uulitsate ajamise kulud. Nüüd mõni aasta tagasi ostis Eilandi pärijatelt Järve juures Reinoki ja mõne teise raudtee mehega koos maa — “Kooba linna”, mis peale sinna Järve jaam tehti. Viimasel ajal tükeldab Rivierat. Kole koi — heategevaiks otstarbeteks mitte kopikat. Naist ei võta, ütleb: naise eest võiksin veel maksta, aga seal tulevad naise vennad, isad, äiad, sugulased, anna igäühele shirod, — on seda mul vaja? Kalberdanud võõraid naisa mööda (tüdrukud minna kallimaks), ühe vahe oli üks naisterahvas, kellega elas; selle nimele oli üks maja, kuid ettevaatusest kreposteerimata. Kui see ära suri, ei läinud selle pärijatele, vaid K[oba] sai tagasi. Omal ajal “Kooba linasi” tahtis ühe oma tuttava antikvaari kaudu väljamaale müütada, aga kubermangu valitsus ei lasknud. Musu mäe alt täis ehitamise projekt oli Karl Uusman[ni] oma. Piritat planeeris Tõnson, kes ka Krediidpanga krundi ostmisel (maksis siis 100.000 rbl) ja maja ehitamisel kõvasti varastas.**

Laidoner ja H. Rebane börsesaalis. Laidoner — jutukas, paljusõnaline, tihti kordab mõtteid, siiski asjalik, ülevaatlik terve mõistus. Kipub rohkem ütlema, kui mõelnud. Seletas 1.12.24 olnud Eestil kõigest 6000 väge. Rebane — kuiv kombineerija, upub parakrahvidesse, kuulajad jooksevad laiali.

11.05.26. Piip peatoimetajatele: Erich seletanud Genfis Piipile, et Soome püüab rohkem Skandinaavia poole. Saksa—Vene leping toonud Soome parempoolsetele pettumuse, sest et seal Soome

*Tekstist sõna kustutatud.

**Edasi päevikus veerand lehekülge üle kleebitud.

täitsa kahe silma vahele jäetud. Soome palve peale tema iseseisvust garanteerida vastanud Saksa, et ta seda ei saa. Siis Soomes uus pöörak lõunasse. Vä[li]smin[ister?ministeerium?] pole Piipi sõitu tahtnud, aga Relander kutsunud.

Nonagressiooni leping olnud Piipi algatatud jaanuaris (Oiderman[n]: luiskab, — juba detsembris algatas seda Gambarov). Seni olla kaks võitu venelastelt välja kistud: et nad valmis kollektiivselt läbirääkima ja nõus lepituskomisjonidega. (Õiete on vahekohus meie Tartu lepinguski, ehk küll ainult ühel erijuhtumisel; Saksale lubab Vene nüüd Berliini lepingus vahekohtu asja alles "arutusele võtta["]; muidu ta seda üldse ei tunnusta).

25.05.26. Tööerakonna keskkomitees kandidaatide lõpulik kinnitamine. Kaks paari võistlemas — Verner Liik ja Oja Läänemaal, Tamman Tartu- ja Juhkam Virumaalt. Konik toetab Tammani — keskkohast olla Tartule koht lubatud, Tamman suure töö ära teinud, maakonna organiseerinud, nooresooga kontakti loonud. Suured vaielused. Weiler kokutades, ärritusest punane: Mis organiseerinud? Tartumaa väga halvasti organiseeritud. Elvas asutades osakonna — said vaevalt osakonna liikmete häälde — ilma perekonna liikmeteta. Kes Tartumaal meile tööd teinud, see on "Esmaspäev". Nagu teada loevad "Esmaspäeva" kõik haritlased (üldine naer) ja Tartus loetakse teda kõige rohkem. "Esmaspäev" ei teinud partei tülidega tegemist, aga numbrist numbrisse õpetas ta, et valimislehel on seal ja seal ainult üks ainus õige nimekiri, see tuleb nii ja nii ärälõigata ja õigesse kohta panna. "Esmaspäev" tõi Pakri saarelt isegi rootslaste hääli, mida me kunagi pole saanud. Üks rootslane kirjutas sealt "Esmaspäevale", kudas ta hülgeid püüab oma õpet[at]ud koeraga, kes tagumistel jalgel istub jne — panin lehte, — nüüd sealt tööerakonnale 23 häält. Ka rannarahvalt olen ma ainuke esitaja, kes nende peale mõelnud — andsin eriliselt nende jaoks lendlehe ja lubasin kõiksugu seadusi. Kellega mul seal vastolu karta? (Kaladega?) Mis jaoks on kalameeste kongressid kui me neilt mõnda seadust näpata ei saa? Rahvas oli pisarateni tänulik — Viimsis, mis rahvusvabameelsete kants, saime hulga hääli. Mõtlesin, kas ehk veel rannavalve ärakaotamist neile lubada, aga seda oli üks rahvusvabameelne neile juba lubanud. Sõduritele näppasin aastase väeteenistuse lubaduse Tõnissonilt. Nõmmele andsin ka erilendlehe — lubasin kolmanda ülekäigu üle raudtee ja kuupiletid tagasi.

Konik pahaselt midagi põhimõtetest, mille eest võidelda tuleb. Strandman: Põhimõtetega ei saa mingit politikat. Weiler: Raha ja

loosungid — see on kõik, mis politikaks vaja. Konik: Tamman toimetas “Üliõpilaslehte” . . . Baars: Mida keegi ei loe. Weiler Baarsi peale näidates: Kas näete nüüd meest, kes ei loe “Üliõpilaslehte” aga loeb “Esmaspäeva”. Weiler veel: Kogupõllumeestele ja Tõnissonile läinud need valimised à 3 miljoni maksma. Järgmine kord tuleb neil küll koomale tõmmata.

Klops: Kogumehed jätsid Tupitsa välja; kaebavad: Toompeal ei tee midagi ja lehe viib alla.

25.05.26. Oinas: Te[e]mant väga aktiivne riigivanem, nõuab ühtelugu materjale oma kätte, on esimene, kes protsesside asju hakkas revideerima, rahkab määratu palju, kipub mustatõesse uppuma.

27.05.26. Piip: Vene vastuses on juudi moodi ette küsitud. Mitte Hiiu ja Saaremaa neutraliseerimist pole nõutud, nagu lehtedes vilksatas, vaid kogu Eesti ühekülgselt neutraliseerimist. Kallalitungija mõiste on väga vormilik — provotseerimist pole sugugi arvesse võetud. Soomlastele eriliselt tähtis, et “Corfu klausel” sees oleks, sest Venemaa võib väga kergesti Korfut nende Kõrgesaarel korrata. Peaküsimus, kas Venel üldse veel tegelikku huvi non-agressiooni lepinguks, või on see ainult bluff.

Riias pole praegu õiget välispolitika tegijat, muud kui Ulmanis ja Munters. Ulmanis — pudrupea. Ta teab kõige enam, mida Läti Eestile võlgneb ja see kihutab teda nüüd midagi ise tegema — Läti—Leedu liitu, mille teravots Eesti vastu oleks.

Soome sotsid söimavad lehes Poolat, aga tegelikult otsivad poolakate sõprust. Need on praegused suometarlased: Stalin on nende Nikolai ja Tshernõh — Bobrikov, keda nad kardavad pahandada.

28.05.26. Petrovski (õige paranenud ja põlenud, olnud Biskras, Sahara ääres, 40-45° palavas): Kahtleb, kas Moskva intervjuut annab — enne läbirääkimisi on see liig delikaat. Charwat toonitanud temale, et miks Vene ei taha ümmarguse laua taga non-agressiooni lepingut arutada. Vene ei taha Poola protektoraati Balti riikide üle tunnistada. Balti riigid annaks Poolale trumbi rahvasteliidus. Eesti ja Lätiga pole Venel tüli põhjusi, küll aga Poolaga, kus miljonisi venelasi tagakiusatakse, nende koolisi ja kirikuid (!) sulutakse[!]. Mis mõte oleks Balti riikidel end Poolaga siduda? Poola rahvas on sümpatiline, eriti Poola tööline, kes palju intelligendim Vene omast ja revolutsiooni puhul ei läheks vagunisi на портянки* lõikama. See on Poola intelligents, kes

*Vn на портянка — jalanarts; tallukas.

sealse schovinistliku politika eesotsas seisab. Poolal on kuulus ajaloolane Aschkenasi, poolastunud juut. Kui see professori koha Varssavis pidi saama, tuletasid kõik professorid äkki meele, et ta on juut ja hakkasid vastu. Protestiks niisuguse schovinismi vastu lahkus Petrashitski professori kohalt. Pilsudskist pole midagi uut loota. Ta polnud küll kunagi sotsialist, kuid oli revolutsionäär, demokraat ja patrioot paremas mõttes. Ta ise ja ta pooldajad arvavad temast palju rohkem kui ta on. Riigipeana oli ta üsna värvitu — ainult katsus kõigiga hästi läbi saada, isegi vaimulikkudega ja lootis Poolakaid üksteisega lepitada, ilma et agraarküsimust ega ühtki teist suurt probleemi oleks lahendanud. Ka nüüd on ta ainult garnisoni stiilis sõimanud, nagu kirjas Sikorskile, keda ta “бабник’uks”^{*} ristis. Asjad lähvad aga omaenda käiku ja varsti tuleb ta sama Venega lähenemise politika juure välja, mis Skrzinskigi ajas. Poola siseseisukord olla uskumata vilets, rahvas poolnälgas. Petrovski enda sugulased seal, kellest mõned õige jõukad olnud, kirjutavad nüüd sealt, et peastetagu neid näljast.

Nonagressiooni lepingu asjus Petr[ovski]. vaade pessimistlik. Balti riikide märgukirjast tal mulje, et see mitte tegeliku lepingu jaoks pole rehkendud, vaid ainult demonstratsiooniks.

Eesti lehtedest näib üsna hästi informeeritud olema. Enne refererinud üks eestlane Rostovist, poliitiliselt üsna kirjaoskamata. Nüüd olla presse büroo, kus ka Michelson (end. s[otsialist]-r[evolutsionäär]) töö. See töötab iga päev kõik lehed läbi kava järel kus eesotsas kirjutused Venest; muu seas ka “väliskapital Eestis”. Peale selle antavat iga nädal üldisem ülevaade.

P[etrovski]. näis viimase aja kohta kursist väljas olema. Rääkis heameelega 1925 a. siinolemise ajast ja Kallase päevaraamatute loost. Toonitas, Europa paremate politikute arvates ei angasheeriks end Inglismaa siin kandis kunagi maa sõjas; Poola abi olla ka “бабушка много гадала”.^{**} Balti riikidel jääda ainult otse Venega leppida.

Oli Moskvale ennustanud Eestis endise koalitsiooni tagasitulekut vist küll ilma Te[e]mandita, kuid võimalik, et Piipiga, kelle vastu tal midagi ei olevat.

^{*}Вн бабник — naistekütt.

^{**}S.t naised turul rääkisid; otsesõnu: vanaema palju ennustas.

Eesti keele tõlkidest kõneldes ütles, nendega olla siin palju kartusi. 1 dets. 1924 järel pahandatud Moskvas, miks nende kuller Maritov mässajate seas. Kuid mis sa teed teenijaga, kui ta pärast ametiaega läheb, kuhu ise tahab?

Saatkonna schweizeriks näis jälle uus mees olema, aga endist enamlase tüüpi; räägib Eesti murrakuga halba Vene keelt. Konsulaadi osakond kohe pahemat kätt entreest, — on ühtlasi lugemislauaks nõukogude lehtedega; õige palju “Красная Газета” ja broschüüri.* Hulk Eesti töölisi ja töölistenaisia ootavad seal konsuli peale, mõned sorivad lehta. Hästi sisseseatud. Konsuli pea kohal suur Sinovjevi pilt, punane määrinud lint raamiks ümber. Ukse kohal suur Lenini pilt puu raamis. Teises seinas Marxi ja Lenini vähemad pildid punasel põhjal — päris лубочная иконы.** Teise ukse kõrval paar suurt Мопр’i kirjut plakati — “не забудьте нас!”***

29.05.26. Malin[ov]ski: Petrovski vahetasime meie 1920. Vene maale välja, pärast seda pummeldas ta mõnikord Tshitsherini sekretarina Moskvas meie saatkonna meestega, kirus Venemaad ja kiitis Poolat, eriti Poola töölisi: Vene tööliste kõrval olla Poola tööline päris krahv.

31.05.26. Oiderman[n]: Silva pankroti äärel, viimane pauk — Tõnissoni valimiskampania finanseerimine 3 miljoniga kindlas lootuses et Tõnisson võidumees saab olema. Kui mineval aastal Tõnisson võimu juures seisis, katsusid Paarik ja Kuusik teda suuremate laenude tegemisele viia.****

03.09.26. Strandman, Anderkopp, Weiler, Kaarna, Schulbach, mina “Vaba Maas”.

Strandman: Anderkopi Genfi sõidust loobumise, “Vaba Maa” koalitsioonikirjutuste ja majatüli puhul Rebasega vaja opositsiooni taktikat arutada. (Minule enne: soovitanud Anderkopile end 2 kord Genfi kutsuda lasta ja vast siis minna. A[nderkopp]. olnud vastu, ähvardanud äraminekuga. Andsin edasi Tofferi teate, et A[nderkopp]. polegi Akeli, vaid Te[e]mandi kandidatuur. Str[andman]: A[nderkopi]. jutust saanud aru, nagu oleks

*Veerisele lisatud: “kokku tosin-poolteist”.

**S.t odavad, alaväärtuslikud või lihtrahvalikud ikoonid.

***S.t ärge meid unustage!

****Lause lõpp on kirjutatud hiljem; edasi on päevikust kaks lehte eemaldatud.

Akeli kandidatuur. Kui ei, siis muuta see seisukorra täielikult, nii et sellest juba piinlik avalikult rääkida — Te[e]mandi naine pr. A[nderkopi]. t[ä]di). Pole nõus, et igast koalitsioonitulist kohe selle lagunemist ettekuulu[ta]takse. Maja asjus ei kiida ka heaks, et “V[aba] M[aa]”. omas asjas esinenud.

Kaarna toetab viimast mõtet. Seletasin et majatüli lehte sai kannud pr. Rebase toore ülesastumisega linna ehitusosakonnas. Weiler on järsult selle vastu, et lehele ärakeeldaks oma enda asjus ülesastuda. Heidab, niisama nagu Schulbach Str[andman]-i[i]le ja Kaarnale ette panikat. Kaarna küsib Strandmanilt, kas tõsi, et see ühe võõra partei mehele tunnistanud, et kui ta valitsust kokku seadnud, tal sellega tõsi taga pole olnudki — Teemant naernud sellest pärast Kaarnale. Strandman vastab, ta ei võivat kindel olla, et ta seda kusagil kõnelenud pole. Kaarna pärast minule: Seda olla Strandman Reisikule välja lobisenud. Ka kaotada Strandman lõbusas seltskonnas väga ruttu enesevalitsuse ja minna väga teravaks oma enda inimeste suhtes. Üldse: salongi poliitiker, kellel tegeliku politika nõuetest ja eriti rahvast vähe arusaamist. Rühmas olnud Kaarna ja mitmed teised valitsusse edasijäämise poolt, sest põllumehed pannud ette: lööme käed kokku ja sööme rahvaerakonna välja, mis täitsa võimalik. Üksteist me nii kui nii välja süüa ei saa. Str[andman]. ja Anderkopp viinud aga eemale jäämise politika läbi, hüüdsõna üles seades, et valitsus mis tuleb, on parempoolne reaktsiooni valitsus. Nüüd aga pole midagi näha, milles ta nii parempoolne — tööerakond ei leia koguni, millest kinni hakata, et opositsiooni teha. Siis sooviti rühmas, et asunikkudele vastu tuldaks, mida aga Str[andman]. ei teinud, soovitades, et heatahtlik olla asunikkude valijatele, aga mitte valitutele. Keegi sõber peab aga tööerakonnal ikka olema, kui elada tahab ja see oleks kõige loomulikumalt — asunikud.

Mulje koosolekust nii Kaarnal, kui minul väga pessimistlik: erakonna juhid on vea teinud, erakonnal ei ole oma politikajoont ja püüab manglemisega* selle aset täita.

(Järgneb)

*Nii tekstis; võimalik ka: *mänglemisega*.

AKADEEMIA TELLIMINE

Lugupeetud lugejad,

ajakirja **AKADEEMIA** on võimalik tellida

• mugava otsekorralduslepinguga AS Expresspost tellimiskeskuse vahendusel: tasuta tel. 08002444, tel. 06662535, E-R kl 8–20, L kl 8–13 või internetiaadressil www.tellimine.ee

Peale selle on tellimust võimalik vormistada

- Eesti Posti sideettevõtetes
- Oü Kirilind vahendusel: tel. 06408597, faks 06408598, e-post kirilind@estpak.ee või internetiaadressil www.kirilind.ee

Akadeemia ilmub 12 korda aastas.

Kuutellimus maksab 27 krooni, aastatellimus 324 krooni.

Välismaale tellides lisandub postikulu.

Lähemat teavet saab toimetusest, tel. 07423050

või e-post akadeemia@akad.ee.

Akadeemia vanemad numbrid on müügil toimetuses (Tartu, Ülikooli 21) ja kirjastuses Perioodika (Tallinn, Voorimehe 9).

CONTENTS

Unalterable climate is like the end of history	<i>Kalju Eerme</i>	2051
Question mark Russia? II	<i>Kaido Jaanson</i>	2087
Structure of the psyche according to Jung	<i>Seraina Gilly</i>	2104
Individuation and social relation in Jung's psychology	<i>Marie-Louise von Franz</i>	2110
Unity in duality: Introduced through an exposition of <i>tendrel</i>	<i>Tarab Tulku Rinpoche</i>	2128
Unity in duality: Introduction to theory and implications in regard to personal development and psychotherapeutic application	<i>Lene Handberg</i>	2145
Poetry	<i>Enn Lillemets</i>	2174
Publisher's afterword to Martin Heidegger's presentation "The Concept of Time"	<i>Hartmut Tietjen</i>	2180
On time in Martin Heidegger's fundamental ontological thinking	<i>Eduard Parhomenko</i>	2184
The beginnings of new economy: Estonia's gross domestic product from 1923 to 1938. I*	<i>Jaak Valge</i>	2202
<i>Review: Expatriate Russian literature in Estonia. Аурика Меймре. Русские литераторы-эмигранты в Эстонии 1918–1940. На материале периодической печати. (Tallinna Pedagoogikaülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid. Таллиннский педагогический университет. Диссертации по гуманитарным наукам. 6.) Tallinn: TPÜ kirjastus, 2001.</i>	<i>Galina Ponomarjova</i>	2229
<i>Review: On the border state once again. Elmar Arro. Vana aja muusikud. Koostanud ja tõlkinud Heidi Heinmaa. Eessõna Hando Runnelilt, järelsõna Urve Lippuselt. Tartu: Ilmamaa, 2003.</i>	<i>Jaan Ross</i>	2233
<i>Review: A handbook of cultural jurisprudence and practical history. Peeter Järvelaid. Õigus ja poliitika kultuuris. Tallinn: Akadeemia Nord, 2002.</i>	<i>Tanel Kalmet</i>	2237
Abstracts		2243
Our response: Eduard Laaman's diary, 1922–1940. III		2255

* Peer-reviewed article.

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

9770235077719

Hind 36 krooni